Göran Ahrne

Den gyllene kedjan

Studier i arbete och konsumtion

1976

VERDANDI DEBATT

Prisma

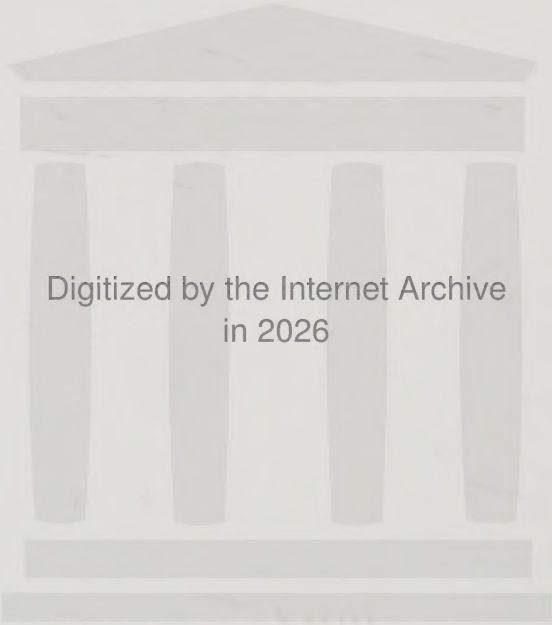

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41548926_0022

Verdandi-debatt nr 79
Den gyllene kedjan

Göran Ahrne

Den gyllene kedjan

Studier i arbete och konsumtion

Bokförlaget Prisma/Föreningen Verdandi

Verdandi-debatt nr 79
Omslag av Anders Pihlström
© 1976 Göran Ahrne

Nämnden för Verdandis skriftserier består av
Ros-Mari Edström, Christer Hallgren, Stig Helling, Bengt Lindroth och Björn Magnsjö. Material lämpligt för publicering kan sändas till Stig Helling, Blodstensvägen 26, 752 44 Uppsala, tel. 018/10 51 14.

ISBN 91-518-1070-0
Gummessons Tryckeri AB, Falköping 1976

Innehåll

Förord 7

1. *Den gyllene kedjan* 9
Överflödssamhället 9
Arbete och konsumtion 13
Arbetsvärdeläran och utsugningen 18

2. *Arbetskraftens värde och konsumtionen av överskott* 25
Arbetskraftens värde hos Marx 25
Arbetskraftens värde och sambandet mellan arbete och konsumtion 28
Arbetskraftens värde och arbetstiden 34
Arbetskraftens värde och arbetsförhållandena 37
Arbetskraftens värde och anspråksnivån 42
Konsumtion av överskott 43

3. *Arbetet och arbetsmarknaden* 50
Arbetslösheten och den ekonomiska politiken 50
Arbetstidsförkortningar 55
Arbetsmiljön och arbetsmarknaden 60

4. *Konsumenten och konsumtionen* 65
Vad är konsumtion? 65
Utvecklingen av konsumtionen 67
Konsumtionen som nytta; man köper det man köper 69
Konsumtionen som symboler; vara eller inte vara 73

5. *Att undersöka det som inte sker* 83
Om sambandet mellan metodologi och samhällsstruktur 83

Reifikation och distans. Det friställda jaget 85
Varken erklären eller verstehen 97
Val av undersökningsmetoder 103

6. *En enkät om arbete och konsumtion* 107
Syftet med enkäten 107
Beskrivning av populationen och bortfallet 111
Arbetstillfredsställese och arbetskraftens värde 115
Konsumtionsnivå och utvecklingen av konsumtionen 125
Inställning till konsumtionsökningen. Distans 129
Konflikten mellan arbete och konsumtion på olika nivåer 137
Den privata konsumtionen i jämförelse med miljöförstöringen och den offentliga konsumtionen 145

7. *Intervjuer*
Om mjukdata och urvalsproblem 151
Intervjuformulär 155
Kommunalarbetare, 29 år. Bandhagen 157
Gruvarbetare, 26 år. Uppländskt brukssamhälle 161
Bussförare, 34 år. Hökarängen 165
Typograf, 52 år. Uppsala 171
Livsmedelsarbetare, 43 år. Bromma 176
Smidesarbetare, 55 år. Johanneshov 181
Tågmästare, 50 år. Farsta 185
Typograf, 35 år. Bandhagen 188
Avsynare, 44 år. Uppländskt brukssamhälle 191

8. *Sammanfattning: Arbete och konsumtion i överflödssamhället* 199

Summary: Labour and consumption in the affluent society 211

Bilaga 1: Enkätformuläret 221
Bilaga 2: Kompletterande tabeller 225
Noter 230
Litteraturförteckning 233

Förord

Mitt intresse för att undersöka människors inställning till en ökning av konsumtionen och till den ekonomiska tillväxten kom sig av min otillfredsställelse med två olika rådande föreställningar om människan i konsumtionssamhället. Dels att folk inte är kloka som köper vad som helst. Dels att folk fortfarande lider brist på många nödvändiga saker. Det första är uppfattningen om den manipulerade konsumenten. Det andra är uppfattningen om den omättlige konsumenten.

För att kunna få en riktigare bild av konsumtionen har jag försökt att se den tillsammans med arbetsförhållanden och arbetstider. Jag har försökt sätta behovet av konsumtion vid sidan av andra behov. Den materiella standarden är bara en del av människans vardagliga tillvaro.

De resultat som jag har kommit fram till under arbetets gång, tycker jag beskriver en utbredd likgiltighet inför en ökning av den materiella standarden. Samtidigt är många väl medvetna om och uttrycker klart andra behov, t. ex. bättre arbetsförhållanden, lugnare arbetstakt, kortare arbetstider, bättre sjukvård, stopp på miljöförstöringen.

Min avsikt har varit att försöka göra både ett teoretiskt genomarbetat resonemang och en beskrivning av verkligheten. I de två första kapitlen tar jag upp en del olika synpunkter på överflödssamhället. Jag försöker också göra en beskrivning av innebörden i begreppet utsugning i överflödssamhället. Som en bakgrund till diskussionen om överflödssamhället gör jag i de två följande kapitlen med hjälp av statistik en kort översikt över utvecklingen av arbetet och konsumtionen under en ganska lång period. Här tar jag även upp en kritik av nationalekonomiska och företagsekonomiska teorier.

När jag har gjort intervjuer och skickat ut frågeformulär har jag förlitat mig på att folk själva bäst vet vad de vill. Trots reklam och annan påverkan finns det en distans till konsumtionssamhället. Distansen uppträder när valmöjligheterna är begränsade. I kap. 5 diskuterar jag de teoretiska motiveringarna till åsikten att folk själva bäst vet vad de vill. Här sätts begreppen reifikation och distans emot varandra.

Därefter följer en presentation av resultaten från en enkätundersökning där de tidigare diskuterade frågorna har ställts. Utöver enkätundersökningen har jag gjort ett antal personliga intervjuer, varav 9 stycken återges i redigerad form i kap. 7.

Under olika perioder av mitt arbete har jag fått värdefull handledning av Bengt Abrahamsson, Björn Eriksson och Ulf Himmelstrand. Utkast och PM har diskuterats vid seminarier vid Sociologiska institutionen, Uppsala universitet. Till alla som har hjälpt mig med synpunkter, kritik och uppmuntran vill jag rikta ett varmt tack.

Göran Ahrne

1. Den gyllene kedjan

> Stigande arbetslön till följd av kapitalets ackumulation innebär i verkligheten endast, att den gyllene kedjan, som lönarbetaren har smitt sig själv, nu är lättare att bära och ger honom större rörelsefrihet. (Karl Marx: *Kapitalet*, del 1, sid. 546)

Överflödssamhället

Under efterkrigstiden har det gjorts åtskilliga beskrivningar av de västeuropeiska och nordamerikanska samhällena som överflödssamhällen. I allmänhet har dessa beskrivningar haft ett kritiskt syfte. Denna kritik har formulerats på flera olika sätt och från skilda utgångspunkter. I detta kapitel ska jag diskutera tre olika böcker om överflödssamhället. Det är för det första Galbraiths bok *Överflödets samhälle*, som kom ut i USA 1958, för det andra Goldthorpes—Lockwoods *Arbetaren i överflödssamhället*, som kom ut i England 1968, och för det tredje Gorz bok *Arbetarrörelsen i överflödets samhälle*, som kom ut i Frankrike 1964.

Dessa tre verk representerar tre olika synsätt på överflödssamhället. Utifrån en jämförelse dem emellan kommer jag att precisera en frågeställning som kan anknytas till Marx arbetsvärdelära. Jag ska försöka visa att man kan klargöra en del problem beträffande överflödssamhället med hjälp av arbetsvärdeläran. Samtidigt får överflödssamhällets problem konsekvenser för själva arbetsvärdeläran.

De teser Galbraith framför i sin bok om överflödssamhället måste ses mot bakgrund av den utveckling av produktiviteten som skett inom industrin under 1900-talet. Galbraiths åsikt är

att denna utveckling har satt några av de grundläggande antagandena i den nationalekonomiska teorin ur spel.

I definitionen av föremålet för den nationalekonomiska vetenskapen ingår begreppet knapphet. Innebörden i detta begrepp är att människan av naturen är otillfredsställd och att alla försök att tillfredsställa hennes behov i längden är dömda att misslyckas. Därför blir också produktionen otillräcklig hur stor den än är. Knappheten tänkes bero på "att de naturliga resurserna i fysisk mening är begränsade medan de mänskliga behoven är obegränsade" (Hegeland 1967, sid. 47). Eftersom människan är omättlig blir det enligt detta synsätt omöjligt att tala om ett överflöd.

Galbraith försöker visa att nationalekonomins nuvarande brister inte beror på att man gjorde fel från början, utan bristerna beror på att man inte rättat till de föråldrade delarna av teorin (1958, sid. 15). Ett av dessa föråldrade antaganden i den nationalekonomiska teorin skulle då vara knappheten. Överflödsbegreppet bör ses i förhållande till de nationalekonomiska antagandena om knapphet. Genom att nationalekonomin utgår från en rådande knapphet blir för den också allt som produceras nyttigt, eftersom människans behov är omättliga. När man i stället utgår från ett antagande om överflöd kan man fråga sig om allt som produceras är lika värdefullt och nyttigt. Min avsikt är dock inte att påstå att det har blivit för bra utan bara att påpeka att vissa saker kan vara bra medan annat bara ser bra ut. Överflödets kostnader i form av arbete och miljöförstöring kan bli större än det allt mindre tillskott av nytta, som den ökande produktionen ger.

En stor del av Galbraiths bok åtgår till att diskutera hur den traditionella nationalekonomins syn på det ekonomiska skeendet hänger samman med den fattigdom och ojämlikhet, som rådde då nationalekonomins grundstenar lades. Nationalekonomins föråldrande har sedan skett genom en eftersläpning i förhållande till den verkliga ekonomiska utvecklingen. Och detta föråldrande har också bidragit till uppkomsten av de problem som finns i överflödssamhället (a.a. sid. 152).

I överflödssamhället har enligt Galbraith konsumtionens ställning förändrats och likaså ursprunget till efterfrågan på

varor. Konsumenternas behov har, från att ha varit produktionens drivkraft, kommit att bli effekter av denna produktion. Galbraith kallar detta beroendeeffekten. Den kommer sig av att behov skapas genom reklam och annan påverkan. En ökande konsumtion kan skapa fler och fler behov.

> The point is so central that it must be pressed. Consumer wants can have bizarre, frivolous, or even immoral origins, and an admirable case can still be made for a society that seeks to satisfy them. But the case cannot stand if it is the process of satisfying wants that creates the wants (a.a., sid. 132).
> As a society becomes increasingly affluent, wants are increasingly created by the process by which they are satisfied (a.a., sid. 135).

Galbraith menar alltså att den del av den ekonomiska teorin, som i första hand blivit föråldrad, är synen på behoven. Man har inte tagit hänsyn till den utveckling av behovstillfredsställelsen, som har ägt rum. Utgångspunkten för överflödsbegreppet är en problematisering av synen på behov. Detta är en viktig punkt. För nationalekonomer däremot är fortfarande behovens ursprung eller vikt inte något problem. För dem räcker det att behoven blir synliga på marknaden genom efterfrågan.

Följaktligen går också invändningarna mot Galbraiths resonemang och andra liknande resonemang i allmänhet ut på att helt enkelt förneka problemen med hur man ska betrakta behoven. Man hänvisar i stället till att folk nog ändå inte är så dumma att de köper vad som helst. Ett av de senare exemplen på ett dylikt avvisande av Galbraiths teser återfinns i en bok av Jan Wallander: *I huvudet på en kapitalist.*

> Min bestämda uppfattning är, att folk är förnuftiga och frågar efter sådant som de verkligen vill ha och att det i princip är omöjligt att sälja konserverad gröt med mördande reklam. Detta är verkligheten och för producenterna ofta en mycket bister verklighet. (Wallander 1975, sid. 51—52)

I denna typ av invändningar mot Galbraiths resonemang menar man alltså att de som beskriver en del av konsumtionen i överflödssamhället som mindre nyttig också betraktar konsumenterna i överflödssamhället som mindre tillräkneliga. Men så behöver det inte alls vara. Utgångspunkten för en kritik av den privata konsumtionen är inte konsumenterna utan marknaden. Det är inte bara bristerna på varumarknaden i fråga om konkurrens och konsumenternas inflytande som behöver påpekas. Det är även de bristande valmöjligheterna mellan arbete och fritid eller mellan olika arbeten på arbetsmarknaden som är av betydelse. Konsumenterna kan mycket väl vara hur förnuftiga och rationella som helst utifrån sina möjligheter att välja och samtidigt betrakta den konsumtion de ägnar sig åt som ganska värdelös. Problemet ligger i att man inte kan välja andra möjligheter till att tillfredsställa mer angelägna behov inom t. ex. arbetslivet. I och för sig kan jag mycket väl gå med på att den konsumtion som sker tillfredsställer behov. Man kan betrakta de mest skilda önskningar som behov. Man måste dock också samtidigt påpeka det som för varje människa framstår som helt naturligt, nämligen att behov har olika angelägenhetsgrad. Då kan man också inse att det finns möjligheter att tillfredsställa behov av en jämförelsevis låg angelägenhetsgrad, medan andra mer angelägna behov förblir otillfredsställda. Man måste beakta vilken sorts behov som det finns möjlighet att tillfredsställa. Det blir då inte heller nödvändigt att se konsumtionsbehoven som skapade genom reklam, som Galbraith gör, för att kunna förklara varför folk köper saker. Det räcker med att konstatera att folk använder sig av de möjligheter till behovstillfredsställelse som finns, även om de förfarande är medvetna om existensen av andra behov och också upplever en brist i behovstillfredsställelsen. Konsumtionens utformning beror naturligtvis på produktionen, men man behöver inte förklara det faktum att folk köper med att de är manipulerade. Man kan först fråga sig om de har några andra alternativ. Galbraith framhåller upprepade gånger att det knappast finns några sådana alternativ.

Det som skulle kunna utgöra alternativ till den privata konsumtionen är enligt Galbraith dels den offentliga konsum-

tionen och dels förbättrade arbetsförhållanden och förkortade arbetstider. Dessa alternativ förverkligas dock inte i tillräcklig utsträckning för den enskilde konsumenten.

I den fortsatta diskussionen kommer jag främst att uppehålla mig vid förhallandet mellan olika aspekter av arbetet och den privata konsumtionen. Även förhållandet mellan den privata och den offentliga konsumtionen kommer dock att beröras.

Galbraith har formulerat sambandet mellan arbetet och konsumtionen i några frågor.

> Why should men struggle to maximize income when the price is many dull and dark hours of labour? Why especially should they do so as goods become more plentiful and less urgent? Why should they not seek instead to maximize the rewards of all the hours of their days? (Galbraith 1958, sid. 278)

Arbete och konsumtion

I de två andra analyser av överflödssamhället, som jag inledningsvis ska ta upp, behandlas sambandet mellan arbete och konsumtion utförligare än hos Galbraith. I Goldthorpes—Lockwoods undersökning av arbetaren i överflödssamhället var avsikten att se hur överflödssamhället kan ha påverkat arbetarnas intressen, deras syn på arbete, konsumtion och politik. Främst ville man visa att påståenden om arbetarklassens förborgerligande var falska. I början på 60-talet var det i England en tämligen allmänt accepterad tes att det ökade ekonomiska välståndet lett till ett begynnande förborgerligande av arbetarklassen. (Goldthorpe m. fl. 1969, sid. 31)

Enligt Goldthorpe—Lockwood ligger dock felet i denna tes i att man dragit alltför långtgående slutsatser utifrån konstaterandet av att det skett en viss utjämning i konsumtionsstandard mellan arbetarklass och medelklass. Man har tagit för givet att detta också medfört en förändrad samhällssyn, förändrade normer och förändrade sociala relationer. När man har talat om arbetarklassens förborgerligande har man dock helt förbisett de kvarvarande klyftorna mellan medelklass

och arbetarklass inom arbetslivet. (a.a., sid. 33)

I *Arbetaren i överflödssamhället* diskuteras förutom arbetarklassens förborgerligande även en annan teori om arbetarklassens förändrade ställning, nämligen den s. k. "nymarxistiska alienationstesen". Det verk som Goldthorpe—Lockwood i första hand refererar till i sin diskussion av alienationsteorier är den bok av Gorz, som på svenska fått titeln *Arbetarrörelsen i överflödets samhälle*. Bokens franska titel framhåller mer precis dess avsikter. En exakt översättning skulle använt ordet "nykapitalism" i stället för "överflödets samhälle", och detta termbyte innebär något mer än ett godtyckligt ordval. Termen nykapitalism markerar nämligen en avgörande skillnad mellan Gorz å ena sidan och Galbraith och Goldthorpe—Lockwood å den andra. I stället för att som Galbraith tala om ekonomiska föreställningar i allmänhet som orsak till överflödssamhällets problem talar Gorz om ett specifikt produktionssätt, nämligen monopolkapitalismen.

Själva beskrivningen av dessa problem överensstämmer mellan Gorz och Galbraith. Man konstaterar att den rena nöden inte längre är någon drivkraft för konsumtion. Det blir då också viktigt att tala om de olika slags behov som tillfredsställs genom konsumtionen. "De otillfredsställda behoven är inte av samma natur idag som för femtio eller hundra år sedan: då var det fråga om otillfredsställda elementära behov (misär), i dag är det fråga om kvalitativa behov." (Gorz 1964, sid. 31—32). På samma sätt som Galbraith talar om en beroendeeffekt talar Gorz om att det är efterfrågan som fås att anpassas till utbudet och inte tvärtom. (a.a., sid. 76).

Gorz ger dock en mer precis förklaring till hur konsumenternas efterfrågan fås att anpassas till utbudet än vad Galbraith gör. Orsaken ligger i de arbetsförhållanden som existerar i det nykapitalistiska samhället. Arbetet har berövats alla konstruktiva aspekter. Och det är denna utarmningsprocess som har skapat alienationen och därmed möjligheterna att manipulera konsumenterna.

Den passive masskonsument som den kapitalistiska pro-

duktionen behöver för att kunna kontrollera konsumtionen skapas inte, som ofta hävdas, genom reklamen, modet etc. Han har redan koncipierats på produktions- och arbetsförhållandenas nivå genom att producenten skiljs från produkten, genom att arbetaren skiljs från arbetet, vilket bara kräver en aktiv passivitet. (a.a., sid. 77)

Allmänt sett förhåller sig Goldthorpe—Lockwood skeptiska till alienationsteorier, även om de också erkänner vissa likheter i sina egna slutsatser, med några varianter av dessa teorier. (Goldthorpe m. fl. 1969, sid. 245—246) I den empiriska undersökning, som de gjorde, finns dock inget egentligt material för att belysa alienationsteorin.

I sitt avvisande av tesen om arbetarklassens förborgerligande och i sitt avståndstagande från alienationsteorier hamnar Goldthorpe—Lockwood i något som bra nära överensstämmer med den rent nationalekonomiska bilden av nyttomaximering. De förkastar tanken på att se den ökande efterfrågan på konsumtionsvaror som påverkad av statustänkande och önskan att efterlikna medelklassens konsumtionsmönster. Samtidigt vill de inte se arbetarklassens konsumtion som någon form av manipulation eller kompensation för trista arbetsförhållanden. De har funnit en övervägande instrumentell inställning till arbetet, dvs. arbetet ses som ett medel för att skaffa en ökad materiell levnadsstandard. Men Goldthorpe—Lockwood kan inte förklara hur själva önskan om en ökande materiell standard har uppstått. Där konstaterar de bara att den ökande konsumtionen självklart har ett egenvärde. Det är den närmast mystiska nyttan som uppstår ur sig själv. Det har formulerats av Lockwood i följande sats: "En tvättmaskin är en tvättmaskin är en tvättmaskin." (a.a., sid. 274—275 not 3)

Goldthorpe—Lockwood kritiserar "alienationsteoretikerna" främst för deras "envisa fasthållande vid tanken att arbetsaktivitetens och arbetsrelationernas art har avgörande betydelse för förståelsen av arbetarklassens sociala existens och medvetande". (a.a., sid. 198) Samtidigt kritiserar de anhängarna av

tesen om arbetarklassens förborgerligande för att ensidigt se till konsumtion och hemliv och dra slutsatser därav.

> I motsats till såväl den ena som den andra åsikten skulle vi fortfarande vilja hävda att den relativa betydelsen av dessa två olika områden av socialt liv och social upplevelse för förståelsen av arbetarklassens perspektiv och handlingssätt inte är en fråga som avgörs a priori: den är snarare ett centralt problem för sociologiska undersökningar. (a.a., sid. 198)

Skillnaden mellan den instrumentella attityden till arbetet och alienationsteorin skulle då också ligga i att i beskrivningen av den instrumentella attityden finns tanken på samspelet mellan arbete och konsumtion, medan i alienationsteorin arbetet alltid ses som utslagsgivande och som en förklarande variabel.

> Vi uppfattar exempelvis inte instrumentella attityder i arbetet och privatiseringen främst som tydliga tecken på en varaktig försvagning av arbetarklassens kollektivism eller på inplanterandet av "falska" behov. Vi skulle snarare vilja påstå att det som kommer till synes i detta sammanhang är att det under strävan efter högre levnadsstandard sker en nedvärdering eller ett undertryckande av vissa andra önskemål och förväntningar, dock icke i så stor omfattning att man upphör att uppleva deprivation. Det föreligger med andra ord ett spänningsläge. Enligt vår uppfattning är det också troligt att känslan av deprivation tenderar att bli starkare när den materiella standardförbättringen når en punkt då gamla önskemål är tillfredsställda och aspirationer av ny typ dyker upp — aspirationer som står i mindre intim relation till konsumtion av privat karaktär och är svårare att förverkliga. (a.a., sid. 199)

Om det alltså föreligger en tämligen stor överensstämmelse mellan Galbraith, Goldthorpe—Lockwood och Gorz beträffande överflödssamhället och om vissa faktiska problem i detta

samhälle, så föreligger det skilda uppfattningar om orsakerna till dessa problem, något som i sin tur har lett till skilda tolkningar av problemen i fråga.

Dessa problem kan formuleras i några specifika frågeställningar beträffande sambandet mellan arbete och konsumtion.

Är konsumenterna indoktrinerade att känna behov av en ständigt ökande konsumtion?

Hur sker i så fall denna indoktrinering och hur djupt tränger den?

Kan indoktrineringen förklaras med dåliga arbetsförhållanden?

Är det önskan om en hög konsumtionsnivå som har lett till ett undertryckande av behovet av arbetsglädje?

Hur uppstår i så fall önskan om en hög konsumtionsnivå?

Vilka är möjligheterna att tillfredsställa behovet av arbetsglädje?

I citatet från Marx, som inleder detta kapitel, finns den problematik som kommit fram i och med diskussionen om överflödssamhället redan antydd. Den gyllene kedja, som Marx talar om, syftar på de beroendeförhållanden som lönearbetaren är underkastad i ett kapitalistiskt ekonomiskt system. Denna kedja blir dock lättare att bära när lönen ökar och den materiella standarden höjs. Allteftersom kapitalackumulationen och produktiviteten ökar kommer lönearbetarnas konsumtion att öka avsevärt. Marx menar att detta i sin tur leder till att deras behov ökar. (Marx 1867, sid. 545—546). Även Marx talar således om något som kan tolkas som en beroendeeffekt. Han fortsätter:

> Men lika litet som bättre kläder, möbler, näring, behandling osv. och litet mera peculium kan upphäva slavens beroende och exploatering, lika litet upphävs härigenom lönarbetarens beroendeställning (a.a., sid. 546).

Vad som uttrycks i detta resonemang är alltså att lönearbetaren visserligen får det bättre och bättre under kapitalismens utveckling, men hela tiden är det dock något som sak-

nas, något som vagt kan karakteriseras som frihet från utsugning. I detta förhållande finns en konflikt mellan behovet av ökad konsumtion och behovet av utsugningens upphörande. Kapitalismens möjligheter till legitimitet ligger i att tillfredsställa behov av konsumtion, men för att detta ska fungera över en längre tidsperiod måste också nya behov skapas.[1]

Marxcitatet visar att man inte behöver se problemen i överflödssamhället som helt unika för de sista årens ekonomiska utveckling. Vad som har skett under senare tid är emellertid att problemen har blivit mer uppenbara. Allteftersom de nya behoven har blivit mindre och mindre angelägna har det blivit svårare att dölja den process varigenom behoven skapas, dvs. reklamen och marknadsföringen, produktutvecklingen. Därmed har det antagligen också blivit svårare att verkligen skapa nya behov. Det är detta som ligger bakom talet om överflödssamhället.

I nästa avsnitt följer en genomgång av Marx arbetsvärdelära, som sedan ligger till grund för en ny formulering av förhållandet mellan skapandet av behov och utsugningen.

Arbetsvärdeläran och utsugningen

Ett viktigt inslag i kritiken av den s. k. nya vänstern har varit att ifrågasätta det meningsfulla i att tala om utsugning i dagens välfärdssamhälle. Kritikerna pekar på att den absoluta välståndsökningen är av vikt för att förstå samhällsutvecklingen. Den ökande konsumtionen, både den privata och den offentliga, och förkortade arbetstider har gjort tanken på utsugning befängd, menar man. Och man frågar sig: "Om nu hela detta välfärdssamhälle är ett medel att avleda vår uppmärksamhet från klasskampen . . ., varför skulle vi då inte låta vår uppmärksamhet avledas." (Tarschys och Tham 1967, sid. 101; se även Samuelsson 1970, sid. 163).

Tyvärr är det väl dock inte bara en fråga om att låta sin uppmärksamhet avledas. Om det går att göra det, så mycket bättre. Men frågan är i vilka situationer välfärden överväger och verkligen förmår avleda uppmärksamheten från de beroendeförhållanden som skapas i den kapitalistiska ekonomin

och i vilka situationer den inte gör det. Under vilka förhållanden upplevs utsugningen som ett problem, vad innebär detta problem och under vilka förhållanden kan man bortse från utsugningen?

I detta avsnitt ska jag försöka visa att utsugningen ingenting har att göra med vare sig fattigdom eller överflöd, med utarmning eller social välmåga. Analysen och beskrivningen av utsugningen är en analys och beskrivning av ett socialt förhållande, en analys av arbetets och arbetarnas situation under kapitalismen. Och detta förhållande kvarstår oberoende av välståndsutvecklingen.

Därutöver måste man självklart ta hänsyn till ökningen av levnadsstandarden för att förstå vilka uttryck utsugningen får i dagens läge, i vilken grad den upplevs som ett problem. Detta har konsekvenser för den politiska kampen. Kanske kan man också säga att allvaret i situationen har minskat. Det är inte längre så ofta en fråga om den arbetandes överlevnad utan snarare frågan om graden av individens välbefinnande.

För att kunna konkretisera frågan om innebörden i utsugningen för individen är det nödvändigt att göra en kort genomgång av relevanta delar av arbetsvärdeläran. Själva avsikten med denna genomgång gör naturligtvis att redogörelsen blir bristfällig ur andra synpunkter.[2]

För förståelsen av arbetsvärdeläran är det av största vikt att klargöra något av Marx syn på arbetet. Hans utgångspunkter här har karaktären av vad Israel har kallat stipuleringar. (Israel 1972, kap. 4). Detta leder till att arbetsvärdeläran aldrig slutgiltigt kan bevisas, vilket bl. a. har påpekats i ett nummer av Häften för Kritiska studier som helt ägnats arbetsvärdeläran. "Existensen av utsugningen kan inte bevisas för den som inte vill tro på den." (Wibe 1975, sid. 8)[3] Däremot kan riktigheten av arbetsvärdeläran visa sig i dess tillämpning, både inom vetenskapen och inom den praktiska politiken.

Grunden till arbetsvärdeläran är "alla arbetens likhet och likagällande". Marx utgångspunkt är den revolutionära borgerliga principen om jämlikhet, som har sitt ursprung i den franska revolutionen. I motsats till den tidigare politiska eko-

nomin fullföljde Marx denna princip konsekvent. De första politiska ekonomerna såg värdets ursprung från de tre faktorerna jord, arbete och kapital. Dessa tre tänktes gemensamt bidra till värdets uppkomst. För Marx är det dock endast arbetet som ger upphov till värde. (Nicolaus 1973 b, sid. 44—45).

Accepterar man inte denna utgångspunkt behöver man inte heller bekymra sig om resten av värdeläran. I Kapitalet tas detta upp i en diskussion om Aristoteles:

> Men att i varuvärdets form alla arbeten är uttryckta som samma mänskliga arbete och därmed som likagällande, det kunde inte Aristoteles läsa ut ur själva värdeformen, emedan det grekiska samhället var baserat på slavarbete och därmed hade olikheten mellan människorna och deras arbetskrafter till naturlig grund. Värdeuttryckets hemlighet, alla arbetens likhet och likagällande, emedan och i den mån de är mänskligt arbete över huvud, kan inte uttydas förrän den mänskliga jämlikhetens begrepp redan äger en folkfördoms fasthet. (Marx 1867, sid. 52.)

Denna utgångspunkt, att alla människors arbete har lika värde och därmed ger upphov till lika mycket värde, fullföljs i synen på produktionen. Marx ser det värde som skapas i produktionen som ett uttryck för det mänskliga arbetet. De varor som framställs har alla en gemensam nämnare, de är produkter av mänskligt arbete. "Bortser man nu från varukropparnas bruksvärden, så återstår dem endast en egenskap, nämligen att vara arbetsprodukter." (a.a., sid. 33)

Det spelar här ingen roll om det är en sömmerska som sitter och syr för hand, eller om det är en arbetare som står vid ett löpande band eller arbetar med tekniskt högt utvecklade hjälpmedel. Det som är gemensamt och betydelsefullt är att det vid produktionen åtgår en viss tid mänskligt arbete.

Värdet kan uttryckas i vad Marx har kallat "kristalliserad arbetstid" (a.a., sid. 35). Denna kristalliserade arbetstid är en samhälleligt nödvändig arbetstid. Arbetstiden är inte beroende av individuella arbetsprestationer utan den är ett slags ge-

nomsnittligt nödvändig arbetstid vid givna produktionsbetingelser vid en given tidpunkt i ett visst samhälle (a.a., sid. 34—35). Den genomsnittligt nödvändiga arbetstiden minskar när produktiviteten inom industrin höjs och när rationaliseringar kan genomföras. Även om det naturligtvis är svårt att praktiskt finna denna genomsnittliga arbetstid är det en rimlig teoretisk utgångspunkt att det finns en sådan.

Eftersom varuvärdena har sitt ursprung i den samhälleligt nödvändiga arbetstiden är kvantiteten värde bestämd utifrån kvantiteten mänsklig arbetstid. Vid oförändrad arbetstid blir alltså kvantiteten värde oberoende av den tekniska utvecklingen. Ju mera produktiviteten ökar desto mer varor kan en arbetare producera på samma tidrymd, men värdestorleken förblir oförändrad just därför att detta värde bara mäts med utgångspunkt från den arbetande människan.

> Samma förändring i produktivkraften, som ökar arbetets produktivitet och därmed mängden av levererade bruksvärden, minskar alltså värdestorleken av denna ökade totalmassa, om den minskar summan av den för produktionen därav nödvändiga arbetstiden. Likaså omvänt. (a.a., sid. 41)

Om en arbetare genom att en teknisk innovation införs fördubblar den produktion han förmår utföra per tidsenhet blir produktionens sammanlagda värde ändå detsamma, eftersom det är det mänskliga arbetet som är upphov till allt värde. Detta är en viktig punkt för beskrivningen av utsugningen i överflödssamhället.

Marx skiljer mellan två former av arbete. Dels är det arbetet som en allmän kategori, som är något utmärkande för människans tillvaro. Dels är det arbetskraften, som kan sägas vara en specialform av det allmänna arbetet som det framstår under kapitalismen. Arbetet som allmän kategori är en del av en människobild, "en normal livsfunktion" (a.a., sid. 38). Arbetet i denna mening är ett nödvändigt existensvillkor för människan och som sådant är det oberoende av samhällsformen (a.a., sid. 38).

Termen arbetskraft används av Marx för att beteckna arbetet som en vara på produktionsfaktormarknaden. Arbetaren, som inte är i besittning av några produktionsmedel, måste sälja sin arbetskraft som en vara. För den enskilde arbetaren är denna vara någonting unikt. Vad kapitalisten köper är kontrollen och förfoganderätten över ett visst bestämt antal timmar av arbetarens förmåga att skapa, hans arbetsförmåga. (Nicolaus 1973 a, sid. 321).

Arbetskraften är inte bara unik i den meningen att den tillhör en viss bestämd individ och är en del av en individs potentiella möjligheter att disponera sin tid. Arbetskraften är också unik i sin förmåga att skapa värde.

> För att få ut bytesvärde av en varas förbrukning måste vår penningägare vara så lycklig, att han inom varucirkulationens område, på marknaden upptäcker en vara, vars själva bruksvärde har den egendomliga beskaffenheten att vara en källa till värde, vars verkliga förbrukning alltså själv är materialisering av arbete och därmed värdeskapande. Och penningägaren påträffar på marknaden en sådan egenartad vara — arbetsförmågan eller arbetskraften. ... Den andra väsentliga betingelsen för att penningägaren skall finna arbetskraften till salu som vara på marknaden, är att dess ägare i stället för att själv kunna sälja varor, i vilka hans arbete är nedlagt, tvärtom är tvungen att utbjuda som vara sin egen arbetskraft, som endast existerar i hans levande kropp. (Marx 1867, sid. 144—45)

Den här beskrivna processen innehåller två sidor. Dels är det köpet och försäljningen av arbetskraften. Kapitalisten betalar ett visst pris för varan arbetskraft, som blir arbetarens lön. Detta är en normal bytesprocess. Men därutöver är det också en produktionsprocess och i denna framträder arbetskraftens speciella egenskaper. Arbetskraften tillför produkterna mer värde än vad kapitalisten betalade för arbetskraften.

Visserligen är det med maskiners hjälp arbetaren skapar mervärde. Det är med hjälp av de produktionsmedel, som

ägs av kapitalet, som arbetaren skapar mervärdet. Men detta har ingen betydelse eftersom produktionens värde räknas efter den mänskliga arbetstiden helt oberoende av de tekniska hjälpmedlen, maskiner och verktyg.

Vad som sker är alltså att kapitalisten köper arbetskraft till ett värde, som understiger det värde som arbetaren förmår producera under en viss bestämd arbetstid. Kapitalisten gör detta i kraft av sitt ägande av produktionsmedel. Detta förhållande är oberoende av den tekniska utvecklingen och produktiviteten. Det är detta som är utsugningen.

Förutsättningen för detta resonemang är den konsekventa synen på arbetet som den enda värdeskapande delen i produktionen. Självklart innebär inte Marx synsätt något förnekande av vikten av en teknologisk utveckling och en ökning av produktiviteten genom förbättrad utrustning. Men det innebär att man hela tiden behåller den arbetande människan som utgångspunkt för värderingen av produktionen. Det är människans insats som är det väsentliga.

> *Labour* is the *activity* of the worker. It creates all value, and is itself invaluable; its only measure is time. The commodity the worker sells the capitalist is his power to labour, or, yet more accurately, "the right of disposition" over his (or her) labour power, that is, the right to determine how this power will be used. The sale of disposition over labour power is therefore not only a "purely economic" but also a political act. (Nicolaus 1973 b, sid. 46)

Utsugningen och uppkomsten av mervärdet beror alltså på skillnaden mellan det värde som arbetaren producerar under en viss tidrymd (ett värde som uppskattas i "kristalliserad arbetstid") och det värde arbetaren erhåller på arbetsmarknaden. Hittills har jag endast tagit upp bestämningen av det förstnämnda värdet, det producerade värdet. Det andra värdet, arbetskraftens värde, hänger samman med lönen men det är inte självklart lika med lönen. I nästa kapitel kommer jag att gå närmare in på analysen av arbetskraftens värde, en

analys som är av största vikt för förståelsen av utsugningens konsekvenser i överflödssamhället. Innan jag kommer in på detta problem ska jag dock ta upp en annan viktig indelning som Marx gör, en indelning av arbetsdagen i två delar.

Den del av arbetsdagen, som åtgår för att producera det värde som motsvarar arbetskraftens värde, kallar Marx för nödvändig arbetstid och det därvid utförda arbetet kallar han för nödvändigt arbete.

> Arbetsprocessens andra period, då arbetaren knogar utöver det nödvändiga arbetets gränser, kostar honom visserligen arbete, förbrukning av arbetskraft, men skapar inget värde åt honom själv. Den skapar mervärde, vilket för kapitalisten har samma tjusning som en skapelse ur tomma intet. Denna del av arbetsdagen kallar jag surplusarbetstid och det därvid förbrukade arbetet merarbete (surplus labour). (Marx 1867, sid. 186)

Hur många timmar var och en av dessa delar av arbetsdagen upptar kan variera på olika sätt. Men i första hand är omfattningen av den nödvändiga arbetstiden beroende på arbetskraftens värde. Och merarbetets omfattning är beroende av hur mycket arbetstid kapitalägaren lyckats tvinga till sig. Det nödvändiga arbetet är beroende av hur lång tid det tar att producera det värde som motsvarar arbetskraftens värde. Om produktiviteten ökar och arbetskraftens värde förblir oförändrat kommer den nödvändiga arbetstiden att förkortas och merarbetet att öka vid en given arbetstid.

Om arbetaren skulle behöva en halv arbetsdag för att klara uppehället, vilket i korthet kan sägas motsvara arbetskraftens värde, skulle han också bara behöva arbeta en halv dag. Den andra halvan av arbetsdagen är merarbete. (Marx 1939, eng. uppl. sid. 324, sv. uppl. sid. 109)

Från den enskilde lönearbetarens utgångspunkt är detta alltså den grundläggande innebörden i utsugningen, detta att tvingas arbeta mer än man skulle behöva för sitt eget uppehälles skull. Utsugningen innebär att kapitalet i form av arbetskraft lägger beslag på en del av människans skapande förmåga, det lägger beslag på en del av människans fria tid.

2. Arbetskraftens värde och konsumtionen av överskott

Arbetskraftens värde hos Marx

Arbetskraftens värde hänger samman med vad som kan sägas vara det nödvändiga uppehället för lönearbetaren och hans familj. I bestämningen av det nödvändiga uppehället kommer man snart in på de problem som berördes i diskussionen om överflödssamhället, problemen med skapandet av behov och upplevelsen av behov.

I varje situation är arbetskraftens värde avgörande för uppskattningen av utsugningens omfattning. Således blir också synen på behov av betydelse för bedömningen av utsugningens storlek och karaktär.

Vid bestämningen av arbetskraftens värde kommer alla de frågor in, som drogs upp i föregående kapitel. Hur skapas nya behov? Hur uppkommer en önskan om ökad levnadsstandard? Vad är manipulering? Hur hänger konsumtionen samman med arbetet och arbetsförhållanden/arbetstid?

I och för sig löser inte införandet av begreppet arbetskraftens värde dessa problem. Begreppet arbetskraftens värde har över huvud taget diskuterats lite i marxistisk teori. De marxistiska analyser, som har gjorts av konsumtionen och överflödssamhället av t. ex. Marcuse och Gorz, har aldrig tagit upp detta begrepp. De har aldrig dragit de teoretiska konsekvenserna av talet om "falska" behov för bestämningen av arbetskraftens värde och därmed bestämningen av utsugningens omfattning.

Sweezy har i en artikel kommit in på frågan om arbetskraftens värde. Han sammanfattar:

> Om man betänker vilken viktig roll frågan om hur man bestämmer arbetskraftens värde spelar för hela teorin, så

är det anmärkningsvärt hur liten uppmärksamhet Marx och hans efterföljare har ägnat den. (Sweezy 1973, sid. 19)

Fördelen med att föra in överflödssamhällets problem i en marxistisk teori är att denna teori ger en naturlig bakgrund för att analysera sambandet mellan arbete och konsumtion, eftersom frågan om arbetskraftens värde och därmed frågan om behov sätts i sitt samband med indelningen av arbetsdagen i nödvändig arbetstid och merarbete.

I Marx diskussion av arbetskraftens värde är detta värde identiskt med reproduktionen av arbetskraften. Arbetskraftens värde motsvarar det som är nödvändigt för att arbetskraften ska kunna överleva och fortsätta att arbeta. Ur kapitalets perspektiv måste arbetskraften underhållas på billigaste sätt precis som den maskinella utrustningen.

Denna anknytning av arbetskraftens värde till reproduktionen av arbetskraften var en naturlig utgångspunkt, så länge arbetarklassen levde på eller nära existensminimum. Marx delar in produktionen under denna tid i produktion av nödvändiga konsumtionsvaror och i produktion av lyxartiklar. De förra konsumerades både av arbetarklassen och kapitalistklassen, medan konsumtion av de senare varorna endast var förbehållen kapitalisterna. De nödvändiga konsumtionsvarorna behöver dock inte enbart ha med för existensen nödvändiga behov att göra:

> Det är i detta sammanhang helt likgiltigt om en sådan produkt som t. ex. tobak är en ur fysiologisk synpunkt nödvändig konsumtionsvara. Det är tillräckligt, att den rent vanemässigt är en sådan. (Marx 1885, sid. 355)

I ovanstående citat framkommer problematiken med begreppet arbetskraftens värde. Förutom fysiologiskt nödvändiga konsumtionsvaror ingår också vanemässigt nödvändiga konsumtionsvaror i arbetskraftens värde. Men vilka varor är vanemässigt nödvändiga och således också nödvändiga för arbetskraftens reproduktion? I Marx beskrivning finns ett cirkelresonemang. Han definierar nödvändiga konsumtionsva-

ror, både fysiologiskt och vanemässigt nödvändiga, efter det som arbetarklassen faktiskt konsumerar. Kanske var det rimligt att göra så på Marx egen tid, men idag blir ett sådant förfaringssätt sannolikt missvisande. Man kan idag inte utan vidare säga att arbetarklassens konsumtion ens vanemässigt är att likställa med nödvändiga konsumtionsvaror. Marx antyder dock problematiken med att arbetskraftens värde kan variera historiskt och nationellt.

> Själva de naturliga behoven, såsom näring, kläder, värme, bostad osv. är olika alltefter landets klimatiska och andra speciella förhållanden. Å andra sidan är omfattningen av de s. k. nödvändiga behoven, liksom de sätt varpå de tillfredsställes, resultatet av en historisk utveckling och betingas därför till stor del av ett lands kulturnivå, ävensom i väsentlig grad av de förhållanden under vilka den fria arbetarklassen har uppstått, och därför också av dess vanor och krav på livet. I motsats till andra varor innehåller alltså arbetskraftens värdebestämning en historisk och moralisk faktor. För ett bestämt land under en bestämd period är dock genomsnittsmängden av nödvändiga livsmedel given. (Marx 1867, sid. 147—148)

I den ursprungliga beskrivningen av arbetskraftens värde utgör detta värde ett medel för kapitalet att underhålla arbetskraften till en minimikostnad. För arbetarklassen kunde däremot en ökning av arbetskraftens värde framstå som ett mål i sig.

Förändringar i arbetskraftens värde var en fråga om klasskamp. Lönekampen var ett medel att höja arbetskraftens värde. En framgångsrik lönekamp leder till "att den varukorg arbetarna konsumerar antingen ändrar sammansättning eller omfång". (Dencik 1975, sid. 24).

Men sambandet mellan arbetskraftens värde och dess pris, dvs. lönen, är ingen självklarhet eftersom arbetskraftens värde inte enbart bestäms genom produktionen (a.a., sid. 24). Arbetskraftens värde kan antingen ligga under lönen, över

lönen eller vara lika med lönen. En anledning till detta kan vara konjunktursvängningar. Lönen kan t. ex. under gynnsamma omständigheter (högkonjunkturer) tänkas stiga över arbetskraftens värde, men lönen kan också pressas under arbetskraftens värde. (Mandel 1973, sid. 141). Det finns en naturlig nedre gräns för arbetskraftens värde. Denna gräns utgörs av värdet av de fysiologiskt oumbärliga existensmedlen för den arbetande människan. (Marx 1867, sid. 149).

Arbetskraftens värde och sambandet mellan arbete och konsumtion

Med den produktivitet inom industrin som finns idag, blir det inte längre särskilt viktigt att tala om den nedre gränsen för arbetskraftens värde. Arbetskraftens värde ligger numera långt från de fysiologiskt oumbärliga existensmedlen. Vad som blir intressant idag är i stället att undersöka om det kan finnas någon övre gräns för arbetskraftens värde. Denna fråga hänger samman med de problem i överflödssamhället som tidigare diskuterats, dvs. frågan om hur olika slags behov uppstår och kommer till uttryck. Om det finns en meningsfull övre gräns för arbetskraftens värde kan man bättre analysera en situation, där inkomsten ligger över arbetskraftens värde och beskriva innebörden av utsugningen i en dylik situation.[1] Senare i detta avsnitt ska jag komma in närmare på varför det är viktigt att bestämma en övre gräns för arbetskraftens värde. Först ska jag dock redovisa de antaganden och de resonemang jag gör för att komma fram till bestämningen av en sådan gräns.

När Marx talar om behov i samband med arbetskraftens värde nämner han också uttrycket vanor och krav på livet. Detta är ett intressant uttryck att ha som utgångspunkt, och det innebär en speciell syn på frågan om behov. Att det är fråga om vanor uttrycker en form av anpassning, som dock inte är alltför ytlig. En vana förutsätter en viss tradition och en bakgrund. Vanor uppstår inte helt på kommando eller genom manipulering uppifrån. Krav på livet uttrycker en aktiv del i fråga om uppkomsten av konsumtionsvanor. Det är den-

na aktiva och medvetna upplevelse av behov hos enskilda människor, som jag har försökt ta fasta på i de empiriska undersökningar jag gjort beträffande arbetskraftens värde. Jag utgår från att angelägenhetsgraden hos olika behov i första hand kan bedömas av de berörda människorna. Denna fråga diskuteras utförligare i kap. 5.

När man talar om vanor och krav i fråga om arbetskraftens värde är det frågan om konkret upplevda krav, krav som ligger nära vardagslivet. Ett rimligt antagande är att det är ganska svårt att manipulera människor i fråga om dessa vanor och krav genom reklam och annan ideologisk påverkan. Jag tror man måste se reklamens roll som marginell. Vad som betyder mer är hela utbudet av varor. Produkterna säger mer än reklamen. Reklamen syftar till att skapa en medvetenhet om olika märken, inte om produkten som sådan. Detta diskuteras mer i kap. 4 i avsnittet "Konsumtionen som symboler; vara eller inte vara".

För att fastställa en övre gräns för arbetskraftens värde menar jag att man bör se till förhållandet mellan arbete och konsumtion. Det blir inte meningsfullt att se arbetskraftens värde enbart i samband med konsumtionen.

Mänskliga behov kan tillfredsställas såväl genom konsumtion som under arbete. I alla former av aktiviteter kan människan uppnå ett visst mått av behovstillfredsställelse. Människans personlighet behöver komma till uttryck i *allt* hon gör. Detta gäller både för arbete och för konsumtion.

> To split what one does from what one is, or to ask others to do it, is to violate one's self-integrity, and the same goes for the effort to keep personality out of the job. (Argyris 1964, sid. 576)

Att se konsumtionen som ett medel till behovstillfredsställelse är en självklarhet. Bland arbetslivsforskare är det numera vanligt att även se arbetet som ett medel till behovstillfredsställelse. (Se t. ex. Gardell 1971, sid. 46). Att få arbeta är en mycket viktig del av en normal människas sociala behov. Men alla arbeten ger inte lika mycket behovstillfredsställelse.

Om man således talar om behov både inom arbetet och inom konsumtionen måste man också kunna jämföra båda dessa områden i fråga om graden av behovstillfredsställelse.

För att kunna göra en jämförelse mellan arbetet och konsumtionen i fråga om behovstillfredsställelse kan man göra ett antagande om en behovshierarki. Detta har bl. a. gjorts av Maslow[2]. Huvudtanken i ett sådant antagande är att man kan gradera olika behov efter angelägenhetsgrad och att behov med en högre angelägenhetsgrad bör tillfredsställas före behov med en lägre angelägenhetsgrad. Givetvis kan man ta fram en mängd problem med en sådan här syn på behov, men i grunden är det högst rimligt att tala om en behovshierarki. Det är något som framstår som självklart i det vardagliga livet.

Om man utifrån antagandet om en behovshierarki jämför behovstillfredsställelsen inom arbetet med behovstillfredsställelsen inom konsumtionen för olika människor, kommer man kanske att finna att det inom arbetet finns behov av en ganska hög angelägenhetsgrad som är otillfredsställda, medan inom konsumtionen behov av en ganska låg angelägenhetsgrad är tillfredsställda. Utifrån antagandet om en behovshierarki skulle det vara bättre om de otillfredsställda behoven inom arbetet blev tillfredsställda i första hand. Därefter skulle behoven inom konsumtionen bli angelägna. Det kan alltså tänkas föreligga ett gap mellan behovstillfredsställelsen inom arbetet och inom konsumtionen. Enligt detta resonemang går det alltså inte att kompensera den arbetande för uppoffringar inom arbetet genom en högre konsumtion.

> Planners have tried to cushion this impact in several ways. First, they see to it that those who perform well in the hierarchy are rewarded. But the trouble with this is that the reward ought to be psychological as well as material — and yet, because of the job-specialization which simplifies and does not satisfy a worker, few psychological rewards are possible. So the material reward has to seem more important, and has to be increased. To do this, however, means that one does nothing about

the on-the-job situation that is causing the trouble, but instead pays the employee for the dissatisfaction he experiences. (Argyris 1964, sid. 576)

Gapet mellan behovstillfredsställelsen inom konsumtionen och inom arbetet kan illustreras med jämförelser mellan arbetsmiljöer inom industrin och med miljöer för fritidsanvändning eller för konsumtion. Sven Lindqvist har diskuterat sådana skillnader i en essä, som han kallat "Arbetaren som började undra". Där diskuterar han skillnaden mellan olika arbetsmiljöer, dels sådana där endast produktion sker — dvs. industrier — och dels sådana där produktion och konsumtion sker samtidigt — t. ex. skolor, sjukhus eller teatrar. Som underlag för diskussionen citeras ur en *Handbok i industriprojektering* från 1949.

> "Eller för att uttrycka det ännu tydligare: Konsumtionsanläggningarnas funktioner är så att säga 'mänskliga'. I produktionsanläggningarna däremot *spelar människan, de mänskliga behoven och de mänskliga funktionerna icke annan roll än de tekniska produktionsmedlen.*"
>
> "— Det där känner jag igen, tänkte arbetaren. Men jag undrar fortfarande varför det skall behöva vara så. En skola skall ju lära ut kunskaper. Men den skall också stimulera eleverna att ta till vara sina inneboende förutsättningar. En fabrik skall producera varor, det är klart. Men varför måste detta huvudändamål renodlas på bekostnad av alla andra?" (Lindqvist 1975, sid. 15)

Skillnaden mellan en industriarbetsplats och andra arbetsplatser kan till en del förklaras utifrån uppdelningen mellan arbete och konsumtion.

> Skillnaden är istället att de varor som fabriken producerar kan *transporteras,* medan de tjänster som skolan, sjukhuset eller teatern producerar bara kan tillhandahållas till dem som befinner sig *i samma lokal* som de arbetande. Läkare, lärare och skådespelare kan inte stå någonstans i

ett fult och bullrigt hål och tillverka sjukvård, undervisning eller skådespel som sedan förbrukas på annat håll. Bägge parter måste samtidigt vara på samma plats. (a.a., sid. 16—17).

En annan illustration till gapet i behovstillfredsställelse mellan arbete och konsumtion finns i den märkliga dialog som utspelar sig mellan en personaladministratör och en kvinnlig anställd i Göran Palms *Bokslut från LM*. Samtalet gäller den anställdas hemmiljö och personalmannen upphör inte att förvåna sig över det ineffektiva sätt på vilket hemmet skötes.

— Var er dotter med och bestämde vid den sista flyttningen?

— Ja, hon kom med många fina förslag.

— Men hon drar väl inga pengar till hushållet?

— Hon har väl rätt att yttra sig ändå?

— Är det heminredning hon studerar?

— Nej, hon går på handelsgymnasium.

— Men det är väl ändå så på många områden där vi inte själva är sakkunniga, att vi får låta experterna bestämma om det hela ska fungera. Jag antar exempelvis att ni inte gjorde elinstallationerna själva i er nya lägenhet?

— Nej, det är klart dom var ju redan gjorda. Men möbleringen är ju mera en fråga om tycke och smak.

— Ja, men just därför. Heminredningsexpert blir ju den som har en mera utvecklad smak än andra.

— Jag tycker ändå att dom som bor i våningen ska ha sista ordet. Annars blir det ju som att bo på hotell.

— Deltog även sönerna i beslutsprocessen?

— Dom var bara intresserade av sitt eget rum.

— Fick dom alltså sin vilja fram där?

— Ja, inte är det jag som har satt upp alla fotbollslag och idolporträtt som dom har fyllt väggarna med.

— Men du kan väl se till att sådant försvinner?

— Då blir pojkarna bara sura, och blir dom sura springer dom ut mera. Och springer dom ut mera hjälper

dom till mindre.

— Det var intressant. Du menar att barnen känner större ansvar om de får mer att säga till om?

(Palm 1974, sid. 253)

Jag har antagit att det är möjligt att jämföra arbete och konsumtion som medel för behovstillfredsställelse. Vidare har jag antagit att det utifrån existensen av en behovshierarki blir angeläget att behovstillfredsställelsen inom arbetet och inom konsumtionen ligger på en någorlunda jämställd nivå. Om man godtar dessa antaganden kan man fastställa en övre gräns för arbetskraftens värde. *Arbetskraftens värde kan inte överstiga den nivå av behovstillfredsställelse som arbetet befinner sig på.* Vad detta betyder är alltså att de vanor och krav på en ökad konsumtion, som arbetarklassen eller lönearbetarna i allmänhet har, inte överstiger de vanor och krav man har i fråga om arbetstider och arbetsförhållanden. Man skulle alltså sträva efter en jämnt fördelad behovstillfredsställelse under hela dagen, hela veckan, både under arbetstiden och under fritiden.

Vikten av att bestämma en övre gräns för arbetskraftens värde beror på den förskjutning i mål—medel-relationen beträffande arbetskraftens värde, som kan antas ha skett i överflödssamhället. Genom den ökade produktiviteten har det blivit möjligt för kapitalet att både sträva efter en ökning av arbetskraftens värde och bibehålla en relativt konstant utsugningsgrad. I själva verket är det en nödvändighet för kapitalet att öka konsumtionen genom att försöka höja arbetskraftens värde i takt med produktivitetsökningen för att kunna sälja den ständigt ökande produktionen och förverkliga mervärdet. (Detta diskuteras utförligare i avsnittet "Konsumtion av överskott" i detta kapitel.) För arbetarklassen däremot kan lönekampen delvis sägas ha blivit ett medel för en institutionaliserad klasskamp, som har mist sin verkliga betydelse. (Detta tas upp i kap. 3.)

Om inkomsten stiger och tillåter en konsumtion som ligger över den övre gränsen för arbetskraftens värde, såsom den definierats här, uppkommer ett intressant förhållande. Löne-

arbetaren får då visserligen betalt för en del av sitt merarbete, men detta arbete är inte desto mindre ett merarbete, och utgör därmed en utsugning av arbetskraften. Således är det inte längre bara genom att ta ut profiter som kapitalet utövar sin makt. Utan det är också genom att sälja varor. På detta sätt tvingas lönearbetaren inte bara att utföra ett merarbete, han måste också konsumera sitt eget merarbete.

I de två följande avsnitten ska arbetskraftens värde diskuteras dels i sitt samband med arbetsinsatsens omfattning i form av arbetstid och dels i sitt samband med arbetsförhållanden och arbetsglädje.

Arbetskraftens värde och arbetstiden

I en situation där det råder en balans mellan arbete och konsumtion i fråga om behovstillfredsställelse blir det naturligt att vid en ökning av produktiviteten ta ut denna ökning i form av fritid i stället för i form av konsumtion. En ökning av konsumtionen skulle komma att överstiga arbetskraftens värde, medan en minskning av arbetstiden skulle upprätthålla balansen mellan arbete och konsumtion. Alternativet till att minska arbetstiden är att sänka arbetstakten eller förbättra arbetsförhållandena på något annat sätt.

I en stenåldersekonomi är detta förhållande mellan arbetstidens omfattning och den önskade konsumtionen en självklarhet. Sahlins har beskrivit förhållandet mellan arbete och konsumtion i jägar- och samlarkulturer, t. ex. de australiensiska urinnevånarna och bushmännen i södra Afrika. Deras levnadsomständigheter förefaller för en utomstående synnerligen knappa. Men deras "fattigdom" är ändå i viss mening fritt vald. Det förekommer t. o. m. ett underutnyttjande av de objektiva ekonomiska möjligheterna. Det har gjorts flera beräkningar av arbetstiden i dessa kulturer. I medeltal arbetar man mellan 4 och 5 timmar per dag. (Sahlins 1972, sid. 17). Därför talar Sahlins om det ursprungliga överflödssamhället. Han framhåller att det finns två vägar till överflöd, antingen att producera mycket eller att önska lite. Att tala om överflöd hos jägarfolken står helt och hållet i motsats till synen

på människan som fången mellan sina obegränsade behov och sina begränsade resurser. (a.a. sid. 1—2).

I den etnografiska och socialantropologiska litteraturen finns många exempel på hur arbetare har lämnat fabriker eller andra arbeten när de tycker att de har tjänat nog. De "primitiva" folken ansågs därför många gånger också som "odisciplinerade och lata". Marx citerar i Grunddragen med förtjusning en tidningsrapport från en västindisk plantageägare:

> Med stor moralisk indignation påvisar denne advokat — som ett argument för att negerslaveriet måste återinföras — att Quashees (de fria negrerna på Jamaica) nöjer sig med att producera det som är absolut nödvändigt för deras egen konsumtion och att de betraktar dagdriveriet (indulgence and idleness) som den egentliga lyxartikeln vid sidan av detta "bruksvärde". (Marx 1939, sv. uppl. sid. 110)

Stephen Marglin ger i en artikel "What do bosses do?" en skildring av hur det gick till när den första generationen fabriksarbetare rekryterades i England. Han menar att fabrikssystemet från början främst var ett system för att kontrollera arbetarna och tvinga dem till en större arbetsinsats än de önskade.

> Likewise, the origin and success of the factory lay not in technological superiority, but in the substitution of the capitalist's for the worker's control of the work process and the quantity of output, in the change in the workman's choice from one of how much to work and produce, based on his relative preferences for leisure and goods, to one of whether or not to work at all, which of course is hardly much of a choice. (Marglin 1974, sid. 62)

Innan fabrikssystemet infördes kunde arbetaren sitta i sin bostad och arbeta och själv avgöra sin arbetsinsats. De första fabriksägarna hade stora problem med disciplinen bland arbetarna, som hellre tog ut ledighet än lät sig tvingas till en

längre arbetsdag. (a.a. sid. 92). Där det fanns alternativ till fabrikssystemet flydde arbetarna fabrikerna trots stora inkomstförluster. (a.a. sid. 96). Löneförskott var ett viktigt tvångsmedel som skapade beroendeförhållanden från arbetarnas sida. (a.a. sid. 79).

Fabriksägarnas problem med "odisciplinerade och lata" arbetare i England i industrialismens början är ett exempel på hur det naturliga förhållandet mellan arbete och konsumtion kommer till uttryck när det finns en möjlighet. Så småningom lyckades det fabriksägarna att minska arbetarnas valmöjligheter. Samtidigt skapades olika beroendeförhållanden, dels rent ekonomiska som förskottslön och kreditköp i bolagsägda affärer och dels behovsmässiga i och med att arbetarna berövades sin ekonomiska autonomi, t. ex. möjligheter att odla till husbehov. Inflyttning till städer och nya former av bostäder skapade nya behov, samtidigt som möjligheterna till att tillfredsställa dessa behov genom eget hantverk minskades. Tillgången till råvaror, t. ex. trä, försvann. Denna process ledde så småningom till att arbetskraftens värde höjdes genom att standardökningen införlivades med arbetarklassens vanor och krav på livet. Denna höjning av arbetskraftens värde hade dock sannolikt inte kunnat äga rum om inte samtidigt arbetstiden förkortats i olika etapper för att upprätthålla balansen mellan behovstillfredsställelsen inom konsumtionen respektive arbetet.

I den ekonomiska välfärdsteorin resonerar man om förhållandet mellan arbete och konsumtion (eller inkomst). Där ses arbetet som en kostnad och konsumtionen som ett mål.

> The quantity of economic welfare associated with any volume of the dividend depends not only on the satisfaction yielded by consumption, but also on the dissatisfaction involved in production. (Pigou 1921, sid. 43)

Men genom att man ser arbetet som en kostnad kan man också se fritiden som ett alternativ till konsumtionen. Man talar om två olika möjliga effekter i förhållandet mellan arbete,

konsumtion och fritid. Det är inkomsteffekten och substitutionseffekten. Inkomsteffekten innebär vid en ökad lön en ökad efterfrågan på fritid. Substitutionseffekten å andra sidan innebär att man vid en ökad lön gör en större arbetsinsats, eftersom fritiden genom löneökningen blir relativt dyrare. "Priset för en timmes fritid är ju lika med den lön som går förlorad." (Niklasson—Söderström 1967, sid. 123—124). Vilken av dessa effekter som inträffar i det enskilda fallet beror på individens preferenser.

Enligt de antaganden som jag har gjort beträffande arbetskraftens värde skulle inkomsteffekten verka när behovstillfredsställelsen inom arbete och inom konsumtion befinner sig på samma nivå. Substitutionseffekten skulle verka om behovstillfredsställelsen inom arbetet ligger över behovstillfredsställelsen inom konsumtionen. En förutsättning för att substitutionseffekten skall kunna verka, när det råder balans mellan arbete och konsumtion, är att arbetsförhållandena förbättras samtidigt. Detta sistnämnda är något som ofta inträffar i olika karriärer. Den som byter till ett bättre arbete får också högre lön.

Arbetskraftens värde och arbetsförhållandena

I Sverige idag är arbetstiden fastställd till 8 timmar per dag 5 dagar i veckan, dvs. 40 timmar per vecka. Det är den normala arbetstiden. De allra flesta arbeten är beräknade efter denna arbetstid. Deltidsarbetena är begränsade till vissa speciella yrken. Möjligheterna att välja någon annan arbetstid än 40 timmar i veckan är för de allra flesta mycket små, för att inte säga obefintliga. Likaså är semestern fastställd till 28 dagar eller något mer för de allra flesta. Om man skulle beräkna arbetskraftens värde efter arbetstidens omfattning skulle på grund av den lagstadgade normalarbetstiden majoriteten av alla anställda få ett ungefär lika stort värde.

Vad som dock varierar är arbetsförhållandena och möjligheterna för alla anställda att få tillfredsställande arbeten. Olika arbeten kan variera i en mängd avseenden. De kan vara farliga

för liv och lem eller totalt riskfria. De kan vara tunga och slitsamma eller lätta och behagliga. De kan vara monotona och trista eller omväxlande och stimulerande. Arbetet kan variera från att vara en stor kostnad till att ha ett värde i sig. Även konsumtionen kan variera från den omedelbara behovstillfredsställelsen till att bli ett självändamål, ett spel och en lek. På denna nivå blir det svårare att skilja mellan arbete, konsumtion och fritid. De kan gå in i varandra och fylla samma mänskliga funktioner.

Tanken på konsumtionen som en kompensation för arbetets utarmning ter sig ur detta perspektiv pervers. Det naturliga i en situation med oacceptabla arbetsförhållanden är att i stället för att konsumera mer antingen förbättra arbetsförhållandena eller också minska arbetstiden så att arbetet kommer i nivå med konsumtionen.

Den alienation, som t. ex. Gorz talar om, har uppstått i en tvångssituation där det inte går att minska arbetstiden och där det inte går att förbättra arbetsförhållandena. I en sådan situation kan man tänka sig att den ökade efterfrågan på konsumtionsvaror har en kompensatorisk karaktär. Den ökade privata konsumtionen blir en form av tröst, den enda möjligheten till tillfredsställelse. Men konsumtionen kan ändå aldrig kompensera för de behov som förblir otillfredsställda inom arbetet. Det som blir intressant är om denna efterfrågan på konsumtionsvaror skulle bibehållas i en annan situation. Är inriktningen på konsumtionen som den enda möjligheten till tillfredsställelse så stark att den skulle bibehållas? Eller är inriktningen på konsumtionen i en viss situation bara en tillflykt för att det just då inte finns något val?

Den totala inriktningen på konsumtionen motsvaras av Goldthorpes—Lockwoods beskrivning av den instrumentella inställningen till arbetet.

> Arbetet betraktas med andra ord som ett medel att förvärva den inkomst som fordras för att man skall kunna leva ett liv som man sätter värde på, ett liv i vilket arbetet i sig självt inte utgör en integrerad del. Arbetet upplevs enbart som en ansträngning som görs för att uppnå yttre

snarare än i arbetet inneboende belöningar. (Goldthorpe m. fl. 1968, sid. 53).

En instrumentell inställning till arbetet medför att det uppstår en skarp gräns mellan arbete och icke-arbete i arbetarnas liv. Deltagandet i arbetet är kalkylerande och saknar engagemang. (a.a., sid. 53—54)

Den instrumentella inställningen till arbetet kan dock i många fall antas ligga "på ett psykologiskt ytligt plan med kvarstående medvetenhet om konflikter mellan individens behov och produktionsstrukturens utformning" (Gardell 1971, sid. 46). Enligt de antaganden som jag har gjort om sambandet mellan arbete och konsumtion, skulle knappast klyftan mellan uppoffringar i arbetet och tillfredsställelse i konsumtionen kunna bli så stor, om det inte i bakgrunden fanns tvångsåtgärder som gör val mellan arbete och icke-arbete omöjliga. Det skulle inte utan dessa bristande valmöjligheter, trots all reklam och annan påverkan, gå att få människor att göra så stora uppoffringar, som vissa arbeten kan innebära, för en allt meningslösare konsumtionsökning. För den arbetande människan får inte konsumtionen i första taget de överdrivna dimensioner som t. ex. Veblen skildrar i *The theory of the leisure class*. Lärdomen från den boken i detta sammanhang är att de fantastiska konsumtionsvanor han skildrar gäller en klass som lever av andras arbete utan att arbeta själv. (Veblen 1899, sid. 47)

I situationer där arbetet är en källa till tillfredsställelse och glädje i sig blir förhållandet till konsumtionen ett annat. Här är kanske arbetsinsatsens storlek relativt oberoende av möjligheterna till konsumtion. Varken inkomsteffekten eller substitutionseffekten skulle ha någon avgörande inverkan på valet av arbetsinsats. I dessa situationer blir konsumtionen en bisak mer eller mindre, ett lättförtjänt nöje som inte kostar några uppoffringar. I Sverige idag är det väl också så att många av de intressantaste arbetena också är de bäst betalda, vilket då framstår som en dubbel orättvisa.

Ur teoretisk synpunkt är poängen i detta att det bara är de med "bra" arbeten, som man kan betala mycket. De

med "dåliga" arbeten skulle vid stora inkomstökningar komma att ändra inställning till arbetet som sådant genom att i stället för att uppleva sin standard som mycket högre se hur dåligt ställt det var på arbetet och ställa högre krav på detta.

Om arbetskraftens värde på detta sätt jämförs med arbetsförhållandena uppstår vissa problematiska men intressanta komplikationer. Gränsen för arbetskraftens värde skulle ligga olika högt för olika grupper av arbetare beroende på skiftande arbetsförhållanden. Detta är naturligtvis oacceptabelt ur jämlikhetssynpunkt. Men det intressanta i det här blir då att konstatera att man inte genom inkomstpolitik kan åstadkomma jämlikhet. Vad som krävs är en utjämning av arbetsförhållanden mellan olika grupper av lönearbetare. Först då kan det bli meningsfullt att tala om jämlikhet även i inkomsthänseende. Först då kan gränsen för arbetskraftens värde bli lika för alla grupper.

Ett alternativ till att utjämna arbetsförhållandena är att differentiera arbetstiderna alltefter arbetsförhållandena för att utjämna kostnaderna i form av uppoffringar i arbetet mellan olika arbetargrupper. Det är detta man gör idag inom LO, när man kräver kortare arbetstid i första hand för skiftarbetare, gruvarbetare och andra särskilt utsatta grupper. Men i längden är detta ett cyniskt resonemang om inga förbättringar av arbetsförhållandena sker. Det mest angelägna för dessa utsatta arbetargrupper är naturligtvis att slippa de omständigheter, som gör att de är berättigade till kortare arbetstid. Arbetstiden blir trots förkortningar så dominerande i den arbetandes liv att de missförhållanden som råder på arbetsplatsen knappast upplevs som mindre för att man vistas där några timmar mindre i veckan. Arbetstidsförkortningar minskar troligtvis skadeverkningar i en mycket liten utsträckning.

Variationen i arbetsförhållanden och inkomst mellan olika grupper av lönearbetare gör att skillnaden mellan arbetskraftens värde och inkomsten kan vara olika stor i olika grupper. Storleken i skillnaden mellan arbetskraftens värde och inkomsten hänger dock inte direkt samman med graden av välfärd. Det är inte så att en större skillnad mellan arbetskraftens värde och inkomsten nödvändigtvis skulle vara sämre än en mind-

re skillnad. Det kan förhålla sig precis tvärtom. Man kan beskriva skillnaden mellan arbetskraftens värde och inkomsten, när inkomsten (konsumtionen) ligger över arbetskraftens värde, som en konflikt mellan arbete och konsumtion. Denna konflikt kan mycket väl vara större på en högre nivå av behovstillfredsställelse än på en lägre. Man kan t. ex. tänka sig en lågavlönad livsmedelsarbetare, som i en intervju i kap. 7, som har dåliga arbetsförhållanden men också lever på en låg materiell standard. För honom finns knappast någon konflikt mellan arbetskraftens värde och konsumtionen, men ur välfärdssynpunkt skulle man bedöma hans situation som ganska dålig. Man kan jämföra hans situation med t. ex. avsynarens eller kommunalarbetarens i intervjuerna i samma kapitel. Dessa två har lite bättre arbeten och högre inkomst. Om man bedömer dessa två ur välfärdssynpunkt har de åtminstone från början en klart bättre situation än livsmedelsarbetaren. Men för de två sistnämnda ligger inkomsten över arbetskraftens värde. Detta förhållande skapar en konflikt, som ger upphov till ett missnöje och en känsla av meningslöshet. Det är svårt att väga in denna missnöjeskänsla i en total välfärdskalkyl. Det torde dock åtminstone stå tämligen klart att existensen av en konflikt mellan arbetet och konsumtionen sänker den totala välfärden och gör den mindre än vad man skulle kunna tro utifrån en bedömning av arbetet och konsumtionen var för sig. Det kan trots detta ändå vara möjligt att de två sistnämnda upplever sin situation i stort sett bättre än livsmedelsarbetaren.

Konflikten mellan arbete och konsumtion består i att den ökande konsumtionen allt mindre förmår ersätta den arbetande för kostnaderna för arbetet i form av tid och ansträngningar. Observera att ju mer konsumtionen ökar desto mindre kan den kompensera för arbetets kostnader. Det blir inte mödan värt att arbeta så hårt eller så mycket. Konflikten mellan arbete och konsumtion kan vara lika stor på olika nivåer av behovstillfredsställelse. Ju sämre arbetet tillfredsställer vissa behov, desto lägre materiell standard krävs det för att en konflikt ska uppstå. En konflikt av ungefär lika stor omfattning kan förmodas uppstå vid t. ex. ett dåligt arbete

tillsammans med en relativt god materiell standard som vid ett ganska bra arbete tillsammans med en mycket god materiell standard. I båda dessa situationer kan man anta att skillnaden mellan arbetskraftens värde och inkomsten är lika stor. Men både arbetskraftens värde och den totala välfärden skulle vara större i situationen med det bättre arbetet.

Ovanstående resonemang leder också till att man kan anta att en konsumtionsökning utöver arbetskraftens värde leder till en sänkt välfärd på grund av den konflikt som uppstår mellan arbete och konsumtion. I stället för att öka välfärden skapar en konsumtionsökning utöver denna nivå ett missnöje med arbetsförhållandena.

På motsvarande sätt kan välfärden öka genom en sänkning av konsumtionen, om arbetsförhållandena samtidigt förbättras så att det uppstår en balans mellan arbete och konsumtion.

Arbetskraftens värde och anspråksnivån

När man ska studera frågan om arbetskraftens värde och en tänkbar gräns för detta värde kan man inte undvika att ta upp problemet med anspråksnivån. I en viss mening kan man säga att arbetarklassens vanor och krav på livet motsvarar dess anspråksnivå. Det hävdas ibland att låginkomsttagare oftare än andra skulle ha en alltför låg anspråksnivå och därför kräva för lite och nöja sig med för lite. I den norska "Levekårsundersökelsen" har man funnit resultat som pekar i den riktningen. (Ringen 1975, sid. 32—33). Slutsatsen man drar av detta är att det blir fel att använda sig av subjektiva kriterier för en praktisk välfärdspolitik, eftersom detta då skulle leda till ökade inkomstklyftor.

Men om man ser till sambandet mellan arbetet och konsumtionen kan man förklara anspråksnivån med att låginkomsttagare ofta också har dåliga och ansträngande arbeten. Deras låga anspråk beträffande inkomst kan därför bero på deras dåliga arbetsförhållanden. En inkomstökning skulle inte kunna kompensera för dessa arbetsförhållanden.

Sten Johansson har i en artikel i Sociologisk Forskning ta-

git upp anspråksnivåns betydelse för löneteori. Hans förklaring till anspråksnivån följer den socialpsykologiska handboksmodellen: ju mer framgångsrik tidigare, desto högre anspråksnivå. (Johansson 1968, sid. 187).

> De rörliga individerna, de som söker efter alternativ, borde vi således inte söka på någon speciell lönenivå utan på olika förändringsnivåer. Den som varit mest framgångsrik i att höja sin lön i det förgångna borde vara den som är mest öppen för nya och bättre alternativ. Den som varit minst framgångsrik i det förgångna i att höja sin lön borde vara den som är minst på jakt efter bättre alternativ (a.a., sid. 187).

Om man ser till sambandet mellan arbete och konsumtion blir detta dock inte alls självklart. Enbart lönen skulle inte säga någonting om anspråksnivån. En som varit framgångsrik i att höja sin lön kanske inte alls längre är intresserad av att höja den om den redan kommit upp till eller över gränsen för arbetskraftens värde. Vad han skulle vara intresserad av vore ett trivsammare arbete. Och den som inte höjt sin lön i det förgångna kanske fått bättre arbetsförhållanden och på så sätt också fått höjda anspråk på lön. Det är inte bara lönen som kan förändras.

Konsumtion av överskott

En förklaring till hur inkomsten ibland kan ligga över arbetskraftens värde kan vara de motsättningar som finns i fråga om kapitalets intressen. Om arbetarens inkomst ligger över arbetskraftens värde utgör den del av inkomsten som befinner sig över gränsen en form av utsugning betraktat utifrån förhållandet mellan nödvändig arbetstid och merarbete. Baran och Sweezy har diskuterat en sådan situation med hjälp av begreppet ekonomiskt överskott (*economic surplus*).[3] Först ska jag dock ta upp Marx beskrivning av kapitalets intresse av en ökning av konsumtionen.

Det finns två oförenliga sidor av dessa intressen. Kapita-

lets utveckling skapar ständigt en motsättning mellan dem. För det första tvingar kapitalet arbetarna till ett merarbete. Det är den första förutsättningen för kapitalets existens över huvud taget. Men för att kunna få något utbyte av merarbetet måste de varor som produceras kunna säljas. Merarbetet måste förverkligas i form av pengar. Det är först då merarbetet blir ett verkligt mervärde. Således finns det ett intresse av att öka den totala konsumtionen i samhället. I längden kan detta endast ske genom att höja arbetarklassens inkomster. På kort sikt utgör detta ett hinder för den maximala profiten. Man kan dock ändå säga att kapitalet har ett långsiktigt intresse av ökningen av arbetskraftens värde. (Marx 1939, eng. uppl. sid. 420, sv. uppl. sid. 126)

I denna motsättning ligger en del av arbetarnas makt i det kapitalistiska systemet. Men denna maktposition innehar de inte direkt i sin egenskap av arbetskraft utan i sin egenskap av konsumenter. Denna arbetarnas position som penninginnehavare skiljer kapitalismen från slavsamhället och det feodala samhället.

Kapitalet måste inte bara tilltvinga sig arbetarens arbetskraft, det måste även tilltvinga sig hans köpkraft. För den enskilde kapitalägaren framstår det som en motsättning mellan hans egna arbetare, vilkas konsumtion han skulle vilja hålla nere, och andra arbetare som han endast uppfattar som konsumenter och vars konsumtion han därför skulle vilja se så stor som möjligt. (a.a. eng. uppl. sid. 420, sv. uppl. sid. 126)

Det är denna motsättning som kan komma till uttryck i form av överproduktion. (a.a. eng. uppl. sid. 415) Motsättningen förstärks genom utvecklingen av produktivkrafterna. Kapitalet strävar efter att minska arbetstiden i form av nödvändigt arbete genom att utveckla industrins produktivitet. Men samtidigt måste man öka arbetstiden i form av överflödigt arbete (merarbete). Så skapas i allt större utsträckning det onödiga som villkor för det nödvändiga.

> Å ena sidan väcker kapitalet alltså vetenskapens och naturens krafter såväl som den samhälleliga kombinationens och den samhälleliga kommunikationens makter till

liv för att göra skapandet av rikedom (relativt) oberoende av den därtill svarande arbetstiden. Å andra sidan vill den mäta dessa på så sätt frambringade, enorma samhällskrafter efter arbetstiden och stänga in dem inom gränser som krävs för att det redan skapade värdet skall kunna bibehållas som värde. Produktivkrafterna och de samhälleliga relationerna, som är olika sidor av den samhälleliga individens utveckling, framstår bara som medel för kapitalet och är bara medel för kapitalet att producera på dess begränsade grundval. Men i verkligheten är det de materiella betingelserna varmed denna grundval skall sprängas i luften. (a.a. sv. uppl. sid. 198)

För att så långt som möjligt överbrygga dessa motsättningar måste konsumtionen utvecklas dels till sitt omfång, dvs. en utökning av redan existerande marknader, och dels till sitt innehåll, dvs. skapandet av nya produkter. "Produktion av nya behov och upptäckt och skapande av nya bruksvärden" (a.a. sv. uppl. sid. 122). Detta har idag blivit till en särskild vetenskap, *marketing management*. I kap. 4 i avsnittet Konsumtionen som symboler kommer jag att gå in närmare på detta. Gorz har karakteriserat utvecklingen av "nya" behov som ett sätt för kapitalet att tvinga individer "att som konsumenter individuellt köpa tillbaka de naturtillgångar som berövats dem socialt". (Gorz 1964, sid. 93).

Samtidigt har utvecklingen av produktivkrafterna och skapandet av nya behov utgjort "kapitalets stora historiska roll". (Marx 1939, sv. uppl. sid. 109). Kapitalismen har skapat möjligheter till en frigörelse av människan, en frigörelse som dock inte helt och hållet är möjlig under detta system.

Om man antar att det sker en konsumtion, som går utöver arbetskraftens värde, får detta konsekvenser för analysen av utsugningen.

Innebörden av utsugningen blir också annorlunda för den enskilda människan. Det är inte längre i lika hög grad, som när Marx levde, en fråga om att en klass lever av en annan klass' arbete.

> I det kapitalistiska samhället producerar en klass fritid för sig själv genom att förvandla massornas hela livstid till arbetstid. (Marx 1867, sid. 462)

Utsugningen idag innebär snarare att den arbetande människan tvingas arbeta onödigt hårt och slitsamt och onödigt länge för något som är överflödigt.

> Det är utan tvivel riktigt att en konfiskation av de mervärden, som konsumeras av kapitalisterna, inte märkbart skulle förbättra de arbetande klassernas eller ens löntagarnas villkor. Men ingen hävdar längre att man främst måste gå till angrepp mot de profiter, som de enskilda kapitalisterna stoppar i fickan, när man ska omdana samhället. Vad kampen gäller är inte de enskilda inkomster som den kapitalistiska profiten ger upphov till utan den inriktning som påtvingas hela ekonomin och samhället av profitsystemet, den kapitalistiska ledningen av produktionsapparaten och den felaktiga konsumtionsinriktning som därigenom framkallas.
>
> Det är slöseriet med arbete och resurser å ena sidan och knappheten (på allmännyttiga institutioner, kulturella möjligheter etc.) å den andra som det gäller att ständigt påvisa och brännmärka. Det är denna blandning av slöseri och knapphet som är det verkligt absurda i det kapitalistiska systemet på konsumtionsnivån. (Gorz 1964, sid. 85—86)

Som jag har försökt visa kan detta förhållande ges en precisering om man särskiljer arbetskraftens värde från inkomsten. Då kan man inte längre jämställa utsugningen och mervärdets omfattning med vad man vanligen avser med profit. Denna profit är bara kapitalägarnas direkta inkomster från sitt kapital.

Baran och Sweezy har arbetat med begreppet ekonomiskt överskott (*economic surplus*) för att beskriva detta fenomen. De har låtit göra vissa beräkningar för att försöka få fram hur stor andel profiten utgör av det totala ekonomiska över-

skottet i USA. Vad de har fått fram visar att profitens andel har minskat från 58 % år 1929 till 32 % år 1963. (Baran—Sweezy 1966, sid. 24). En liknande trend har konstaterats i Sverige. (Dencik—Åberg 1973, sid. 53). Dock är detta ytterst grova beräkningar med mängder av inbyggda statistiska fel och diskutabla punkter.

Förutom profiten inbegrips i det ekonomiska överskottet ett antal poster som döljs i form av produktionskostnader och konsumtion.

> The crux of the matter is, however, that profits are not identical with the economic surplus, but constitute — to use what has now become a hackneyed metaphor — merely the visible part of the iceberg with the rest of it hidden from the naked eye. Let us recall that at an early stage of the development of political economy (and capitalism) the relevant relations were seen much more clearly than they are at the present time . . . In fact the very notion "economic surplus" still prominent in the writings of John Stuart Mill, was declared non grata by the new economic science which proclaimed any and every outlay as "necessary" as long as it received the stamp of approval from the revealed preferences of consumers operating in a competitive market. (Baran 1957, sid. XIX)

Baran delar in det ekonomiska överskottet i fyra grupper. För det första är det samhällets "överflödskonsumtion". För det andra är det förekomsten av icke-produktiva arbetare. För det tredje är det det överskott som förorsakas av produktionens irrationella organisation. För det fjärde slutligen räknar han till överskottet den produktion som går förlorad genom arbetslöshet. (a.a., sid. 24)

Av dessa former kommer jag i den fortsatta diskussionen främst att ta upp den första kategorin men även kategori 2 och 3.

Baran påpekar att det är alldeles omöjligt att mäta hela omfattningen av detta ekonomiska överskott. Härtill bidrar många orsaker, alltifrån tillgång till data och statistik till

objektivitets- och värderingsproblem. Men detta hindrar inte att begreppet är fruktbart i en teoretisk analys.

> That we cannot at the present time identify unequivocally the dimensions of the socially desirable output and of the economic surplus in our economy, is in itself an important aspect of the economic and social order of monopoly capitalism. (a.a., sid. XXII)

Överskottet finns inte urskiljbart i produktionen i form av några bestämda lyxvaror. Utan överskottet finns i produktionen av de nödvändigaste vardagsvarorna som mat, kläder och hygienartiklar liksom i kapitalvaror som bilar, kylskåp, spisar och bostäder.

> This myriad of more or less readily identifiable forms in which the potential economic surplus hides in the complex spiderweb of the capitalist economy has never been subjected to a systematic investigation, let alone a statistical assessment (a.a., sid. 38).

Dock anser Baran att det skulle kunna vara möjligt att åtminstone uppskatta den första formen av det ekonomiska överskottet, "överflödskonsumtionen". (a.a., sid. 30). Denna möjlighet knyter an till det antagande jag har gjort tidigare, nämligen att de berörda individerna själva i första hand kan bedöma vad som är en överflödskonsumtion, ett överskott. Överskottet kan då också ses i relation till behovstillfredsställelsen inom arbetet. (Jämför kap. 2 avsnittet "Arbetskraftens värde och sambandet mellan arbete och konsumtion".). Fortfarande är det dock svårt att exakt fastställa vari överskottet ligger och värdera det i kronor och ören eller arbetstimmar e. d. Det måste i en viss utsträckning bli en fråga om en känsla av att vissa produkter eller detaljer av produkter är onödiga och överflödiga, en känsla av att det kunde göras på något annat sätt. Ändå borde det finnas en möjlighet att försöka fastställa vad som bör ingå i en rimlig standard.

> As mentioned before, this is precisely what has been done in all countries in emergency situations such as war, postwar distress, and the like. What an agnostic apologist of the status quo and the worshipper of "consumers' sovereignty" treat as an unsurmountable obstacle, or as a manifestation of reprehensible arbitrariness, is wholly accessible to scientific inquiry and to rational judgement. (a.a., sid. 31)

Alternativet till en konsumtion av överskott är en förkortning av arbetsdagen och en ökning av den anställdes möjligheter att disponera sin egen tid. I dessa möjligheter att disponera sin tid ligger också en möjlighet att disponera sin tid på arbetsplatsen genom att själv bestämma arbetstakten, genom möjligheter att kunna lämna arbetet för olika andra angelägenheter som att ringa i telefon eller gå ut på stan i ärenden eller gå till läkaren m. m.

Marx lägger i *Grundrisse* stor vikt vid en sådan utveckling. Det är utvecklingen av produktiviteten som har möjliggjort en minskning av den nödvändiga arbetstiden. Kapitalets tendens är dock alltid å ena sidan att skapa disponibel tid och å andra sidan att omvandla denna till merarbete. (Marx 1939, sv. uppl. sid. 200). Det ligger därför i arbetarklassens intresse att kunna tillgodogöra sig den disponibla tiden.

> Det innebär den fria utvecklingen av individualiteterna, och därför inte reduceringen av den nödvändiga arbetstiden för att ge plats för merarbete utan överhuvudtaget reduceringen av samhällets nödvändiga arbete till ett minimum som möjliggör individernas konstnärliga, vetenskapliga etc. utbildning under den nu för dem alla disponibla tiden och genom de nu för dem alla skapade medlen. (a.a., sid. 198)

3. Arbetet och arbetsmarknaden

Arbetslösheten och den ekonomiska politiken

I detta kapitel ska jag som en bakgrund till de teoretiska resonemangen om överflödssamhället peka på några grundläggande fakta angående utvecklingen inom arbetslivet samt gå in på en del teoretiska frågor beträffande arbetet. Syftet med detta är att försöka beskriva hur en obalans i fråga om behovstillfredsställelse inom arbetet och inom konsumtionen har kunnat uppstå.

Galbraith påpekar i *Överflödets samhälle* den stora roll som sysselsättningspolitiken har spelat för snedvridningen av förhållandet mellan arbete och konsumtion. En ökande produktion har alltid kunnat legitimeras genom att den skapar fler arbetstillfällen. Produktionen är för ett sådant betraktelsesätt i första hand nyttig för att den skapar fler jobb, inte för att den tillfredsställer vissa konsumtionsbehov.

Statsvetaren Leif Lewin har i sin genomgång av planhushållningsdebatten visat på vilket avgörande inflytande arbetslösheten under 20-talet här i Sverige har fått på den socialdemokratiska ekonomiska politiken. (Lewin 1967, sid. 46). Sysselsättningen har allt sedan den tiden varit ett dominerande intresse för socialdemokratin.

I marxistisk teori beskrivs arbetslösheten med hjälp av begreppet reservarmé.

> Överbefolkningen bildar en disponibel industriell reservarmé, som är kapitalets egendom i lika hög grad, som om den vore uppfödd på kapitalets bekostnad. Den åstadkommer ett alltid arbetsvilligt människomaterial, som står till förfogande för kapitalets växande behov, alldeles obe-

roende av den verkliga befolkningstillväxten. (Marx 1867, sid. 558)

Reservarmén utgör en buffert för arbetsköparna ur vilken de alltid kan hämta nya resurser. Reservarméns uppkomst beror på kapitalets ackumulation och sammansättning. Vid högre produktivitet minskar behovet av arbetskraft i varje industri. I stället kan arbetstillfällena öka genom att produktionen ökar.

Man kan göra en indelning av reservarmén i latent och manifest arbetssökande. De latent arbetssökande kan t. ex. definieras som de som skulle söka arbete om lämpliga arbetstillfällen fanns på orten, medan de manifest arbetssökande är de som aktivt söker arbete.[1]

Ursprungligen sågs reservarmén främst som en bidragande orsak till företagens möjligheter att pressa ner lönerna (a.a. sid. 562). Denna reservarméns roll finns antagligen kvar i viss utsträckning i vissa yrken, men i och med den fackliga rörelsens institutionalisering har reservarméns betydelse för lönesättningen i det närmaste eliminerats. Kvar är själva existensen av reservarmén som en realitet och ett hot.

Orsaken till att arbetslösheten har blivit en så viktig fråga är lätt att förstå. Arbetslösheten drabbar den enskilde arbetaren hårt. Han får svårt att klara försörjningen och han avskiljs från sin naturliga uppgift. Han kan tvingas att förutom att byta arbete även byta bostadsort. Arbetslösheten är inte bara ett problem för den som för tillfället är arbetslös. Att bli av med jobbet är ett ständigt hot, som ligger över varje privat anställd arbetare. Ur det individuella perspektivet är det självklart att arbetslösheten är ett stort problem. Om man ser till det totala produktionsutfallet är dock arbetslösheten ett litet problem i dagens läge.

> At the same time production does remain important and urgent for its effect on economic security. When men are unemployed society does not miss goods they do not produce. The loss here is marginal. But the men who are without work do miss the income they no longer earn. (Galbraith 1958, sid. 165)

Socialdemokraternas program för att komma ifrån arbetslösheten under 20-talet byggde på tanken att man genom att stimulera hela samhällsekonomin skulle kunna skapa en ökad sysselsättning. Socialdemokraterna föreslog en arbetslöshetsförsäkring, som skulle garantera de arbetslösa en rimlig levnadsstandard. Resonemangen bakom denna arbetslöshetsförsäkring har Ernst Wigforss sammanfattat i en artikel i Tiden år 1928. Artikeln heter "Spararen, slösaren och den arbetslöse". Wigforss avslutade med orden:

> En arbetslöshetsförsäkring är inte bara god "socialpolitik". Den tör när allt kommer omkring också vara god näringspolitik. (Wigforss 1928, sid. 507)

För socialdemokraterna på 20-talet var en god näringspolitik någonting som var självklart önskvärt. Tanken på en ökning av konsumtionen på kapitalets villkor var ganska oproblematisk. Ett intressant uttryck för synen på konsumtionen inom den tidens socialdemokrati återfinns i en artikel i Tiden från 1918, skriven av Gustav Möller.

> En socialdemokrat får aldrig ett ögonblick lämna ur sikte, att de förändringar i produktionen han önskar måste rättfärdigas därigenom, att människornas stora flertal få ekonomiska fördelar efter förändringarna. Skulle de leda till försämringar, så återgå människorna till de gamla produktionsförhållandena.
>
> Den första förutsättningen för att förbättringar för massorna skola följa är att själva resultatet av produktionen åtminstone kan bibehållas till kvantitet och kvalitet vid sin gamla standard. Skulle kvaliteten sjunka, så skulle det med rätta bli en källa till allmän förargelse. Och skulle kvantiteten sjunka, så skulle ju fattigdomen ingalunda försvinna. (Möller 1918, sid. 245)

Innebörden i detta resonemang är en prioritering av konsumtionen. Men Möller sätter också som långsiktigt mål upp ett samhälle med statsdrift där produktionen utan vidare kan

"anpassas efter det statistiskt konstaterbara behovet". (a.a., sid. 254)

I den ekonomiska teorin återfinns denna hopkoppling av en oproblematisk syn på den ökande konsumtionen och lösningen av sysselsättningsproblemen i vad som efter den engelske nationalekonomen Keynes har kallats keynesianismen. Men konsumenten i Keynes teori är i första hand en "jobbskapare". (Waldén 1971, sid. 18). I denna sysselsättningsteori ser man inte alls till innehållet i den ökande produktionen eller till behovstillfredsställelsen inom konsumtionen.

Enligt socialdemokratin på 20-talet låg det självklart i arbetarklassens intresse att dels råda bot på arbetslösheten och dels öka produktionen. Med dessa dominerande intressen kom socialdemokratins målsättningar att sammanfalla med industrins krav. Detta förhållande kan ses som ett ganska unikt sammanfallande av arbetarklassens och kapitalets intressen.

> Naturligtvis är det historiskt unikt att arbetarklassens djupt kända behov och legitima krav på ekonomisk och social standard råkat komma att sammanfalla med monopolkapitalismens behov av ökad konsumtionskraft. (Dahlkvist 1975, sid. 210)

Sammanfallandet av intressena är sannolikt historiskt sett av en relativt kortsiktig karaktär. "Det kunde inte inträffa före denna tid, och sammanfallandet har också en begränsning framåt i tiden. (a.a., sid. 177)

En sådan begränsning framåt i tiden kan ses i förhållande till den övre gränsen för arbetskraftens värde. Så länge den övre gränsen för arbetskraftens värde ligger högre än inkomsten för en stor del av lönearbetarna kommer också arbetarklassens och kapitalets intressen att sammanfalla. Men när produktionen ökar kommer inkomsten så småningom att överstiga arbetskraftens värde, dvs. behovstillfredsställelsen inom arbetet kommer att ligga på en lägre nivå än behovstillfredsställelsen inom konsumtionen, om inga förändringar sker beträffande arbetsförhållanden eller arbetstider.

Arbetslösheten är fortfarande ett stort hot och ett reellt

problem för den enskilde arbetaren. Kravet på en full sysselsättning är alltjämt lika angeläget som tidigare. Men om det förhåller sig så att inkomsten för en stor del av lönearbetarna befinner sig över den övre gränsen för arbetskraftens värde, blir det inte säkert att det tidigare sättet att lösa sysselsättningsproblemen är det bästa. Om inte arbetarklassens och kapitalets intressen sammanfaller i samma utsträckning som tidigare beträffande önskvärdheten av en ökning av produktionen, blir inte den generella stimulansen av ekonomin det bästa sättet att skapa full sysselsättning. En tänkbar lösning är i stället att skapa fler jobb för att tillfredsställa behov i fråga om den offentliga konsumtionen, t. ex. arbeten inom sjukvården. (Jfr kap. 4 "Utvecklingen av konsumtionen" och kap. 6 "Den privata konsumtionen i jämförelse med . . .".) Ett förslag i den riktningen arbetar man för närvarande med inom den sittande sysselsättningsutredningen.

Jag tror att det är rimligt att anta att det tidigare sammanfallandet av arbetarklassens och kapitalets intressen har varit en av orsakerna till att den situation kan ha uppstått där inkomsten ligger över arbetskraftens värde för en stor del av lönearbetarna. Den ekonomiska politiken har i princip inte ändrats från den tidsperiod då det unika sammanfallandet av arbetarklassens och kapitalets intressen inträffade. De förändringar inom arbetslivet som nu håller på att genomföras kan eventuellt ses som ett tecken på en politisk förändring. Åtminstone kan de med största säkerhet ses som en reaktion på krav om förändringar inom arbetslivet i stället för eller vid sidan av en ökning av produktionen.

De reformer inom arbetslivet som har tillkommit sedan 20-talet har framst varit arbetstidsförkortningar. Dessa har bidragit till att arbetskraftens värde har kunnat höjas. Men de har inte varit tillräckliga. I nästa avsnitt följer en redogörelse för arbetstidsförkortningarna under 1900-talet och motiveringarna för dessa.

En förklaring till att lönekampen i denna situation ändå har en viss betydelse kan vara att frågan om inkomsten har fått en symbolisk innebörd. Gorz framhåller att det är omöjligt att se lönekampen som bara ett uttryck för konsumtions-

behov. Lönekampen har blivit ett medel att uttrycka en protest mot utsugningens konkreta uttryck, t. ex. i form av dåliga arbetsförhållanden.

> 1. Arbetaren, vilken hans lön än må vara, har känslan att man aldrig kan betala honom tillräckligt mycket för den tid, den frihet, det liv som han förlorar i tjänst hos ett företag eller en arbetsgivare som påtvingar honom hans arbetes natur, villkor och innehåll.
> 2. Lönekravet är den omedelbart effektivaste protestformen mot arbetarens sociala underkastelse, mot ickeerkännandet, i fabriken och i samhället, av den del av ansvar och personligt skapande initiativ som till och med ett föga kvalificerat arbete innehåller. (Gorz 1968, sid. 25)

Arbetstidsförkortningar

Ett av de första och viktigaste krav som den organiserade arbetarrörelsen ställde var en kraftig sänkning av arbetstiden. Från och med 1890 restes ständigt kravet på åtta timmars arbete, åtta timmars vila och åtta timmars fritid. En vanlig arbetstid för en industriarbetare då var minst 10 timmar om dagen 6 dagar i veckan. (Utredningen om kortare arbetstid 1956, sid. 78). Det skulle dröja i det närmaste 30 år, till 1919, innan det kravet genomfördes och då som ett svar på revolutionsstämningarna efter första världskriget. (Allmän arbetstidslag, 1968, sid. 19)

Arbetstidsförkortningen genomfördes lagstiftningsvägen och från början provisoriskt. Först 1930 blev lagen definitiv. Under de första åren efter lagens tillkomst höjdes åtskilliga röster från högerhåll om lagens avskaffande. Den sades äventyra landets ekonomi och utgöra en fruktansvärd olycka för det svenska näringslivet. Riksdagen avvisade dock alla motioner om lagens upphörande. (Casparsson 1947, sid. 587—592)

Lagen om 48-timmarsveckan utvidgades successivt till att gälla andra yrkesområden än industriarbetarna. 48-timmars-

veckan var gällande från 1920 till 1957, då 45-timmarsveckan började genomföras.

48-timmarsveckan kom dock knappast att innebära att kravet om åtta timmars arbete, åtta timmars vila och åtta timmars fritid genomfördes, eftersom man i stället arbetade kortare tid på lördagarna.

Under 48-timmarsveckans 37-åriga existens har arbetstidsförkortningar genomförts i form av semester. 1938 lagstiftades för första gången om två veckors semester. 1951 lagstiftades om en utökning av semestern till tre veckor. Tillsammans skulle denna arbetstidsförkortning i form av semester motsvara ca 2 timmars kortare arbetstid per vecka. (Utredningen om kortare arbetstid, 1956, sid. 82)

1947 tillsatte riksdagen arbetstidsutredningen som kom med förslaget om tre veckors semester 1950, men innan arbetstidsutredningen var slutförd tillsattes en ny utredning, Utredningen om kortare arbetstid. Denna utredning hade som direktiv att undersöka "de produktionstekniska och samhällsekonomiska förutsättningarna för en arbetstidsförkortning". 1956 lade man fram förslaget om 45-timmarsveckans successiva genomförande.

I utredningens betänkande förs en diskussion om motiven för arbetstidsförkortningar. I huvudsak för man fram synpunkten att en förkortning av arbetsveckan från 48 timmar till 45 timmar inte kan motiveras på samma sätt som 48-timmarsveckans genomförande. Införandet av den ursprungliga arbetstidslagstiftningen hade sociala motiv, dvs. arbetarna skulle skyddas från överansträngning, sjukdomar och olycksfall i arbetet: "en kortare arbetstid skulle befordra arbetarnas hälsa" (a.a. sid. 83).

Utredningen menade att detta motiv inte längre var aktuellt i samma utsträckning som tidigare. Detta fann man efter analyser av yrkesskadestatistik m.m.

I stället såg man en arbetstidsförkortning som önskvärd utifrån ekonomiska motiv. Fritiden har "principiellt sett samma ställning för konsumenterna som livsmedel, kläder, biobesök eller vilken annan vara eller tjänst som helst" (a.a. sid. 112). Priset på fritid för den enskilde fastställs genom den arbets-

inkomst som går förlorad. (Jfr kap. 2 "Arbetskraftens värde och arbetstiden".)

Anledningen till att lagstiftning måste till för att göra detta val mellan fritid som konsumtionsvara och andra konsumtionsvaror är omöjligheten för den enskilda individen att välja sin egen arbetstid, eller som utredningen uttrycker det "friheten att välja är starkt beskuren" (a.a. sid. 114). Därmed avspeglar inte heller den aktuella arbetstidssituationen de individuella värderingarna av fritiden. Men den enskildes värdering kan ändå manifesteras på olika sätt, t. ex. genom "förfallolös frånvaro" eller avvisande av övertidsarbete. Även om avvisandet av övertidsarbete kan bero på marginalskatterna så innebär det i alla fall en hög värdering av fritiden. "Den är i varje fall värd mer än nettoresultatet efter skatt av en förlängd arbetstid." (a.a. sid. 130).

På uppdrag av utredningen om kortare arbetstid genomförde Statistiska centralbyrån på våren 1956 en intervjuundersökning om inställningen till en arbetstidsförkortning bland arbetstagare. I undersökningen frågades om önskvärdheten av att under en tioårsperiod antingen minska arbetstiden till 36 timmar per vecka och därmed få en betydligt mindre reallöneökning eller att under tioårsperioden ta ut hela standardökningen i form av reallöneökning. 68 % av de heltidsanställda männen uppgav sig föredra 36-timmarsveckan. Endast 3 % ville ha ut hela den möjliga standardökningen i inkomstökningar. Den resterande delen skulle föredra en något minskad arbetstid och en relativt högre inkomstökning.

På en annan fråga svarade 27 % att de, om det vore möjligt, omedelbart skulle övergå till kortare veckoarbetstid även om inkomsten minskade.

Närmare hälften av de heltidsanställda männen menade att fackförbunden vid 1955 års avtalsförhandlingar borde ha sökt uppnå en förkortning av arbetstiden i stället för inkomstökningar. (Utredningen om kortare arbetstid. Bilagor. 1956, sid. 207).

Utredningen om kortare arbetstid förordade en successiv förkortning av arbetsveckan till 45 timmar, som skulle vara genomförd 1960.

Men inte heller 45-timmarsveckan kom att innebära att 8-timmarsdagen genomfördes. Denna arbetstidsförkortning togs i första hand ut i form av lediga lördagar, främst sommarlördagar.

"Redan innan 45-timmarsveckan var genomförd höjdes röster för en ytterligare allmän förkortning av arbetstiden." (Allmän arbetstidslag, 1968, sid. 23). Men riksdagsmotioner om detta avslogs flera år i rad. 1963 tillsattes dock en ny utredning, 1963 års arbetstidskommitté.

I avtalsförhandlingarna 1966 träffades avtal om en arbetstidsförkortning till 42,5 timmar per vecka. Denna förkortning genomfördes med 50 minuter per år under 3 år och var genomförd 1969. 1968 hade arbetstidskommittén dock lagt fram ett principförslåg om 40-timmarsveckan. Denna blev slutligt genomförd 1973. I motiveringen för de senare genomförda arbetstidsförkortningarna ansluter sig utredningen i stort sett till de ekonomiska motiven.

Sammanfattningsvis kan sägas att arbetstidsförkortningarna sedan första världskriget genomförts i tre etapper, först 48-timmarsveckan 1919, sedan 45-timmarsveckan åren 1957—60 och därefter 40-timmarsveckan 1966—73. Dessemellan har lagstiftats om semester vid tre tillfällen: 1938 två veckors semester, 1951 tre veckor och 1965 fyra veckor. Enligt en beräkning har reallönen nästan fördubblats från 1957 till 1973 och arbetstiden sänkts med 8 timmar per vecka och dessutom har den fjärde semesterveckan tillkommit. (DN 19/6 1975: "Vad kostar 6-timmarsdagen?")

Men samma år som 40-timmarsveckan slutgiltigt genomfördes blev kraven på 6-timmarsdagen politiskt aktuella i första hand genom Socialdemokratiska kvinnoförbundet. Folkpartiet och centerpartiet har krävt principbeslut i riksdagen om 6 timmars arbetsdag, vpk har presenterat en tidtabell för 6-timmarsdagens genomförande till 1980, också i riksdagen. Socialdemokraterna har antagit kravet på 6 timmars arbetsdag till sitt förslag till nytt partiprogram. TCO har krävt en ny arbetstidsutredning.

Samtidigt som man inom LO-ledningen och regeringen erkänner kravet på 6 timmars arbetsdag i princip, skjuter man

det på en mycket obestämd framtid. Man pekar på att kostnaderna för en sådan långtgående reform är stora — siffran 33 % av reallöneökningen har nämnts. Kanske kan denna siffra vara för stor, det beror t. ex. på hur man relaterar arbetstiden till produktionsökningar. Inom Socialdemokratiska kvinnoförbundet har man gjort beräkningar som visar att 6-timmarsdagen skulle kunna genomföras på 6 eller 8 år samtidigt med vissa reallöneökningar. (DN 19/6 1975, "Vad kostar 6-timmarsdagen?")

Till dessa beräkningar kan man då lägga perspektivet om en rationellt driven produktion utan inbyggda kostnadsökningar i form av försäljningskostnader, modellbyten m.m. Det är naturligtvis omöjligt att säga vilken arbetstid som då skulle bli möjlig, men inte vore det omöjligt att tänka sig en ytterligare arbetstidsförkortning med mellan 5 och 10 timmar. Sedan är det en annan fråga om detta skulle vara det mest önskvärda.

En år 1973 genomförd undersökning bland LO-medlemmar visar att någon form av arbetstidsförkortning, antingen kortare veckoarbetstid eller längre betald semester skulle föredras framför kontanta löneökningar av 57 % av LO-medlemmarna. 42 % skulle föredra längre semester och 15 % kortare veckoarbetstid. Andelen som helst vill ha längre betald semester varierar med årsinkomst men inte särskilt mycket — från ca 35 % för dem som har en årsinkomst under 24 000 till ca 45 % för dem med en årsinkomst över 33 000 kr. För kravet på kortare arbetstid varje dag är siffran ca 15 % oberoende av inkomsten. Inom gruvindustriarbetarförbundet föredrar en knapp fjärdedel av medlemmarna kontanta löneökningar och bland elektriker, grafiker och pappersindustriarbetare är det ca en tredjedel som vill ha detta. (LO-enkäten 1973, sid. 4—7)

Den historiska beskrivningen av arbetstidsförkortningarnas genomförande visar på en ständig eftersläpning gentemot arbetarklassens eller arbetstagarnas krav. Att få den första lagstiftade arbetstidsförkortningen genomförd tog 30 år. Innan 45-timmarsveckan genomfördes var önskemålen om arbetstidsförkortningar mycket utbredda. 1973 ville mer än hälften av LO-medlemmarna ha någon form av arbetstidsförkortning

framför reallöneökningar trots den samma år genomförda 40-timmarsveckan.

Denna eftersläpning kan ses som en effekt av kapitalets tendenser att dels skapa förutsättningar för kortare arbetstid och dels motverka detta genom att omvandla den disponibla tiden till merarbete. Motsättningen leder till det ökande gapet mellan arbetskraftens värde och den faktiska konsumtionen.

Arbetsmiljön och arbetsmarknaden

Vid en beskrivning av den historiska utvecklingen beträffande arbetets viktigaste del, dvs. själva arbetssituationen och arbetsmiljön, finns endast ett knapphändigt material att studera. Det finns t. ex. yrkesskadestatistik men att göra några historiska jämförelser utifrån den är svårt, eftersom statistiken påverkats genom förändringar i lagstiftning beträffande yrkesskadeförsäkringen. (Bättre arbetsmiljö, 1972, sid. 387). I detta avseende har säkerligen dock påvisbara förbättringar skett under en lång tid. (Jfr Utredningen om kortare arbetstid, sid. 32.)

I fråga om sådana faktorer som arbetstillfredsställelse, stress och enformighet är det svårt att göra jämförelser över tiden. Man kan peka på ackordssystemets relativt sena allmänna spridning, vilket har medfört ökade påfrestningar samtidigt med ökade förtjänstmöjligheter. I takt med arbetstidsförkortningar har övervakningen och utnyttjandet av den faktiska arbetstiden ökat. En hårdare uppdelning av tillvaron i arbete och fritid har skett.

Vid en jämförelse får man lita till mycket allmänna beskrivningar. Det har talats om enformigare jobb och ökad hets under senare år. Men detta gäller kanske inte generellt. Vissa jobb har blivit hårdare men hur proportionerna mellan dessa jobb och andra har utvecklats vet man inte så mycket om. Sysselsättningen inom den offentliga sektorn har t. ex. ökat relativt. Detta torde ha medfört en viss förbättring i fråga om arbetsförhållanden i stort sett.

Samtidigt har det under 60-talet skett en kraftig stegring

av sjukfrånvaron på arbetsplatserna från ca 5 % till något över 10 % i början av 70-talet (Bolinder—Ohlström 1971, sid. 11). Detta kan dels bero på att den ökade sjuklönen har gjort att ett latent frånvarobehov har kommit till uttryck. En värderingsförskjutning i fråga om vad som anses som sjukdom har inträffat, så att även mer eller mindre psykiska åkommor kan accepteras som anledning till frånvaro. (a.a. sid. 12)

En bakomliggande förklaring anförs i arbetsmiljöutredningens betänkande, nämligen en ökad anspråksnivå beträffande arbetet "till följd av höjd levnadsstandard, bättre utbildning och en arbetsmarknad som, generellt sett, sedan lång tid kännetecknats av brist på arbetskraft". (Bättre arbetsmiljö, 1972, sid. 430).

Detta stämmer väl in i de antaganden som jag har gjort om arbetskraftens värde (utom i fråga om bristen på arbetskraft).

Om man i stort sett kan betrakta arbetsförhållandena och arbetsmiljön som relativt konstanta under en längre tid, så har den ökade konsumtionen medfört en ökande konflikt mellan arbete och konsumtion. Konflikten har minskats genom arbetstidsförkortningar. Men dessa har i sin tur ofta också medfört ett hårdare arbetstempo, vilket ånyo har ökat konflikten mellan arbetet och konsumtionen.

Konflikten mellan arbete och konsumtion kan förstås mot bakgrund av förhållandena på arbetsmarknaden, som kan sammanfattas i utvecklingen minst fördubblade reallöner, stora arbetstidsförkortningar, oförändrade arbetsförhållanden.

Det finns två olika sätt för en individ att påverka sin situation. Dels kan han genom egen försorg försöka arbeta och byta sig till en förbättrad position inom en existerande struktur. Dels kan han delta i kollektiva handlingar för att tillsammans med andra förändra förhållanden inom en struktur (eller helt förändra den) och därmed skaffa sig en bättre position.

I en jämförelse mellan dessa två handlingsmöjligheter har det förstnämnda sättet kallats sorti och det andra protest. Sorti är det typiska handlingssättet i ekonomisk teori medan protest är en politisk handling. (Hirschman 1970, sid. 4)

Även beträffande arbetsmarknaden byggs den ekonomiska teorin upp kring individuella handlingsmöjligheter, dvs. sorti.

Detta gäller såväl i fråga om val av arbetstid som val av arbeten och arbetsförhållanden.

Valet mellan ökad inkomst och ökad fritid uttrycks i inkomsteffekt och substitutionseffekt. Dessa effekter kan antas ta ut varandra under en viss tid. När inkomsten stiger kanske efterfrågan på mer fritid blir aktuell i första hand, men när fritiden ökat till en viss nivå kommer önskan om ökad inkomst att dominera. (Perlman 1969, sid. 11)

Men det intressanta att diskutera är vilka möjligheter som finns att verkligen anpassa arbetsutbudet efter önskan om mera fritid eller högre inkomst. Utredningen om kortare arbetstid från 1956 påpekade svårigheterna i detta avseende. Söderström har i en uppsats "Om personers efterfrågan på arbetsinsatser i den sociala produktionen" talat om möjligheten av en "översysselsättning" på grund av den praktiska svårigheten att reglera arbetsutbudet. Översysselsättningen kan enligt Söderström t. ex. tänkas bero på individernas olika försörjningsbörda. (Söderström 1972, sid. 135)

Arbetskraftens rörlighet har av ekonomer setts som lösningen på individernas val av arbeten och arbetsförhållanden. Rörligheten skulle garantera den bästa möjliga anpassning mellan individernas önskemål och de arbeten som erbjuds. I teorin har rörligheten dock främst förknippats med löneskillnader.[8]

En variant av detta synsätt är vad som ibland har kallats den nya arbetsmarknadsteorin. Startpunkten i teorin är att man uppställer möjligheten att betrakta arbetslöshet som någonting för individen positivt. En positiv arbetslöshet skulle bestå i att söka efter ett bättre jobb. I enlighet med detta kan man se en för låg arbetslöshet som någonting negativt. Teorin leder till "att man försöker gå bakom de grova aggregaten och skärskåda arbetslöshetens olika delar". (Södersten 1974, sid. 9)

Den svenska arbetslösheten karakteriseras av att arbetslöshetsperioderna för varje individ är ganska långa. Vi har däremot inte någon utbredd korttidsarbetslöshet, inte heller upprepas arbetslöshetstillfällena i någon stor utsträckning under året. Denna bild av arbetslösheten skulle kunna "tyda på att

de svenska arbetarna i viss mån är 'inlåsta på sina arbeten' ".

> Denna hypotes, som vi kallar "the captive worker effect", innebär att den svenske arbetaren är rädd för att lämna en innehavd anställning och söka en ny, även om han egentligen inte är tillfredsställd med sitt nuvarande jobb. Hans rädsla kan förmodas grunda sig på att sannolikheten är stor för att han då måste söka väldigt länge. Den aktuella verkligheten tyder ju på detta. (a.a. sid. 15)

I denna situation återfinner man kapitalets makt genom hotet om arbetslöshet. En kortare arbetslöshet skulle kunna vara önskvärd för individen för att kunna hitta ett nytt bättre jobb. Men eftersom risken är stor att arbetslösheten blir lång, är det få som frivilligt slutar sina arbeten för att söka ett nytt. Något stöd från arbetsförmedlingar eller arbetslöshetskassor kan man inte heller räkna med, om man har slutat ett arbete frivilligt bara för att man skulle vilja ha ett bättre.

Svårigheterna att ekonomiskt klara en längre arbetslöshetsperiod hänger samman med den ekonomiska autonomin, dvs. individens grad av oberoende gentemot mäktigare enheter för att klara den nödvändigaste försörjningen. (Johansson—von Otter 1970, sid. 179)

En hög grad av ekonomisk autonomi skulle ge möjligheter att undvika ekonomiska sanktioner som medel för social kontroll. Men möjligheterna härtill är små för de flesta människor idag. Autonomin är inte beroende av inkomstens storlek utan av inkomstkällans natur och av vilka ekonomiska åtaganden en individ har.[8]

Oberoende av olika svårigheter för individerna att söka sig till bättre arbeten måste man fråga sig vilka möjligheter det över huvud taget finns att lösa problem med dåliga arbeten genom sorti. Det hjälper inte hur mycket individerna rör på sig, om ändå de många dåliga arbetena finns kvar. LO hävdar också i sitt arbetsmarknadspolitiska program från 1967 att det blir nödvändigt att inrikta arbetsmarknadspolitiken på "arbetsuppgifternas anpassning till den tillgängliga arbetskraften och inte enbart på arbetskraftens anpassning till den aktuella

efterfrågan". (citerat efter Öhman, 1973, sid. 130)

Frågan om arbetsorganisationernas befattningsstruktur blir här av central betydelse. För att åstadkomma en anpassning av arbetsuppgifterna till arbetskraften måste en annan fördelning av arbetsuppgifterna på olika befattningar komma till stånd. Det är själva arbetsuppgifterna som är i viss mån tekniskt bestämda av maskinerna m.m. Det är dock fullt möjligt att ordna olika arbetsuppgifter på olika befattningar på ett annat sätt än vad som görs idag för att skapa bättre jobb. (von Otter, 1972, sid. 9)

Men detta måste ske genom kollektivt handlande, genom protest. Det krävs att arbetarna får del av makten på arbetsplatsen.

Denna fråga, som visserligen har varit aktuell mycket länge, har ständigt skjutits på framtiden av arbetarrörelsens verkställande organ. I första hand har frågan om inflytande på arbetsplatsen motiverats av sysselsättningsskäl.

> Arbetslöshet och hård rationaliseringstakt inom industrin under 1920-talet, 1930-talets första och 1960-talets senare hälft har varit orsaken till att fackföreningsrörelsen aktualiserat i första hand krav om kontroll och inflytande i fråga om avskedanden. (Schiller 1973, sid. 390)

4. Konsumenten och konsumtionen

Vad är konsumtion?

Tidigare har jag pekat på det faktum att både arbete och konsumtion, när produktionen nått över en nivå av primär behovstillfredsställelse, kan tillfredsställa samma slag av mänskliga behov (se kap. 2 "Arbetskraftens värde och arbetsförhållandena"). Både arbete och konsumtion kan bidra till självförverkligande och utgöra en skapande verksamhet. De kan fylla samma mänskliga funktioner.

Arbete och konsumtion är dock institutionellt och juridiskt klart skilda åt. Att arbeta, dvs. vara anställd, är en genom lagar och avtal klart definierad situation. Arbetstiderna är reglerade och inkomsterna noga överenskomna i de allra flesta fall. Likaså är konsumtionen bestämd genom lagar om köpeavtal och liknande. En förutsättning för konsumtionen är inköp. På detta sätt är arbete och konsumtion institutionellt förankrade.

Nationalekonomer tycks gärna vilja tänja ut konsumtionsbegreppet för att få det att täcka en så stor del av människans behovstillfredsställelse som möjligt. Ett exempel är talet om fritiden som en konsumtionsvara (Utredningen om kortare arbetstid, 1956, sid. 112). I ekonomisk teori är konsumtionen av en vara liktydigt med förbrukningen av varan, dvs. själva utnyttjandet av varan eller tjänsten tills den upphör att vara brukbar antingen genom ren förslitning eller genom att varan blivit "omodern". Ett sådant synsätt visar sig dock vara i det närmaste omöjligt att genomföra empiriskt, varför man i stället brukar mäta konsumtionen indirekt, via inköp (Dahlman—Klevmarken 1971, sid. 19).

Det som intresserar mig är den totala konsumtionen. Det är summan av en persons konsumtion som utgör den mate-

riella standarden. Detta senare begrepp kommer jag i det empiriska arbetet att använda synonymt med den privata konsumtionen. Det är den totala konsumtionen, den materiella standarden för varje individ, som det är intressant att jämföra med det totala arbetsutbudet. Ett tredje begrepp som jag också kommer att använda synonymt med konsumtionen och den materiella standarden är inkomsten. Detta har också gjorts av Dahlman—Klevmarken i konsumtionsprognoser. Man har t.o.m. gått så långt att man mätt inkomsten genom den totala konsumtionen (a.a. sid. 27).

Man brukar skilja mellan privat och offentlig konsumtion. När jag i det föregående använt begreppet konsumtion har det gällt den privata konsumtionen. Det är den konsumtionen som tillhandahålls genom affärsdrivande företag och sker genom inköp. Den offentliga konsumtionen skiljer sig så väsentligt från den privata att den kanske inte alls borde gå under beteckningen konsumtion. Den offentliga konsumtionen har en helt annan institutionell förankring än den privata.

För mig framstår den offentliga konsumtionens karaktär som en öppen fråga. Dels kan den offentliga konsumtionen sägas vara ett alternativt sätt för både produktion och tillhandahållande av tjänster, som visar bort från en kapitalistisk produktionsordning. Samtidigt är dock inriktningen på den offentliga konsumtionen idag i hög grad bestämd utifrån den kapitalistiska produktionens behov. Många av kostnaderna för den offentliga konsumtionen skulle kunna ses som indirekta kostnader för den privata konsumtionen, eftersom de är orsakade av det kapitalistiska produktionssättet. Detta gäller både sjukvård, utbildning och försvar.[1]

Om det för närvarande finns en önskan om en ökning av arbetskraftens värde, så tror jag att den ökningen skulle ligga inom den offentliga konsumtionen. Detta visas bl. a. av svaren på en fråga i den enkät jag gjorde (kap. 6 "Den privata konsumtionen . . ."). Många menar att en ökning av den offentliga konsumtionen ska komma före en ökning av den privata konsumtionen.

I sista hand bör dock den offentliga konsumtionen jämföras med och värderas i termer av arbetsinsatsen och relate-

ras till den nödvändiga arbetstiden respektive merarbetstiden. Här kommer emellertid ytterligare en komplikation in, som jag inte vidare ska ta upp, nämligen den att en så stor del av den offentliga konsumtionen utnyttjas av dem som ej ingår i arbetskraften, nämligen skolbarn och pensionärer.

Utvecklingen av konsumtionen

Att mäta konsumtionens utveckling volymmässigt stöter på en mängd svåra problem. I den statistik som finns har man inte kunnat ta hänsyn till t. ex. förändringar i kvalitet (förbättringar eller försämringar), introduktion av nya varor, ökade försäljningskostnader. Inte heller har man tagit hänsyn till fördelningen av konsumtionen mellan olika grupper av "konsumenter". 72 % är en siffra som har framräknats på ökningen av konsumtionen i Sverige 1950—1969. Då har hänsyn tagits till försämringen i penningvärdet och till ökningen av folkmängden. Konsumtionen skulle alltså ha ökat med i medeltal 72 % per person (Waldén 1972, sid. 26).

Fördelningen mellan privat och offentlig konsumtion har förändrats under denna tidsperiod. Den offentliga konsumtionen har stadigt ökat sin andel av den totala konsumtionen. 1950 var andelen offentlig konsumtion av den totala konsumtionen 15,6 %, år 1972 var motsvarande andel uppe i 30,9 %. (Westerlind—Beckman 1974, sid. 70)

Huvudgrupperna inom den offentliga konsumtionen 1971 var undervisning (23 %) och hälso- och sjukvård (24 %). Till försvaret gick 16 % och till socialvård och socialförsäkringar 12 % (a.a. sid. 94). Några större förändringar mellan dessa huvudgrupper har knappast skett under den offentliga sektorns tillväxt. Försvaret har dock minskat sin andel något och sjukvården ökat (Ståhl 1970, sid. 161).

Fördelningen mellan olika varor inom den privata konsumtionen finns redovisad i 9 olika varugrupper fr.o.m. 1931. Indelningen i varugrupper har skett efter konsumtionsteoretiska kriterier så att "varor som ger konsumenten likartade tjänster, dvs. varor som är nära substitut, placeras i samma varugrupp. Detsamma gäller varor som konsumeras tillsam-

mans, dvs. komplement." (Dahlman—Klevmarken 1971, sid. 24).

Grupperingen av varor efter likartade tjänster leder till grupper som tillsammans kan sägas täcka människans olika grundläggande behov: mat och dryck, bostad, kläder, utrustning i hemmet och till hushållet, resor, rekreation och sjukvård och hygien.

Om man ser till utvecklingen från 1931 fram till 1968 är det ganska anmärkningsvärt hur små förändringar som har skett i andelarna mellan dessa behovsgrupper. Från 1931 har konsumtionen åtminstone fördubblats till sin volym, men ökningen har i stort sett skett i samma grad inom de olika grupper som ger konsumenten likartade tjänster. Livsmedel, bostad och kläder har minskat sina andelar med ca 5 procent vardera, medan andelen för resor har ökat med ca 7 procent och andelen för rekreation med ca 4 procent. Någon större förskjutning i tillfredsställandet av de grundläggande behoven har således inte skett. Vad som har inträffat är i stället en viss förändring av hur dessa olika behov har tillfredsställts och kanske också i graden av tillfredsställelse inom dessa behov. Men om någon avgörande skillnad i grad av tillfredsställelse av de grundläggande behoven skulle ha skett så borde detta ha avspeglat sig i skillnader mellan de olika huvudgrupperna. Om inte livsmedelsbehovet varit tillräckligt tillfredsställt tidigare borde denna grupp rimligtvis ha upptagit en större andel på bekostnad av mer umbärliga varor. Men så är inte fallet.

I en rapport om hushållsbudgetundersökningen 1969 (Hushållsbudgetundersökningen 1969, 1971, sid. 61) har utgiftsandelarna redovisats i ovannämnda varugrupper för olika hushållstyper. Mellan låginkomsthushåll och höginkomsthushåll varierar utgiftsandelen för livsmedel från 28 procent till 22 procent. Intrycket av hushållsbudgetundersökningen är likaså stabiliteten i utgiftsandelar mellan hushållstyperna. Undantag utgörs av extremfall som ensamstående höginkomsttagare, för vilka andelen för livsmedel är 15 %. (a.a. sid. 64)

Konsumtionen som nytta; man köper det man köper

Den nationalekonomiska teorin för utbud och efterfrågan av varor och tjänster är svårgripbar och diffus. I läroböcker framställs teorin (eller modellen) på ett snyggt och formellt oantastligt sätt. Tonvikten läggs vid formler och matematiska modeller. I själva undervisningen betonas denna aspekt än mer och studenter är tvingade att ägna sin tid åt räkneövningar för att klara sina tentamina. Diskussioner hinns sällan med. I korta kommentarer anges noga att hela teorin bygger på antaganden och att man inte alls syftar till någon egentlig beskrivning av någon verklighet. Det är fråga om approximationer och modeller. Framställningarna är oftast idéhistoriskt totalt omedvetna.

Kritiken av teorin är lika gammal som själva teorin, dvs. från slutet av förra århundradet. En svensk kritisk klassiker är Gunnar Myrdals bok *Vetenskap och politik i nationalekonomin,* som kom ut 1930. Myrdal sammanfattar:

> Nationalekonomins tragik ligger däri, att ju längre vi hunnit i våra strävanden att iaktta och förklara den sociala verkligheten, desto längre har vi kommit från målet: att kunna ange villkoren för samhällsnyttans maximering. Det visar sig bland annat däri att ju mer vi genomarbetat vår värdelära, ju innehållslösare och samtidigt vetenskapligt överflödigare har den blivit. (Myrdal 1930, sid 90)

Jag tror att det är viktigt att påpeka just det som Myrdal gör, nämligen hur innehållslös teorin är när det gäller att beskriva den konsumtion som sker idag. Detta framgår inte minst av den företagsekonomiska litteraturen om konsumtion, som tas upp i nästa avsnitt. Utöver detta konstaterande behöver man inte ägna så mycket utrymme åt att kritisera teorins olika normativa antaganden.

I bästa fall skulle teorin kunna tjäna ett kritiskt syfte genom att påpeka att verkligheten inte är beskaffad så som man antar. Således kan man inte säga att konsumenterna är suveräna etc.

Det mest påfallande med denna nationalekonomiska teori är dess ideologiska funktion. Trots att "teorin" utgörs av en approximativ modell utan självklar förankring i verkligheten har modellen skapat en begreppsapparat och ett språkbruk med klart värdeladdade uttryck som används i konkreta beskrivningar av ekonomiska förlopp, t. ex. nationalräkenskaperna, konjunkturrapporter, långtidsutredningar och andra utredningar. Utvecklingen beskrivs med modellens ord, vilket skapar ett intryck av att modellen är giltig, som om konsumenterna var suveräna osv. (se Waldén 1971, sid. 130).

Jag skall i detta avsnitt bara ta upp några korta punkter, som belyser hur orealistisk den nationalekonomiska teorin (eller modellen) är för en beskrivning av dagens ekonomiska verklighet. I övrigt hänvisar jag till några böcker som innehåller en utförlig kritik av hela teorin, t. ex. *Det andra samhället* av Lars Anell och *Människa eller konsument* av Lars Söderström.

Teorin har knappast förändrats till sin karaktär sedan Myrdals bok kom ut. Vissa formella förändringar har lanserats som nyheter, men tomheten kvarstår. "Lust och olust, blev nyttokalkyl blev indifferensfunktioner blev valhandlingsteorin blev förkastade preferenser blev beteendelinjer osv." (Waldén 1971, sid. 142).

Teorin om konsumtionen har två sidor, dels antaganden om konsumenten och hans beteenden och dels antaganden om företagens sätt att reagera på konsumentens beteenden.

Konsumentens beslut manifesterar sig i efterfrågan på marknaden. Besluten karakteriseras av en mängd egenskaper. Den främsta egenskapen hos konsumenten är att vara rationell (Green 1971, sid. 25). Men han är rationell endast gentemot sina egna värderingar, varför det är alldeles omöjligt för en konsument att inte vara rationell.

Konsumentens preferenser antas vara konstruerade enligt tre huvudprinciper: icke-mättnad, konsekvens och icke-likgiltighet (a.a. sid. 31—44).

Med icke-mättnad avses att mer av en vara alltid är bättre än den tidigare mängden. Visserligen kan värdet av ökningen bli mindre och mindre, men en ökning kan aldrig helt upphöra

att värderas positivt. Konsumenten kan inte ens vara likgiltig för valet mellan två varor. Två varor, som konsumenten värderar lika, betraktas nämligen som en och samma vara (a.a. sid. 44).

Antagandet om konsekvens innebär att konsumenten, om han föredrar vara A framför vara B och vara B framför vara C, också kommer att föredra vara A framför vara C. Detta må gälla för en viss bestämd tidpunkt, men faktum är ju att t.o.m. den enklaste inköpssituation innefattar en viss tid under vilken denna konsekvens mycket väl kan upphöra.

Om dessa tre antaganden om konsumentens preferenser skulle man kunna säga att vad som är realistiskt idag att anta, åtminstone när det gäller den marginella ökningen av konsumtionen, är precis motsatsen till vad som antas. Utmärkande för inställningen till den ökande privata konsumtionen är snarare egenskaperna mättnad, inkonsekvens och likgiltighet.

Det har talats om konsumentens preferenser, men dessa preferenser likställs ofta med nytta (a.a. sid. 79). Här kommer återigen en glidning in. Att tala om preferenser kan väl gå an. Det säger bara att konsumenten gör ett val. Att tala om nytta innebär betydligt större anspråk och medför en större värdeladdning.

Ett indirekt sätt att tala om nytta är att relatera alla konsumentens beslut till knapphet. Att det råder knapphet medför automatiskt att utbudet är något nyttigt. Om det inte skulle antas vara nyttigt skulle man inte tala om knapphet.

De allvarligaste bristerna i den nationalekonomiska konsumtionsteorin ligger dock i synen på utbudssidan och således i samspelet mellan utbud och efterfrågan. I Marx beskrivning ligger initiativet på utbudssidan helt hos företagen. I den nationalekonomiska modellen antas i stort sett utbudet vara beroende av konsumenternas efterfrågan. Detta antagande legitimerar talet om nytta, eftersom företagen genom konkurrens verkligen tvingas producera det som konsumenterna helst vill ha.

Vad som tänkes skapa konsumenternas suveränitet är den fria konkurrensen på marknaden. På en marknad med perfekt s. k. atomistisk konkurrens finns många producenter som

bara bidrar med en liten del av det totala utbudet. Varje producent ser sig själv ställd inför en marknad som han själv inte kan påverka.

Om efterfrågan på en viss vara är större än tillgången ligger priset högt över produktionskostnaderna och vinsterna blir stora. Därför söker sig fler företag till denna marknad och därmed pressas priserna tills de motsvarar de mest rationella produktionskostnaderna (inklusive en skälig vinst). I detta läge är marknaden i jämvikt. När konsumenterna efter en tid börjar tröttna på varan i fråga och efterfrågan viker, drar sig några företag bort från marknaden och söker sig till en ny marknad och producerar något annat som konsumenterna hellre vill ha. Och så tänkes det fortgå. Det viktiga är hela tiden att konkurrensen sker med hjälp av priser.[2]

Det typiska för dagens marknader är dock inte den atomistiska konkurrensen utan monopol och oligopol, dvs. en marknad med endast en (monopol) eller ett fatal (oligopol) stora producenter.[3] På en sådan marknad har priskonkurrensen i stort sett satts ur spel. Företagens tävlan sker i stället med olika marknadsstrategier. Och utbudet på marknaden anpassas inte på samma sätt till konsumenternas behov som i modellen.

Existensen av monopol och oligopol bekymrar även nationalekonomer. Dessa konkurrensformer ses t. o. m. som ett av samhällets största problem idag (se t. ex. Dorfman 1964, sid. 151). Men trots detta måste man säga att de inte har gjort mycket för att förändra teorier och modeller efter den verklighet som ändå existerar. Nationalekonomerna vill i stället förändra världen. Tyvärr har de dock aldrig förklarat världen.

Monopolsituationen är däremot det självklara inom företagsekonomin. Det gäller inte alls att anpassa utbudet till ett visst marknadspris. Utan det gäller att finna de möjligheter för nya produkter, som kommer att ge den bästa utdelningen på redan investerat kapital med minsta möjliga risk (Boyd—Massy 1972, sid. 275; jfr Baran—Sweezy 1966, sid. 100).

Men självklart kan inte företagen producera vad som helst. Man är hela tiden beroende av konsumenternas nycker och smakändringar. Det går inte att sälja allt. Även om pris-

konkurrensen har upphört finns det en konkurrens mellan företagen om konsumenterna. Det väsentliga är på vilka villkor denna konkurrens sker och med vilka medel.

Den moderna företagsekonomin bekräftar i många avseenden den beskrivning Marx gav av kapitalets motsättningar och riskerna för överproduktion. (Se kap. 2 "Konsumtion av överskott"). I nästa avsnitt ska jag gå in lite mer på detta.

Konsumtionen som symboler; vara eller inte vara

Om nationalekonomin är en teoretisk och abstrakt vetenskap, så är marknadsföringen desto mer praktiskt och metodiskt inriktad. Nationalekonomins funktion är främst ideologisk, eller som nationalekonomer själva säger — normativ. Men inom den kommersiella marknadsföringsforskningen måste man däremot finna praktiska lösningar. Man måste ta reda på vad företagen ska producera och hur produkterna ska kunna säljas. Därför blir också marknadsföringsforskningens bild av marknaden mer realistisk. Man måste ta hänsyn till de verkliga problemen på marknaden för att kunna nå resultat, t. ex. mättnadsproblemen, likgiltigheten och godtycket i konsumtionen. Allt det som man i nationalekonomin har definierat bort.

Det finns en medvetenhet om nationalekonomins brister. I marknadsföringslitteraturen anförs ofta kritik mot nationalekonomin och dess antaganden. Men syftet är inte att vederlägga nationalekonomin, vilken tjänar som en ideologisk bakgrund till den egna verksamheten. Därför är kritiken relativt sparsam och osystematisk.

I elementära läroböcker i marknadsföring och marknadsanalys framhålls ständigt "vetenskapens" korta historia. Behovet av marknadsanalys är relativt nytt. Dess främsta tillväxtperiod har varit 50-talet, när den under världskriget uppdämda efterfrågan på varor började mättas.

Orsaken till marknadsanalysens, *market concept*, ökade betydelse brukar anges med att marknaden har förändrats från en säljarens marknad till en köparens marknad.

> Övergången från "säljarens" till "köparens" marknad, dvs. från produktbrist till produktöverflöd, har påtagligt ökat företagsledarnas intresse för marknadsanalys och marknadsföringsplanering. Felaktiga företagsbeslut drabbar nu inte längre i första hand konsumenterna utan företagarna själva. (Arpi 1969, sid. 14—15)

Därför säger man att fabrikanterna blivit "konsumentbehovsorienterade" (a.a. sid. 17).

Det ligger uppenbarligen en paradox i detta marknadsföringslitteraturens resonemang. Företagen har blivit konsumentbehovsorienterade. Äntligen har företagen börjat bli intresserade av människorna. De är inte längre de onda utsugarna i samhället. De bryr sig om konsumenterna, de enskilda människorna och deras behov och välfärd. Företagen bryr sig så mycket om dem att de går ut och bekostar egna undersökningar osv. Men paradoxen är att fabrikanterna har börjat ta upp terminologin om konsumenternas behov i en situation, där produkterna alltmer fjärmar sig från dessa behov. Tidigare — när produkterna på ett enklare sätt var avsedda för att tillfredsställa reella behov — behövdes inte den här terminologin och den här formen av undersökningar.

Vad karaktäriserar då detta relativa överflöd? Har produkternas betydelse förändrats? Hur har varornas bruksvärden påverkats av denna nya situation?

Marknadsföringsforskarna har ägnat sig mycket åt de här problemen. Levitt diskuterar i en bok om "marknadsföringens filosofi" begreppet "utökad produkt". "Man köper egentligen inte produkter utan det goda resultat som man förväntar sig av dem." (Levitt 1971, sid. 11).

Olika möjligheter att "öka ut" produkter är förpackningar, service, reklam, rådgivning, finansiering, leveransmöjligheter.

En mer formaliserad variant av denna syn på utbudet av varor är att i stället för utbud av och efterfrågan på varor tala om utbud av och efterfrågan på vissa egenskaper, som i sin tur ger upphov till nytta. En vara eller "nyttighet" innehåller i allmänhet mer än en sådan egenskap. Samtidigt delas egen-

skaper av olika varor så att många varor kan ha samma egenskaper. Kombinationer av varor kan tillsammans besitta andra egenskaper än de skulle haft var för sig. (Lancaster 1966, sid. 343). I denna terminologi skulle överflödssamhället kunna betecknas som ett samhälle där utbudet av varor är större än utbudet av egenskaper. (a.a. sid. 357).

Detta och liknande synsätt säger redan mer om konsumtionen idag än vad den nationalekonomiska teorin gör.

Marknadsforskarna är överens om att produktutvecklingen kommer att få en allt viktigare ställning. Produkternas livslängd tenderar att minska. Marknadsforskarna analyserar produkternas livscykel, som till sin karaktär inte så mycket skiljer sig från en människas (Boyd—Massy 1972, sid. 317). Grunden till produktutvecklingens centrala betydelse har formulerats i en produktlag (Hobaek 1969, sid. 18). Vinstkurvan för en produkt börjar ofta falla innan försäljningen har nått sitt maximum. Förklaringen härtill är att patenträtter upphör, know-how sprids etc.

Man har urskilt sex typer av nya produkter (Gerlach—Wainwright 1972, sid. 15) varav en är "en verkligt ny produkt". Andra aspekter är "en annorlunda storlek", "en ny förpackning".

Ett sätt att skapa förnyelse är att gjuta nytt liv i gamla produkter.

> Efter hand som en produkt blir inarbetad på marknaden uppstår ofta behov av nya typer. Konsumenterna är inte en homogen massa utan kan i stället beskrivas som en rad olika segment. Varefter som man tillägnar sig bättre kunskaper om konsumenternas preferenser kan det bli aktuellt att introducera nya varianter av samma produkt. (Hobaek 1969, sid. 74.)

Exempel på nytt liv i smör är saltat smör, osaltat smör, fjällsmör, speciellt steksmör, smör som är lätt att breda även om det tas direkt ur kylskåpet. Exempel på nytt liv i hårshampoo är barnshampoo som inte svider i ögonen, medicinskt shampoo, shampoo för torrt hår, för fett hår, toningsshampoo (med

färg), familjeshampoo osv. (a.a.sid. 74).

Produktutvecklingen leder till ett planerat föråldrande av varorna. Packard har undersökt detta i sin bok *The waste makers*. Han särskiljer tre former av planerat föråldrande:

> 1. Funktionellt föråldrande. Varorna blir omoderna när nya produkter introduceras som i någon mening bättre kan utföra den gamla varans funktion.
> 2. Kvalitativt föråldrande. Detta innebär, när det är planerat, att produkten endast är tillverkad för att hålla en kortare tid fast det skulle vara möjligt att framställa mer hållbara produkter. Det klassiska exemplet på detta är ju nylonstrumpan.
> 3. Populärt föråldrande. Hit hör modeföreteelser av olika slag.
>
> (Packard 1960, sid. 58—59)

Att alla de olika formerna av produktutveckling med smärre förbättringar och förändringar gör produkterna dyrare spelar ingen roll på en marknad med oligopol eller monopol. Priskonkurrensen är satt ur spel och företagen konkurrerar i stället med utökade produkter. Konsumenterna får ingen chans att ta ställning till önskvärdheten av produktutvecklingen i sig, bara till vilken form av produktutvecklingens resultat man föredrar att konsumera.

I det relativa överflödssamhället gäller det för marknadsförarna att nästan till varje pris få produkterna att bli delar av människornas liv, att utforska var det kan finnas möjligheter att komma in med produkter i det sociala livet, att få samhällslivet att fungera genom produkter.

En ny metod för att tränga in i det mänskliga livet, när statustänkandet inte förmår påverka längre, är det omvända statustänkandet. En känd annonsbyrådirektör säger i en intervju:

> SJ-annonserna . . . Där är det inte några särskilt märkliga människor. De har en fin mänsklighet och värme. Renault är ett annat exempel som direkt attackerar status-

tänkandet och visar att det kan finnas en annan livsform och andra värden som är attraktivare. Flora är väl enkelt och mänskligt. Porter är kanske mer affekterat. Three Towns tycker jag är mänskligt, mjukt och fint. Jag skulle önska att man kunde leva så, det är en skön bild.

Vi känner oss fram. Man tittar in i sig själv. Produktens reklam finns alltid i relationen mellan produkten och människan och förändringarna i samhället. Det är i det triangeldramat man kan hitta saker som är både effektiva och bra. (Åkerman 1969, 278—279, 281)

I och med denna nya syn på produkterna som något annat än bara produkter blir de symboler, får egenskaper och kan betraktas som massmedier. Man kan då jämföra produktens roll med reklamens roll. En tes är att av de två skulle produkten vara det ojämförligt viktigaste massmediet (Cerha 1973, sid. 17).

Reklamens roll är marginell. Den syftar till att få folk att köpa ett visst märke av en produkt, inte produkten i och för sig. Även förpackningen är ett massmedium. Dessa två tillsammans, produkten och förpackningen, dessa två budskap, utgör den primära masskommunikationen. Den primära masskommunikationen är alltid väsentligare än den sekundära, reklamen t. ex. Vad Cerha säger är alltså helt enkelt att folk köper bara det dom tycker är bra. Kommunikationen mellan konsumenten och produkten under användningen är den viktigaste kommunikationen. Om man inte blir nöjd med en vara, köper man den inte igen.

Men själva frågan om reklamens roll som påverkare kontra produktens är rätt meningslös. Det går inte att så lätt skilja mellan reklam och produkt som Cerha gör. Jag tror i stället att de hör mycket nära samman, särskilt om man ser reklamen som en del av den utökade produkten. Både reklam och produkt är ett led i marknadsstrategin, konsumentbehovsorienteringen.

Totaleffekten av en kombinerad reklamkampanj och

produktförbättringsaktivitet visar sig m. a. o. vara större än den sammanlagda effekten av de båda åtgärderna om dessa företagits isolerat. (Arpi 1969, sid. 188)

Om produkterna ändå blir dåliga i något avseende är reklamen givetvis relativt verkningslös, åtminstone på längre sikt. Men samtidigt är själva produktens värde, dess utökade egenskaper, beroende av reklamen och andra former av marknadsföringsåtgärder. Men visst är produkten det primära. Reklamens roll är marginell. Reklamen syftar främst till att inrikta köpen på ett visst märke. Jag tror det är ganska meningslöst att gå in på en kritik av reklamen som sådan. Den är en liten del i det hela.

I debatten om reklamen har det talats om reklamens kostnader, att det skulle vara slöseri med reklam. Reklamutredningen har mätt reklamkostnaderna till ca 2 % av den privata konsumtionen år 1967. (Reklam II, 1972, sid. 52). Jämfört med den totala kostnaden för marknadsföring är denna siffra mycket låg. I reklamutredningen anges två olika uppskattningar av totalsiffran för marknadsföring, dels 17 % av BNP och dels ca en tredjedel av BNP (a.a., sid. 43). Skillnaderna beror naturligtvis på olika definitioner och mättekniker. I kostnaderna för båda ingår kostnader för transporter och försäljning i affärer samt reklam. I utredningen påpekas hur svårtolkade dessa siffror är.

Reklamkostnaderna varierar avsevärt för olika varor. De högsta reklamkostnaderna i förhållande till priset har rengöringsmedel och hygienprodukter. Högst är kostnader för tandkräm med 26,5 % och tvätt- och diskmedel 18,5 %. Av livsmedel är reklamkostnaderna 8 - 9 % för vissa halvfabrikat som soppor, makaroner, senap och ketchup. För kött, ost och ägg är kostnaderna omkring en halv procent (a.a. sid. 65—66).

Vad som i större utsträckning än reklamen fördyrar produktionen är produktutvecklingen. Baran –Sweezy refererar en amerikansk undersökning om kostnaderna för modellbyten inom bilbranschen från 1949 till 1960. Kostnaderna uppgick till minst 25 % av försäljningspriset vid undersökningstillfället. Därtill kommer kostnaderna för en inte obetydligt

ökad bensinförbrukning på de nya modellerna. (Baran—Sweezy 1966, sid. 138—140).

Men — som Baran—Sweezy framhåller — det intressantaste med den här undersökningen är kanske inte själva resultatet utan metoden. Undersökningen visar på den praktiska möjligheten att göra jämförelser mellan den faktiska produktionen och en mer rationell produktion i fråga om kostnader. Om en sådan beräkning gjordes för den totala produktionen skulle det vara möjligt att uppskatta storleken på det ekonomiska överskottet, som nu döljs genom att försäljningskostnaderna är inbakade i produktionskostnaderna, t. ex. produktutvecklingen (a.a. sid. 141).

En viktig del i marknadsforskningen är naturligtvis utforskningen av konsumenterna. Om deras beteenden finns försök till att utforma större teoretiska modeller (se t. ex. Sandell 1969 och Nicosia 1966). Dessa modeller är dock begränsade i sin räckvidd och ser i första hand till själva köpsituationen. Och de berör endast konsumentens beteende. De berör inte alls marknadsstrukturen.

Metodiskt använder man sig t. ex. av konsumentprofiler uppgjorda efter bakgrundsvariabler som kön, ålder och bostadsort, psykologiska attitydvariabler eller efter köp- och läsvanor (Arpi 1969, sid. 36).

En variant av konsumentprofilen är marknadssegmenteringen. Med marknadssegmentering avses att en marknad delas in i två eller flera delmarknader med hjälp av några avgörande variabler.

> En sådan "multi-channel policy" kan innebära att leverantören genom sin ordinarie återförsäljningsorganisation saluför reklamunderstödda märkesvaror till speciellt garanti-, service- och kvalitetsmedvetna kunder, samtidigt som praktiskt taget samma produkter säljs under annat märkesnamn med mindre omfattande service till ett lägre pris genom lågpriskanaler. Distributionen av kylskåp och hemskrivmaskiner erbjuder intressanta exempel på differentieringen av priser och distributionskanaler i syfte att nå olika segment av marknaden. (a.a. sid. 165—66).

Marknadsforskarnas bild av marknaden är en helt annan än nationalekonomernas. Man måste ta itu med de verkliga problemen. Man erkänner att det finns en mättnad.

> Här är det otroligt konservativt. Kunderna vill ha så vanliga modeller som möjligt för att kunna använda dem till allting. Det beror kanske på att kunderna har ont om pengar och därför inte har råd att köpa skor som är modeaktuella endast några månader framåt. De vill helst ha skor som räcker alla årstider. Denna tendens har blivit väldigt markant i Uppsala. (intervju med skohandlare i UNT 5/9 —73).

Men detta med mättnad är inget helt nytt fenomen. En amerikansk konsumtionsforskare, George Katona — verksam vid Survey Research Center vid University of Michigan — har under ca 20 års tid gjort kontinuerliga undersökningar angående ekonomisk psykologi, främst konsumenternas villighet att köpa.

Katonas teoretiska utgångspunkt är en kritik av nationalekonomins synsätt att konsumtionen är en funktion av inkomsten. Katona menar, att när ett stort antal människor i det amerikanska samhället har kommit upp i en inkomst som betydligt överskrider vad som behövs för att täcka de absolut nödvändiga utgifterna, är inte nationalekonomins synsätt tillräckligt. Man måste i stället börja mäta villigheten att köpa, allra främst förändringar i villigheten att köpa. Denna villighet representeras t. ex. av motiv, attityder och förväntningar. (Katona 1968, sid. 30)

Bl. a. har Katona undersökt förekomsten av mättnad. Han konstaterar:

> Vi kommer snart att få se, att det verkligen finns ett mättnadsproblem, inte så att det finns absoluta gränser för omfånget av ägodelar, utan i så måtto att tillfälliga känslor av att man har tillräckligt uppkommer. (a.a. sid. 51)

Allmänt sett betraktar Katona konsumenterna som konservativa. Han har funnit att förväntningarna på konsumtionsökningar är små. Han menar att människor endast känner en längtan efter en lite bättre standard än de har och efter lite fler saker "eftersom de är verklighetsbundna även i sina drömmar och önskningar". (a.a. sid. 226)

Konsumenter som känner att de inte behöver just något mer beskrivs alltså som konservativa både av Katona och av missnöjda skohandlare. Deras önskningar ses som verklighetsbundna. Underförstått är att de förtränger sina verkliga behov.

Vid ett intervjutillfälle uppgav 2/3 av de tillfrågade att de var nöjda med sin levnadsstandard. Katona gör två kommentarer till dessa uttryck för tillfredsställelse. Dels undrar han om tillfredsställelsen är uppriktig, vilket han dock tror den är, dels menar han att tillfredsställelsen kanske snarare kan vara att beklaga än betraktas som ett tecken på framåtskridande.

Men Katona är inte överdrivet orolig på den punkten heller. Han slår fast att tillfredsställelse inte är detsamma som mättnad, och den kan rent av stimulera till ytterligare önskningar och köp, vilket han visar med en rad frågor om planerade inköp. (a.a. sid. 96—98)

Marknadsforskarnas stora spöke är mättnad och tillfredsställelse. Detta tillstånd måste på alla sätt motverkas. Konsumenterna måste stimuleras och ryckas upp för att hänga med i den nödvändiga framstegstakten. Receptet är olika former av reklam och produktutveckling, marknadsstrategier. När man ska motivera sin verksamhet hänvisar man till den nationalekonomiska teorin. I en framställning om framgångsrik produktutveckling diskuteras problemet under rubriken "Ökad aktivitet en nationalekonomisk vinst".

> Vem tjänar på lavinen av flera och bättre produkter? Både nationens ekonomi och individen — från bolagsdirektören till fabriksarbetaren. Alla, i själva verket, eftersom fler människor anställs till högre löner för att producera mer varor, som fler människor kan köpa. Och bruttona-

tionalprodukten fortsätter att öka. (Gerlach—Wainwright 1972, sid. 46—47)

Ännu viktigare än arbetstillfällen och stigande levnadsstandard är kanske den anda, som ligger bakom dagens utveckling. Det är den rastlösa jakten efter förändringar och förbättringar som karaktäriserar ett progressivt folk. (a.a. sid. 47)

5. Att undersöka det som inte sker

Om sambandet mellan metodologi och samhällsstruktur

I diskussionen om arbetskraftens värde och sambandet mellan arbete och konsumtion i kap. 2 utgick jag ifrån ett antagande om att angelägenhetsgraden hos olika behov i första hand kan bedömas av de enskilda individerna själva. Bara de kan avgöra hur behovstillfredsställelsen inom arbetet förhåller sig till behovstillfredsställelsen inom konsumtionen. I detta kapitel ska jag motivera detta antagande teoretiskt och samtidigt diskutera olika möjligheter att undersöka förhållandet mellan arbete och konsumtion. Valet av metodiska angreppssätt hänger nära samman med synen på människornas medvetande om sina egna behov. Om man inte finner det troligt att varje människa själv kan yttra sig om sina behov blir det också otänkbart att undersöka behoven och behovstillfredsställelsen genom att fråga olika individer.

Den jugoslaviske sociologen Mihailo Markovic har i en artikel i *Acta Sociologica* diskuterat hur olika metodologiska synsätt hänger samman med synen på samhällsstrukturen och den grad av tvång eller frihet som finns i varje samhälle. Markovic tar fasta på två skilda metodologiska skolor, *förklaren* och *verstehen*. Mycket allmänt uttryckt innebär förklaren en uppfattning om att samhällsvetenskaperna inte i fråga om vetenskapsteori skiljer sig från naturvetenskaperna. Verstehen däremot innebär en humanistiskt färgad syn på samhällsvetenskaperna, där det subjektiva elementet sätts i förgrunden.

Enligt förklaren-metodologin är den traditionella naturvetenskapliga vetenskapsteorin generellt giltig. Inom denna tradition gör man därför också anspråk på att även inom samhällsvetenskapen kunna uppnå en objektiv och empiriskt testbar kunskap. Till detta synsätt räknar Markovic inte bara positivism

utan även t. ex. empiricism, naturalism och behaviorism.

Den motsatta ståndpunkten, verstehen, hävdar att målet för historiska studier inte kan vara att uppställa allmänna lagar. Målet är i stället en förståelse av de handlande subjektens motiv och avsikter. Denna metodologiska skola lägger stor vikt vid tolkningen av innebörden i historiska fenomen såväl som individuella handlingar. Detta synsätt har kommit till uttryck i olika skolbildningar under slutet av 1800-talet och under 1900-talet. Verstehen brukar ibland förknippas med en kontinental vetenskapssyn i motsats till den anglosaxiska vetenskapsteorin. Från början uttrycktes verstehen-metodologin genom olika representanter för Lebensphilosophie (Dilthey) och av neo-kantianer. Inom sociologin är Max Weber det namn som främst representerar verstehen. Verstehen har även inspirerat Frankfurt-skolan och marxister som Lukacs och Goldman liksom den jugoslaviska "praxisgruppen" (Markovic 1972, sid. 28).

Syftet med Markovics analys är att visa på hur begränsningar och fördelar med dessa båda metodologiska synsätt hänger samman med strukturella förhallanden. Det är detta syfte hos Markovic, som jag tycker är intressant och användbart. Hans analys av erklären och verstehen är mycket kortfattad. Han tar inte heller ställning för eller emot någon av dessa skolor. Enligt honom bör båda dessa vägar till kunskap prövas. Ingen skola kan framstå som den enda rätta (a.a. sid. 31). Vilken metodologi som är den rätta i det enskilda fallet är beroende av vilken sorts kunskap en forskare vill uppnå och av den enskilda situationens beskaffenhet. Markovics diskussion är praktiskt inriktad och hans slutsatser är också praktiskt användbara. Men hans syfte är dessutom att undersöka möjligheterna av en syntes av erklären och verstehen "from the point of view of a critical humanist social philosophy" (a.a. sid. 28).

När Markovic diskuterar användbarheten av ett metodologiskt synsätt gör han det utifran en analys av reifikationen i olika sociala strukturer. Erklären är enligt honom den metodologi, som lämpar sig bäst under reifierade förhållanden. Verstehen å andra sidan lämpar sig bäst under icke-reifierade för-

hållanden. I nästa avsnitt ska jag ta upp diskussionen om reifikationen för att därefter åter ta upp Markovics resonemang. I det avslutande avsnittet i detta kapitel kommer jag in på de metodologiska överväganden jag har gjort i samband med undersökningen av arbetskraftens värde.

Reifikation och distans. Det friställda jaget

I det första kapitlet i *Kapitalet*, som behandlar "varan" och dess bruksvärde respektive bytesvärde, finns ett avsnitt där Marx tar upp förhållandet mellan de arbetande människorna och de producerade varorna. I en kapitalistisk produktionsform karakteriseras detta förhållande av varufetischismen. Varufetischismen har senare tagits upp av Lukacs och ligger till grund för dennes resonemang om reifikation. Så här beskriver Marx varufetischismen:

> Det hemlighetsfulla i varuformen består alltså helt enkelt däri, att varorna för människorna återspeglar deras eget arbetes samhälleliga karaktär som en objektiv egenskap hos själva arbetsprodukterna, som dessa tings samhälleliga naturegenskaper. Därmed återspeglas också producenternas samhälleliga förhållande mellan ting, som existerar utanför dem själva. (Marx 1867, sid. 63)

Lukacs har generaliserat Marx beskrivning av arbetsprodukternas objektivering till andra områden än produktionens. Han har överfört de fenomen Marx upptäckte på produktionens område till att gälla andra institutionaliserade samhällsförhållanden, t. ex. rättsvetenskap och filosofi. Liksom varorna kan lagar eller filosofiska föreställningar komma att framstå som om de existerade oberoende av människornas egen verksamhet. Lukacs anser att reifikationen är ett "fundamentalt strukturellt faktum". Innebörden i reifikationen är att människan konfronteras med produkterna av sin egen skapande verksamhet, som någonting som inte alls är skapat av henne själv. Produkterna framstår som oavhängiga av hennes egen vilja eller kontroll. (Lukacs 1923, sid. 143—44)

Reifikationen är i första hand en social process, där maktförhållanden åstadkommer ett avskiljande av sambandet mellan medel och mål för den enskilda människan. Denna sociala process leder till ett tillstånd, där produktionen inte sker för att tillfredsställa vissa behov utan sker i enlighet med s. k. marknadslagar. Eller där lagar inte stiftas för att komma människornas flertal till nytta utan i stället stiftas utifrån en gudomlig vilja eller för att gagna staten eller fosterlandet. Olika samhälleliga "medel" institutionaliseras och får omedelbart eller så småningom en annan innebörd än den ursprungliga. Det var som en sådan social process Marx beskrev varufetischismen.

Förutom som social process ser Lukacs reifikationen som en kognitiv process, som påverkar människornas medvetande. Reifikationsstrukturen sjunker under loppet av kapitalismens utveckling "allt djupare, alltmera ödesdigert in i människornas medvetande och blir alltmera konstitutivt för detta", (a.a. sid. 152). Enligt Israel är den kognitiva processen "en upplevelse av dessa sociala processer, som leder till en föreställning om att människan är utlämnad till blinda makter, som hon inte själv kan kontrollera" (Israel 1968, sid. 334—35).

Man kan alltså urskilja två skilda aspekter av reifikationen. För det första är det fragan om en social process som leder till ett tillstånd där den sociala strukturen har reifierats, dvs. skilts från sin ursprungliga innebörd och fått en egen existens, ett självändamål. En organisation som ursprungligen skapades av en grupp människor för att fullgöra vissa ändamål kan så småningom få en målsättning som inte längre står i överensstämmelse med den ursprungliga. Organisationen reagerar inte längre för signaler från sina medlemmar eller intressenter.

Den andra aspekten av reifikationen är den kognitiva processen. Det är fragan om hur en reifierad struktur uppfattas av och påverkar människornas medvetande. Lukacs menar att denna kognitiva process leder till ett psykologiskt tillstånd, där även de enskilda människorna kan ses som reifierade. Människorna tänkes, enligt detta synsätt, uppleva sig själva som objekt eller som ting (a.a. sid. 373; jfr Goldman 1959, sid. 90).

Nu tror jag dock inte att det är nödvändigt att den struktu-

rella reifikationen följs av den andra formen av reifikation, nämligen människans upplevelse av sig själv som objekt eller som ting. Det kan naturligtvis tänkas vara fallet men behöver inte alls vara det. Jag återkommer till detta senare. Först blir det nödvändigt att något studera hur sambandet mellan reifikationens strukturella del och dess konsekvenser på individnivån har förklarats.

En variant av denna förklaring grundar sig i stort på den sammankoppling mellan marxistisk teori och psykoanalys som påbörjades av Wilhelm Reich vid slutet av 20-talet och som har anammats av t. ex. Fromm och Marcuse.

Lukacs och Reich hade en gemensam utgångspunkt i sina resonemang, den historiska situationen på 20-talet med den uteblivna proletära revolutionen i Västeuropa. Deras problem var existensen av det falska klassmedvetandet, dvs. varför individen inte beter sig i enlighet med sina objektiva intressen. Förutsättningen för problemställningen är då givetvis att definitionen av de objektiva intressena är riktig. Reich bygger upp sin förklaring med hjälp av Freuds driftsteori och driftternas inverkan på individens karaktärsutveckling. I Fromms terminologi kan en dylik process kortfattat beskrivas som "en omformning av libidinösa impulser medelst reaktionsbildning eller sublimering på ett relativt stabilt och samhällsanpassat sätt" (Fromm 1932, sid. 103).

Sambandet mellan det kapitalistiska samhället och individens karaktärsutveckling beskrivs av Reich på följande sätt:

> För att begripa detta sammanhang är det nödvändigt, att förstå den samhälleliga kärninstitutionen, i vilken det privatekonomiska samhällets ekonomiska och sexualekonomiska situation flätar samman sig. Utan engagemang av denna institution är en förståelse av den sexuella ekonomin och patriarkatets ideologiska process omöjlig. Psykoanalysen av människor på varje åldersnivå, från alla länder och alla sociala skikt visar: anknytningen av den socioekonomiska till den strukturella strukturen i samhället och samhällets ideologiska reproduktion sker i de första 4—5 levnadsåren och i familjen. Kyrkan fort-

sätter bara senare denna funktion. Sålunda får klasstaten sitt oerhörda intresse i familjen: den har blivit struktur- och ideologifabrik. (Reich 1933, sid. 50)

Enligt Reich fanns det ett sätt att komma undan denna påverkan. Sättet var den sexuella frigörelsen. En sådan frigörelse skulle skapa andra betingelser för medvetandet om nödvändigheten av en ekonomisk frigörelse.

Reichs analys gällde situationen i Tyskland vid slutet av 20-talet. Det är osäkert om analysen var riktig under då gällande förhållanden. Och för dagens förhållanden är det uppenbart att analysen inte stämmer, åtminstone inte de beskrivande delarna. Den sexuella frigörelse, som Reich talade om, har faktiskt delvis ägt rum. Men ännu har inte de förväntade effekterna visat sig. Samtidigt med detta har en ökning av produktion och konsumtion ägt rum. Detta erkänns också av efterföljare till Reich. Delar av teorin har förändrats, men den är alltjämt funktionalistisk i sitt angreppssätt I denna nya freudo-marxistiska teori ses den sexuella frigörelsen främst som ett medel att anpassa individerna till den nya situationen med ett överskott av konsumtionsvaror (se Reiche 1968, sid. 45).

Enligt denna variant av den psykoanalytiska teorin har det skapats en ny karaktärstyp i "konsumtionssamhället". Denna karaktärstyp är inställd på en omedelbar tillfredsställelse och dess känslor dominerar över samvetet (se Brown 1973, sid. 159).

Israel bygger i sin beskrivning av reifikationen som ett psykologiskt tillstånd inte på psykoanalysen utan i stället på den symboliska interaktionismen enligt Mead. Dock finns i samband med inlärning och medvetandets uppkomst många beröringspunkter mellan psykoanalysen och den symboliska interaktionismen (se t. ex. Gerth—Mills 1954, sid. 96).

Israel ser orsaken till den psykologiska reifieringen främst i att människorna erhåller sin självvärdering, sin självbild, genom den status de får genom de ting de äger eller använder. Statusaspekten ger i övrigt värdelösa ting ett bruksvärde. Statusvärdet är ofta proportionellt mot priset, framhåller Israel. Således får varorna ett bruksvärde genom bytesvärdet.

(Israel 1968, sid. 380).

Bakgrunden till att konsumtionens statusaspekt kan få så stor betydelse förklarar Israel med att behovet av självvärdering inte längre kan tillfredsställas i produktionsprocessen och med att människorna utanför arbetet bara har opersonliga relationer till andra människor. Således "existerar det inte längre någon reell grund för självuppskattning genom andras värdering" (a.a. sid. 379).

Även om det kan finnas ett visst mått av sanning i ett dylikt resonemang, tror jag att det i det stora hela måste betraktas som en grov överdrift. Visserligen kan det vara sant att många relationer mellan människor även utanför arbetet karaktäriseras av opersonlighet. Men att påstå att alla eller de mest betydelsefulla relationerna skulle karaktäriseras därav blir närmast absurt. Tvärtom är det väl så att de allra flesta människor åtminstone har någon eller några nära och betydelsefulla relationer med föräldrar, inom det egna äktenskapet eller med någon eller några ungdomsvänner, för att bara nämna några tänkbara relationer. Därför tror jag det är felaktigt att anta att det inte skulle existera någon reell grund för självuppskattning genom andras värdering.

Jag ska i fortsättningen diskutera möjligheten av att beskriva en situation med reifikationen som ett grundläggande strukturellt faktum, utan att göra antaganden om reifikationen som en kognitiv process. Den strukturella reifikationen behöver inte nödvändigtvis följas av de effekter på människornas medvetande, som Lukacs och Israel m. fl. har antagit.

I både psykoanalysen och den symboliska interaktionismen finns en inbyggd endimensionalitet, som i många avseenden påminner om den funktionalistiska synen på en norm- och värdegemenskap (se Ahrne 1974). I dessa teoretiska resonemang antas att det finns en överensstämmelse mellan strukturella förhållanden och människornas medvetande. Men man kan också tänka sig en mer nyanserad verklighetsbild, där det råder motsättningar mellan strukturella förhållanden och de enskilda medvetandena.

Berger—Luckman gör i sin bok *The social construction of reality* en analys av vad de kallar "Society as objective reali-

ty". De menar att ett utmärkande drag för det moderna industrisamhället är en institutionell segmentering. Olika organisationer har blivit mer och mer inriktade på speciella mål. Varje organisation bevakar sin lilla del av samhället. Positionerna i de olika institutionerna blir mer och mer specialiserade. Det blir svårare och svårare för ett övergripande värdesystem att tränga in i de skilda institutionaliserade segmenten.

I samhället uppstår därmed stora problem med att skapa en övergripande meningsfullhet för individens splittrade sociala erfarenheter och kunskaper. Svårigheten att skapa meningsfullhet kan ses som en svårighet med att åstadkomma samhällets legitimering. En legitimering skulle kunna utgöras av en övergripande helhetssyn, som också förmår rättfärdiga den ordning som råder. Berger—Luckman diskuterar olika möjligheter samhället har för att skapa en legitimering. Detta kan lyckas eller misslyckas beroende på specifika förhållanden i varje situation (Berger—Luckman 1966, sid. 84).

Berger—Luckman ser i institutionaliseringen en reifieringsprocess ungefär på liknande sätt som den beskrivits av Lukacs. De olika institutionaliserade värdesystemen kan uppfattas som något annat än mänskliga produkter, t. ex. resultat av naturlagar, ekonomiska lagar eller av en gudomlig vilja. Nu kan både den institutionella segmenteringen och reifieringen variera i olika historiska situationer och i olika kulturer. Men förekomsten av båda dessa fenomen påverkar i hög grad rollinlärningen och individernas ställning gentemot den objektiverade verkligheten.

En viktig orsak till legitimeringens framgång eller misslyckande kan ligga i hur rollinlärningen går till i olika institutioner och i olika samhällsklasser. Någon form av rollanalys skulle kunna bidra till att förklara hur olika värdesystem framstår för individerna (a.a. sid. 79). Det som Berger—Luckman gör är en komplicering av antagandet om den psykologiska reifikationen. Det blir möjligt att försöka urskilja vilka omständigheter som verkar för den psykologiska reifikationen och vilka omständigheter som verkar emot.

Berger—Luckman tar upp två möjliga konflikter mellan oli-

ka värdesystem. För det första är det den konflikt som kan uppstå mellan det värdesystem som en individ har internaliserat under barndomen och ungdomen och som har blivit en del av personligheten, och ett värdesystem som tillhör någon position som individen upprätthåller senare i livet.

För det andra är det den konflikt som kan uppstå mellan olika värdesystem tillhöriga olika positioner som en och samma individ upprätthåller samtidigt.

Rollinlärningens effekter hänger samman med innehållet i en persons olika roller, vilka som är de signifikanta andra, hur personligheten danats osv. I sistnämnda avseende skiljer Berger—Luckman mellan primär och sekundär socialisation.

Den "primära" socialisationen innefattar barnets uppfostran och dess inlärning av en världsbild först och främst genom språket, som tillhandahåller olika mönster för tolkning och förklaring av den omedelbara verkligheten (a.a. sid. 135). Vid denna "primära" socialisation uppkommer i allmänhet inga identifieringsproblem. De "signifikanta andra" är förutbestämda för barnet och verklighetens innehåll är helt givet. Barnet har inga möjligheter att välja. Den "primära" socialisationen upphör när den "generaliserade andre" har etablerats i barnets medvetande.

Men det är också då som grunden till konflikter kan läggas.

> This presents us with two further problems: First, how the reality internalized in primary socialization is maintained in consciousness, and second, how further internalizations — or secondary socializations — in the later biography of the individual take place. (a.a. sid. 137)

Den "sekundära" socialisationen är inlärning eller internalisering av den till olika institutioner segmenterade verkligheten. Omfattningen och innehållet i denna internalisering är då beroende av de olika socioekonomiska faktorer som bestämmer den institutionella segmenteringen, t. ex. arbetsfördelningen i samhället, monopolkapitalets utveckling osv.

Det språk och handlingsmönster som inlärs vid "sekundär"

socialisation är rollspecifikt i motsats till den "primära" socialisationens mer generella världsbild (a.a. sid. 138).

Förhållandet till den signifikante andre behöver inte innefatta någon hög grad av identifiering och inte vara lika emotionellt vid den "sekundära" som vid den "primära" socialisationen (a.a. sid. 141).

Det grundläggande problemet för den sekundära socialisationen är dess förhållande till den primära socialisationen. Den sekundära socialisationen måste anpassas till en redan formad självbild och en redan internaliserad världsbild.

> This presents a problem because the already internalized reality has a tendency to persist. Whatever new contents are now to be internalized must somehow be superimposed upon this already present reality. There is, therefore, a problem of consistency between the original and the new internalizations. The problem may be more or less difficult of solution in different cases. (a.a. sid. 140)

Den första typen av konflikt är alltså den mellan roll och personlighet. Men den institutionella segmenteringen kan också skapa en annan typ av konflikt — den mellan olika roller. Denna konflikt kan t. ex. beskrivas som konflikten mellan en övergripande konsumentroll som bygger på en omedelbar tillfredsställelse och en övergripande arbetsroll som bygger på förträngande av behov.

Förekomsten av olika roller med delvis motsägande norminnehåll i den sekundära socialisationen kan leda till en särskild form av internalisering. Anledningen till detta är att internaliseringen på den sekundära nivån, som tidigare framhållits, inte behöver innebära någon identifiering med den signifikante andre. Roller kan internaliseras utan att bli en del av personligheten. Men en hög frekvens av sådana rollrelationer leder i längden till speciella fenomen enligt Berger —Luckman:

> A society in which discrepant worlds are generally available on a market basis entails specific constellations of

> subjective reality and identity. There will be an increasingly general consciousness of the relativity of all worlds, including one's own, which is now subjectively apprehended as "a world" rather than "the world". It follows that one's own institutionalized conduct may be apprehended as "a role" from which one may detach oneself in one's own consciousness, and which one may "act out" with manipulative control. (a.a. sid. 172)

Men vilket uttryck tar sig denna konflikt i beteendet och vid internaliseringen?

Ett sätt för individen att möta konflikten, om inga andra handlingsmöjligheter finns, är att etablera en form av rolldistans.

> This makes it possible to detach a part of the self and its concomitant reality as relevant only to the role-specific situation in question. The individual then establishes distance between his total self and its reality on the one hand, and the role-specific partial self on the other. (a.a. sid. 142—143)

Begreppet rolldistans har introducerats av den amerikanske socialpsykologen Erving Goffman. Hans utgångspunkt för diskussionen om rolldistansen är en kritik av traditionell rollteori. Goffman menar att det är nödvändigt att förstå beteenden i olika roller i förhållande till samtliga roller som en individ har och även i förhållande till personligheten.

> The model of man according to the initial role perspective is that of a kind of holding company for a set of not relevantly connected roles; it is the concern of the second perspective to find out how the individual runs this holding company. (Goffman 1961 b, sid. 80)

Genom att se rollbeteendet i ett större perspektiv blir det också möjligt att förklara anpassning till och avvikelser ifrån rollförväntningar. Rolldistansen är både en form av anpass-

ning till en roll och ett avståndstagande. Individen anpassar i stort sett sitt beteende till den förväntade rollen, men samtidigt försöker han eller hon också ge uttryck för ett avståndstagande, som skall visa på att den handlande individens personlighet inte är med i spelet.

> Similarly, by introducing an unserious style, the individual can project the claim that nothing happening at the moment to him or through him should be taken as a direct reflection of him, but rather of the person-in-situation that he is mimicking. (a.a. sid. 93)

Distansen kan uttryckas på olika sätt, t. ex. genom förklaringar, skämt eller ursäkter (a.a. sid. 93).

Möjligheterna till förekomsten av en rolldistans är i hög grad beroende av hur väl den primära socialisationen har lyckats, dvs. hur jaget eller individens ego har utvecklats. Om denna primära socialisation har lyckats med att skapa individer med ett stabilt ego byggt på värderingar som står i motsättning till innehållet i den sekundära socialisationen, kan rolldistansen uppkomma.

Dock tror jag inte att man uteslutande behöver se värderingar i den primära socialisationen som internaliserade under barndomen. Dessa värderingar kan även stärkas senare i livet i vänskapsförhållanden t. ex. Här kommer man ju åter till frågan om hur den signifikante andre bestäms och hur förhållandet till denne gestaltar sig.

Detta synsätt bygger på antagandet att det finns möjligheter till självvärdering också utanför konsumtionens område, i motsats till Israels antagande. Men det är naturligtvis en empirisk fråga om sådana möjligheter föreligger eller ej.

Berger—Luckman påpekar även att rolldistansen kan upphöra om individens ego reifieras, vilket leder till individens totala uppgående i sina samhälleliga roller (Berger—Luckman 1966, sid. 91).

Det är naturligtvis möjligt att betrakta rolldistansen som värdefull i vissa situationer. Rolldistansen kan fylla en positiv funktion. En form av rolldistans kan t. ex. vara nödvändig

vid utförandet av arbetsmoment, som kräver en hög grad av identifikation eller koncentration. Goffman beskriver t. ex. rolldistansen hos en kirurg under en operation. I det praktiska arbetet under en operation kan rollkonflikter uppstå, som får sin lösning i skämtsamma repliker. Den på detta sätt uttryckta rolldistansen tjänar till att minska konflikter i olika konkreta situationer. Goffman tenderar att betrakta rolldistansen som ett allmänmänskligt fenomen.

> Our sense of being a person can come from being drawn into a wider social unit; our sense of selfhood can arise through the little ways in which we resist the pull. Our status is backed by the solid buildings of the world, while our sense of personal identity often resides in the cracks. (Goffman 1961 a, sid. 280)

Goffman menar att det är genom distansen som människan verkligen kan uttrycka sina innersta värderingar. Denna ståndpunkt har kritiserats av Gouldner i hans bok *The coming crisis of western sociology*. Gouldner menar att de dramaturgiska modeller, som Goffman beskrivit, av vilka distansen är en, är symptom på utilitarismens förfall. När det inte längre går att tala om nytta i en reell mening kommer sådana fenomen som rolldistansen i stället. Gouldner menar att man bör se Goffmans dramaturgi i förhållande till en strukturell beskrivning av en situation, där det inte föreligger några verkliga val vare sig på den ekonomiska eller på den politiska marknaden.

> Dramaturgy, then is a solution to the problem of how to charge life with renewable excitement even when there is no real hope for a better future; it is a way of getting "kicks" out of the present. (Gouldner 1970, sid. 385)

Goffman har själv i ett annat sammanhang beskrivit rolldistansen i ett slutet system, där bristen på valmöjligheter är uppenbar. I en rapport, som har kallats "The underlife of a public institution", har han beskrivit hur rolldistansen kan ta

sig olika uttryck på ett mentalsjukhus. Det beteende, som är uttryck för en rolldistans, benämner Goffman sekundär anpassning.

> Secondary adjustments represent ways in which the individual stands apart from the role and the self that were taken for granted for him by the institution. (Goffman 1961 a, sid. 172)

En viktig typ av sekundär anpassning är vad Goffman kallar "removal activity". Denna anpassning är en form av verklighetsflykt, "undertakings that provide something for the individual to loose himself in" (a.a. sid. 271). Det innebär att individen avskärmar en del av verkligheten och inriktar sig helt på sin verksamhet inom denna del. Exempel på sådana beteenden inom konsumtionen skulle kunna vara olika former av överdrivet engagemang i mode, intresse för nya modeller och detaljer, ett ständigt utnyttjande av rabatterbjudanden, att springa på realisation osv.

Den sekundära anpassningen avviker från den officiellt förväntade bilden av anpassning. Om en sådan sekundär anpassningsform blir allmän, kan den dock även officiellt bli accepterad som den förväntade anpassningsformen.

Man kan säga att detta är vad som har hänt med synen på det förväntade konsumentbeteendet. Här har marknadsföringens och reklamens bild kommit att bli mer och mer accepterad i jämförelse med den tidigare helt dominerande nationalekonomiska synen. (Jfr Kap. 4. "Konsumtion som nytta" och "Konsumtion som symboler").

Ett exempel på ett försök att lansera den sekundära anpassningen inom konsumtionen som en norm är en bok av Olof Henell, professor i företagsekonomi i Lund. Boken heter *Konsumtion och sådant*. Henell stöder sig bl. a. på Goffman, Maslow och på olika psykoanalytiska tankegångar. Han menar att man måste erkänna de psykologiska och socialpsykologiska faktorerna i konsumtionen. "Det rationella säger en sak, medan det undermedvetna säger en annan" (Henell 1973, sid. 114). Konsumtionen är ett viktigt medel för självförverk-

ligande, menar Henell. Även sådana former av konsumtion som innehåller element av mode eller utgör statussymboler.

Till detta kan sägas att det är en självklarhet att konsumtionen ibland kan bidra till ett självförverkligande. Det finns ingenting ont i konsumtionen i sig. Men den fråga man bör ställa sig är vilket värde självförverkligandet inom konsumtionen har, om priset är självförnekelse och självuppoffringar i arbetet. För det är ju så, som Henell själv påpekar, att självförverkligandet kan ske både inom arbete och inom konsumtion. Men självförverkligandet kan inte äga rum bara inom arbetet eller genom konsumtion. För ett självförverkligande krävs ett meningsfullt samband mellan dessa båda områden i en människas liv. Annars kommer en del av människan att stå främmande för sin egen verksamhet, det må vara arbete eller konsumtion. I en sådan situation kan man tala om det friställda jaget (Gouldner 1969, sid. 349). När människans personlighet undertrycks eller helt och hållet utesluts från de roller som erbjuds, kan man knappast heller tala om rolldistansen som någonting i sig värdefullt. Rolldistansen är ett sätt för personligheten att komma till uttryck trots allt, men ett sådant uttryckssätt kan ändå inte ses som det bästa. Det vore naturligtvis bättre om personligheten eller jaget verkligen tilläts komma till uttryck i full utsträckning i både arbete och konsumtion.

Varken erklären eller verstehen

I sin diskussion av erklären och verstehen framhåller Markovic att det metodologiska dilemmat inte kan lösas genom att förkasta det ena eller det andra av de båda synsätten. De representerar två motsatta men samtidigt varandra kompletterande uppfattningar. Ju mer reifierad en situation är desto användbarare är en erklären-metodologi.

> While human beings behave as things: immovable, conservative, afraid of any change, eager like children to listen time and again to the same stories or to play the same roles in the same social games — there will be no-

> thing seriously wrong with applying general scientific procedures, such as statistical description, experimentation, causal analysis, explanation in terms of scientific laws, formalization and model-building. (Markovic 1972, sid. 31)

Å andra sidan är det svårt att slå fast i vilken utsträckning en situation verkligen är reifierad. Det är därför en verstehenmetodologi blir nödvändig.

> That is why a social scholar who lacks imagination and feeling for processes that develop deep under the surface of social phenomena, will make poor predictions, no matter how exact they might appear to be. Mutations in human behaviour will surprise him time and again. And those mutations are the result of discontinuous changes in human consciousness such as: learning something essentially new, feeling of satiety with the repetition of some old form, collective revolt against some unsatisfactory state of affairs. (a.a. sid. 30)

För att kunna tillämpa Markovics resonemang vid valet av undersökningsmetoder i en bestämd situation är det önskvärt att kunna bedöma graden av reifikation. Detta ställer sig naturligtvis svårt, och endast efter det att man har gjort en undersökning kan man se om bedömningen var riktig. Det måste alltid bli fråga om mer eller mindre säkra antaganden, som man gör beträffande graden av reifikation. För detta syfte kan man göra en praktisk indelning av reifikationen med uppdelningen i reifikationen som ett strukturellt förhallande och som ett psykologiskt förhållande.

Med en sådan uppdelning får vi fyra situationer, där tre situationer kännetecknas av någon av dessa former av reifikation medan den fjärde situationen kännetecknas av frånvaron av reifikation.

Inom var och en av dessa situationer kan variationer i graden av reifiering av den sociala strukturen tänkas. Likaså kan variationer i graden av den psykologiska reifieringen förekom-

ma. Dels kan reifieringen tänkas ha trängt olika djupt in i medvetandet i olika situationer beroende på t. ex. hur länge den reifierade strukturen varit dominerande. Dels kan man tänka sig att en mindre eller större del av befolkningen är fri från det reifierade medvetandet. Det sker hela tiden förändringar i både den strukturella reifieringsprocessen och i den psykologiska reifieringen eller friheten från reifiering.

Man kan alltså inte sätta upp några absoluta gränser mellan dessa fyra situationer. De kan ligga närmare varandra eller längre ifrån varandra, alltefter hur många i varje situation som är fria från reifiering osv. I varje läge skulle man dock kunna tänka sig att dela in olika samhällen efter en sådan här typologi.

Den första situationen skulle alltså kännetecknas av både en reifierad social struktur och en psykologisk reifiering. Detta är det endimensionella samhället, som kännetecknas av individernas totala uppgående i sina sociala roller. Den ideologiska indoktrineringen är fullständig.

Den andra situationen skulle vara en icke-reifierad social struktur men med en psykologisk reifiering. Situationen låter kanske osannolik. Ett exempel på denna situation skulle dock kunna vara en utveckling ovanifrån, t. ex. genom en radikal militärkupp. En liten minoritet som representerar ett icke-reifierat medvetande skulle kunna tänkas etablera en social struktur som kännetecknas av frihet från reifikation, men trots detta skulle en överväldigande majoritet av befolkningen alltjämt kännetecknas av det reifierade medvetande som skapats under den tidigare strukturen.

Den tredje situationen är den, som jag kommer att diskutera i fortsättningen. Här existerar en reifierad social struktur, men den psykologiska reifieringen är av en ganska liten omfattning. Alternativet till den psykologiska reifieringen i denna situation är alltså distans och sekundär anpassning. Den reifierade strukturen tvingar till vissa beteenden, men bakom dessa beteenden finns det icke-reifierade medvetandet i form av distans och avståndstagande från det egna beteendet.

En reifierad social struktur har delvis beskrivits i kap. 3 och

4. Om en ökning av den privata konsumtionen inte längre framstår som ett centralt mål kan den institutionaliserade löneförhandlingsordningen framstå som en reifierad struktur, som har avskärmats från de arbetandes krav. I de intervjuer som redovisas i kap. 7 framkommer tydligt en skepsis mot de just då pågående löneförhandlingarna. För det första tror man inte att förhandlingarna ger så mycket med tanke på prisstegringarna och för det andra är det inte heller så viktigt att få ut så mycket mer lön. Andra saker är viktigare. Fritiden är ett exempel. Hela förhandlingsapparaten har blivit en mycket stor tillställning med mycket liten betydelse. Det är också därför män i TV:s nyhetssändningar kan tala om "den stora lönematchen". Ett sådant uttryckssätt vore otänkbart om det inte vore fråga om en pseudohändelse.

På ett liknande sätt har varumarknaden genom monopoliseringen avskärmats från konsumenternas direkta krav.

Den fjärde tänkbara situationen, den utan någon form av reifiering, kommer jag inte vidare att beröra.

Olika egenskaper i varje situation avgör hur det icke-reifierade medvetandet kommer till uttryck. Sådana egenskaper kan vara maktförhållanden, graden av organisering bland individerna, möjligheter till kommunikation mellan individer och mellan grupper. Dels kan en situation kännetecknas av att individerna är isolerade från varandra i hög utsträckning. Det existerar ingen politisk samordning eller medveten ledning av oppositionen. I en sådan situation kommer inte det icke-reifierade medvetandet till uttryck. Dels kan situationen också kännetecknas av en ökande organisering, där krav kommer till uttryck genom strejker, demonstrationer och protestmöten. Vid sidan av den reifierade politiska strukturen kan det börja bildas en ny politisk struktur i enlighet med den medvetenhet, som uppenbaras för allt fler människor. (a.a. sid. 29 och 32).

I ett läge där distansen endast existerar hos de enskilda individerna och inte kommer till uttryck genom beteenden kan man tala om en "avskildhetseffekt". Distansen kan förekomma hos många individer, men eftersom den inte märks i beteenden tror varje individ att han är ensam om sin upplevelse

av distans. Andra människor bedömer man efter deras beteenden, medan man själv tar avstånd ifrån sitt eget beteende. "Each member of the crowd experiences his own detachement effect; he sees all the others as 'crowd' though he is a part of it himself." (Mitscherlich 1963, sid. 273)

Ett syfte med forskning i en dylik situation kan vara att fungera emancipatoriskt. Det gäller att motverka avskildhetseffekten genom att överskrida den individuella upplevelsen av distans och visa att denna distans är det verkliga massfenomenet.

Det emancipatoriska syftet med forskning har kritiserats. "Apels och Habermas 'emancipatoriska' resonemang kretsar hela tiden kring kommunikation, språk, samtal, dialog. Men historien är i hög grad elände och lyx, utsugning, lidande och grymhet, våld, kamp. Vad den än är, så är historien ingen lek med ord." (Therborn 1973, sid. 92).

Till detta kan man säga att för det första innebär inte det emancipatoriska syftet en totalsyn på samhället. I min undersökning är syftet knutet till en viss situation kännetecknad av vissa objektiva kriterier. Det emancipatoriska syftet måste ses mot den bakgrunden. En emancipatorisk forskning av det slag jag har antytt här blir dock inte meningsfull i alla tvångssituationer. I den situation, som har skisserats, är syftet att skapa en medvetenhet om att även andra befinner sig i samma situation. Den enskilde individen upplever tvånget och förtrycket, men han tror att han är ensam om det. Tvånget är inte så uppenbart, förtrycket inte så våldsamt. Förtrycket sker på en jämförelsevis hög nivå av behovstillfredsställelse, trots allt. För att upptäcka förtryck i t. ex. Indien behöver man inte en emancipatorisk forskning av denna typ. Det skulle närmast te sig absurt. Men situationen i Sverige idag är helt annorlunda.

Om läget är sådant att distansen och missnöjet redan kommit till uttryck kan forskningens syfte bli ett annat. Då gäller det inte längre i lika stor utsträckning att påvisa själva fenomenets existens utan att undersöka möjligheterna till förändring. Exempel på sådan forskning är de undersökningar som Röda Armén utförde i Kina på 20-talet (se Mao Tse-Tung

1930). Hit kan också räknas vissa undersökningar av strejker (se *Strejk* 1972).

I och för de olika syftena måste olika metodiska angreppssätt prövas. För Markovic motsvaras graderingen av reifikationen av en kontinuitet från förklaring till förståelse (Markovic 1972, sid. 34).

Kontinuiteten kan ses på en praktisk nivå. I själva forskningsarbetet minskas skillnaderna mellan de vetenskapsteoretiska skolorna, när problemen ställs utifrån urvalsproblem, frågeformuleringar och olika datas tillgänglighet över huvud taget.

Markovic menar att man inte behöver likställa en verstehenmetodologi med personliga erfarenheter och en personlig förståelse av innebörder. Innebörden i olika människors handlingar kan vara åtkomlig på annat sätt. Markovic kallar detta för en kollektiv förståelse.

> It means that the method of understanding is not only a way of *generating* suggestive but highly subjective hypotheses, it could also be developed as a way of *validating* those hypotheses. There is no reason to think that invariant elements in introspective statements of a group of individuals under certain specifiable conditions could not in principle count as reliable evidence. Also there is no reason to think that a relatively objective science about the subjective is not possible. (a.a. sid. 34)

Resultaten från ett försök att åstadkomma en kollektiv förståelse kan då t. ex. mycket väl redovisas i tabellform på ett sätt som påminner om en positivistisk undersökningsuppläggning. Men de olika metodologiernas grundläggande antaganden om verklighetens natur och om faktas generaliserbarhet förblir, trots vissa möjliga likheter i det praktiska arbetet, oförenliga. Härvidlag finns knappast något utrymme för en kontinuitet. (Se Eriksson 1972, sid. 144–145).

Val av undersökningsmetoder

För att kunna undersöka hur arbetskraftens värde förhåller sig till inkomsten bör jag försöka komma åt innebörden i konsumtionsbeteendena. Jag måste kunna visa på vilken nivå av behovstillfredsställelse som arbetet respektive konsumtionen befinner sig hos olika grupper av människor. För detta syfte räcker det inte med att se till vilka arbeten olika människor har och vilken konsumtion de har, utan man måste även undersöka hur de uppfattar sin egen situation. För att kunna göra detta har jag valt att tillämpa två olika undersökningsmetoder, som befinner sig på två olika punkter på skalan mellan erklären och verstehen. De olika metoderna är tänkta att fånga upp olika uttryck för det icke-reifierade medvetandet i en huvudsakligen reifierad struktur. För det första har jag gjort en enkät, där olika människor helt enkelt har fått välja mellan olika utsagor om innebörden i sin egen situation. På så sätt kan man få en sammanställning av en mångfald introspektiva utsagor. Enkäten kan alltså ses som en form av kollektiv förståelse. För det andra har jag gjort ett mindre antal personliga intervjuer. Med dessa intervjuer har det varit möjligt att tränga djupare in och pejla det medvetandeinnehåll, som inte kan komma till uttryck i redan formulerade svarsalternativ.

När jag började arbeta med dessa problem hösten 1973, tänkte jag uteslutande göra någon form av personliga ostrukturerade intervjuer, alltså något som skulle närma sig ett förståelseinspirerat angreppssätt. Det skulle vara en mjukdataundersökning.

Efter hand kom jag emellertid att ändra dessa planer och beslöt mig i stället för att dels göra en enkätundersökning och dels ett mindre antal personliga intervjuer.

Det främsta skälet till metodvalet är olika händelser. De fenomen som jag skulle undersöka kom delvis till uttryck i samband med bensin-oljeransoneringen, den s. k. energikrisen, i januari 1974. Därefter följde en offentlig diskussion om inriktningen på levnadsstandarden och önskvärdheten av en fortsatt ekonomisk tillväxt på kapitalets villkor. Debatten om

utbyggnaden av kärnkraften och om 6-timmarsdagen har också ställt dessa problem. En sammanfattande illustration till hela debatten kan man få i ett referat från ett årsmöte med det socialdemokratiska kvinnodistriktet i Stockholms län. Vid årsmötet krävdes att kärnkraftens politiska roll skulle tas upp till grundlig debatt samt att det skulle tillsättas en utredning om 6 timmars arbetsdag.

> Anledningen till att kvinnorna är oroliga inför en utveckling av kärnkraften är inte bara alla olösta problem kring hur man kan garantera att radioaktivt avfall inte sprider sig i jorden, luften eller vattnet. ... De menar att det också måste bli en politisk debatt som handlar om behoven av ökad energiförbrukning.
>
> ... Ännu så länge har prognoserna för framtida behov bara baserats på industrins ökade rationaliseringar, som också betyder färre arbetare. Man talar också om att industrin ska växa — utan att ta hänsyn till människans verkliga behov. Energiförbrukningen bygger alltså bara på kapitalintressenas värderingar. Men de måste bygga på våra egna värderingar, anser de socialdemokratiska kvinnorna.
>
> Senare kom man in på frågan om 6 timmars arbetsdag: Kravet är inte så utbrett, men det beror på att männen dominerar fackföreningarna och de har ännu inte förstått betydelsen av 6-timmarsdagen — att också de får större chans till gemenskap med sina barn, att barnen mår bättre av att träffa båda föräldrarna mera och slippa långa daghemstider, att kvinnorna har större chans till heltidsjobb och politisk aktivitet. (Referat i D.N. 18/3 1974)

Denna debatt gjorde att jag så småningom bedömde det som möjligt att ställa enkla frågor om problemen. Sådana frågor skulle kunna lämpa sig för en enkät. Samtidigt försökte jag i enkäten knyta an till en "mjukare" metod genom att göra frågorna och svarsalternativen ganska mångordiga och talspråksmässiga.

Men det som kan uttryckas genom en enkät kan inte vara tillräckligt för en beskrivning av situationen. Många frågor kan inte ställas i en enkät och ännu mer av svar och kommentarer kommer bort. Om syftet är att komma åt innebörden i beteendet — distansen bakom beteendet — måste man på ett mer direkt sätt försöka nå fram till de enskilda individernas syn på den egna situationen. Trots att vissa fenomen kan ha kommit till uttryck genom diskussionen om konsumtionens inriktning och arbetsdagens längd krävs alltjämt en forskning med ett mer uttalat emancipatoriskt syfte för att överbrygga avskildhetseffekten.

Eftersom det gäller att nå fram till det som ligger bakom beteendet, krävs det inte i en intervjusituation att man ska försöka efterlikna "verkligheten" så mycket som möjligt. Tvärtom ska man försöka göra intervjusituationen till ett så stort ingrepp i verkligheten som möjligt. Man ska så långt det är möjligt försöka finna det icke-reifierade medvetandet bakom det reifierade beteendet. Man ska försöka få fram bedömningar och värderingar av det egna beteendet. Intervjusituationen ska bli en plattform från vilken den intervjuade ska få tillfälle att betrakta sitt beteende så mycket utifrån som möjligt.

Syftet med en sådan intervju kan beskrivas utifrån Brechts syn på teatern och dess möjligheter att medvetandegöra sin publik. Det spelsätt som Brecht under många år utarbetade i nära samarbete med skådespelare och övrig teaterpersonal baseras på vad han har kallat distanseringseffekten.

> Den (teatern) måste få sin publik att ställa sig undrande och detta sker förmedelst en teknik som distanserar från det som är gammalt och vant. (Brecht 1957, sid. 17)

Metoden för att skapa denna distanseringseffekt är egentligen mycket enkel. Det gäller att betona att det är fråga om teater och ingenting annat. Man ska inte använda olika metoder för att få föreställningen så levande som möjligt, så naturlig som möjligt. Och detta betyder "när allt kommer omkring inte mer än att det verkliga, det profana förloppet inte kamoufleras". (a.a. sid. 36).

Det gäller att skapa en situation där intervjupersonen kan få möjlighet att ställa sig undrande till sitt eget beteende. Detta kan tänkas ske dels genom att intervjuaren ställer direkta konventionella beteenderelevanta frågor och dels avbryter frågeställandet med ett mer aktivt uppträdande för att få fram kommentarer och synpunkter på de redan givna svaren. Intervjuaren kan gärna spela sin roll på ett ganska påfallande sätt.

Det är inte meningen att överlämna initiativet i intervjuerna till intervjupersonen. Och frågorna får inte heller komma helt slumpvis. Intervjun ska hela tiden bjuda på nya stimuli. Vad det gäller är att åstadkomma en viss effekt med dessa stimuli, distanseringen. "Händelserna får inte omärkligt följa på varann, utan man måste kunna komma emellan med omdömet." (a.a. sid. 45)

Detta kan man göra genom att ställa frågor av typen: Vilket är viktigast om Du skall söka ett nytt jobb, trivsel eller ökad inkomst? En sådan fråga ger upphov till kommentarer, men den ger också upphov till nya aspekter på själva redogörelsen för arbetssituationen.

Till grund för intervjun måste därför ligga ett formulär. Strukturen i detta formulär är viktig. Olika delar av individens beteende ska ställas mot varandra på ett speciellt sätt. Man kan åstadkomma denna undran genom självmotsägelser. "Fabelns delar måste därför omsorgsfullt sättas emot varandra genom att ges sin egen struktur av en liten pjäs i pjäsen." (a.a. sid. 45)

Ett exempel på sådana självmotsägelser kan eventuellt komma fram om man ställer frågor om konsumentbeteende och inköpsplaner och sedan frågar hur en ökning av konsumtionen egentligen upplevs i ett större perspektiv.

En form av framförande från intervjuarens sida är att läsa upp texter eller redogöra för synpunkter från olika källor och utifrån detta material föra diskussioner. Ett exempel på detta är ett citat från en intervju i Dagens Nyheter som jag läste upp under intervjun, för att få fram synpunkter. "Förut hade alla det lika illa ställt bland arbetarna. Sen skulle man ha allt det som de rika haft. Men det var inte det vi behövde."

6. En enkät om arbete och konsumtion

Syftet med enkäten

I föregående kapitel nämndes enkäten som en möjlig metod för att undersöka överflödssamhället. En enkät skulle kunna fånga in den del av en medvetenhet som börjat komma till uttryck genom intellektuella debatter, på insändarsidor och som formulerats i nya politiska krav.

En förutsättning för att man ska kunna göra ett enkätformulär, som ska vara förståeligt för ett större antal slumpvis utvalda personer, är att de problem som formuleras på något sätt är bekanta för samtliga. Därför måste man anknyta till aktuella frågeställningar. I en enkät kan man ställa upp alternativa uppfattningar om innehållet i arbete och konsumtion för enskilda människor. För att kunna göra det måste man göra antaganden om möjliga sådana innebörder. Dessa kan man få fram genom de nya krav som ställs (jfr kap. 5 avsnittet "Val av undersökningsmetoder"). Enkätformuläret finns i bilaga 1.

Innan jag går in på de olika frågor som ställts i enkäten, ska jag kort ta upp de teoretiska antaganden som jag har gjort i de tidigare kapitlen för att kunna precisera syftet med frågorna. Det centrala problemet för hela undersökningen kan formuleras i frågan hur arbetskraftens värde förhåller sig till inkomsten. Det antagande, som jag har gjort, är att i ett stort antal fall ligger faktiskt arbetskraftens värde under inkomsten. En sådan situation innebär att den konsumtion som sker för den inkomst, som ligger över arbetskraftens värde, i stort sett är meningslös och likgiltig. Resonemanget kan sammanfattas i följande punkter.

Arbetskraftens värde hänger samman med de för lönearbetarens uppehälle nödvändiga behoven. Dessa behov kan ut-

tryckas som arbetarklassens vanor och krav på livet.

Det antas föreligga en behovshierarki så att varje människa själv kan säga vilka behov som är mest angelägna och vilka som är mindre angelägna. Således kan man inte tala om sanna eller falska behov, bara om mer eller mindre angelägna behov.

När man i fråga om konsumtion kommit en bit över existensminimum, kan man jämställa arbete och konsumtion som medel för behovstillfredsställelse.

Genom att jämställa arbetet och konsumtionen som medel för behovstillfredsställelse kan man definiera en gräns för hur högt arbetskraftens värde kan stiga. Arbetskraftens värde kan inte stiga över den nivå av behovstillfredsställelse, som arbetet befinner sig på.

Innebörden i detta antagande är att den arbetande människan inte ständigt frågar efter en ökande konsumtion. Med ökad behovstillfredsställelse inom konsumtionen följer i stället krav på tillfredsställelse inom arbetet. När konsumtionen tillfredsställer behov, som är av ganska liten omfattning i jämförelse med de otillfredsställda behoven som finns inom arbetet, blir konsumtionsökningar meningslösa.

Därför kan inkomsten, dvs. i realiteten konsumtionen, stiga över arbetskraftens värde. I en sådan situation får den lönearbetande betalt för sitt merarbete, ett merarbete som han därmed också i praktiken tvingas konsumera.

Frågan om arbetskraftens värde och inkomsten bör alltså ställas i relation till arbetstillfredsställelsen i en vid bemärkelse. Då antas alltså arbetstillfredsställelsen hänga samman med behovstillfredsställelsen inom arbetet. Om man bestämmer gränsen för arbetskraftens värde efter arbetstillfredsställelsen, blir gränsen för arbetskraftens värde olika för olika grupper och individer. För dem eller den med ett bättre arbete kan också arbetskraftens värde ligga högre.

I kap. 5 har jag diskuterat effekterna på det individuella medvetandet av överflodssamhällets struktur. Frågan är om medvetandet har reifierats på grund av strukturens reifiering. Har överflödssamhällets indoktrinering genom reklam och varuutbud påverkat individerna till en total endimensionalitet,

eller finns det en medvetenhet om problem i överflödssamhället? Som ett alternativ till medvetandets reifiering ställdes upp ett antagande om en distansering från beteenden i överflödssamhället. I en situation där inkomsten ligger över arbetskraftens värde skulle en sådan distansering vara mest sannolik.

I den teoretiska diskussionen har arbetskraftens värde satts i samband med dels arbetstidens omfattning och dels arbetsförhållanden och arbetstillfredsställelse. Dessa frågor är också viktiga i den aktuella debatten, varför det var ganska naturligt att försöka uppskatta förhållandet mellan arbetskraftens värde och inkomsten i relation till arbetstider och arbetstrivsel. Om man säger sig föredra kortare arbetstider framför högre inkomst tyder detta på att inkomsten ligger vid eller över arbetskraftens värde. Likaså om man föredrar ett bättre arbete framför högre inkomst. (Se kap. 2 avsnitten "Arbetskraftens värde och arbetstiden" samt "Arbetskraftens värde och arbetsförhållanden".) Eftersom förändringar beträffande arbetet ses som viktigare kan man anta att behovstillfredsställelsen inom konsumtionen har nått en högre nivå än inom arbetet. Då blir det inte längre mödan värt att arbeta så hårt eller så länge för att uppnå en ökad konsumtion.

För att kunna jämföra hur arbetskraftens värde förhåller sig till inkomsten vid olika nivåer av materiell standard ställdes några frågor angående konsumtionsnivån. En fråga ställdes om utvecklingen av konsumtionen under de senaste fem åren. Som ett försök till en uppskattning av distanseringen ställdes en fråga om betydelsen av konsumtionens utveckling.

Ett ytterligare uttryck för förhållandet mellan arbetskraftens värde och inkomsten skulle kunna vara köpvilligheten. Formulärets sista fråga om inställningen till "köp, slit och släng" var också avsedd som ett försök att mäta distansen, men frågan visade sig i stort sett vara för grovt formulerad och gav ett för stort utslag.

Som möjliga alternativ till en ökning av arbetskraftens värde genom privat konsumtion kan man se den offentliga konsumtionen och miljövården. Om inställningen till behovet av en satsning på dessa två områden i stället för på en privat

konsumtion ställdes två frågor.

I enkäten har inte gjorts några försök att mäta storleken i skillnaden mellan arbetskraftens värde och inkomsten uttryckt i kronor och ören. Avsikten har bara varit att undersöka om det över huvud taget kan anses föreligga någon sådan här skillnad och i så fall i vilken omfattning och bland vilka yrkesgrupper, åldersgrupper o.d.

Ett väsentligt problem vid formuleringen av enkätfrågor har varit att man vid uppställandet av alternativ måste bortse från möjligheter, som hänger samman med förändringar i maktförhållanden och bestämmanderätt över arbete och kapital. För att göra frågor så att de går att besvara i en enkät av ett stort antal slumpmässigt utvalda människor måste man hålla frågeformuleringen i nära anknytning till vad som verkligen sker. Givetvis måste dock sådana frågor verka ensidiga för somliga och detta med en viss rätt. Ett exempel på detta framgår av en kommentar till enkäten:

> Somliga menar att vi nu måste spara på våra resurser och sänka våra anspråk. Vem är det som bestämmer hur resurserna skall användas, jo naturligtvis kapitalisterna. Vi lever som alla vet i kapitalets diktatur där maximal profit är utslagsgivande vid all ekonomisk planering. För att uppnå maximal profit är borgarna tvungna att hänsynslöst exploatera världens resurser. Oavsett om vi vill spara eller inte så är det omöjligt under kapitalismen. Oljekrisen var kapitalets kris, som nu arbetarklassen kommer att få betala. FÖRST UNDER SOCIALISMEN ÄR DESSA FRÅGOR RELEVANTA.

Försvaret mot denna form av kritik är att resultaten inte ska tolkas direkt i samma termer som används i frågorna. Frågornas situationer är skapade för att undersöka inriktningen av vissa värderingar och existensen av vissa konflikter.

Om man t. ex. ställer frågan om huvudkrav inför avtalsrörelsen menas inte därmed att man avvisar andra möjliga krav som berättigade eller att man utan vidare accepterar nuvarande förhandlingsordning. Det innebär endast att man

kan se om krav om kontanta löneökningar är viktigare än krav om längre semester eller kortare arbetstid. Detta kan då sägas vara uttryck för en skillnad mellan arbetskraftens värde och inkomsten.

Beskrivning av populationen och bortfallet

Syftet med enkäten har inte varit att göra en riksrepresentativ beskrivning av förhållandet mellan arbetskraftens värde och inkomsten i olika befolkningsgrupper. Syftet har bara varit att över huvud taget kunna påvisa existensen av denna skillnad och pröva sambandet mellan arbetskraftens värde och arbetstillfredsställelsen samt att se hur detta hänger samman med medvetandet. Syftet är således i första hand teoretiskt och endast i andra hand deskriptivt.

Den främsta anledningen till det begränsade syftet är bristande ekonomiska resurser. Det skulle bli för dyrbart att arbeta med ett helt representativt urval. Eftersom önskvärdheten av detta inte heller bedömdes som särskilt stor, gjordes inte några större ansträngningar för att kunna bekosta ett sådant.

Eftersom jag gjorde urvalet själv ställde det sig mest praktiskt att dra urvalet ur inkomstlängder. Då måste man begränsa urvalet till några få församlingar. Jag valde att i första hand ta två församlingar i Stockholm, Skarpnäck och Vällingby. Tanken bakom detta var att ta fram några relativt väletablerade förortsområden byggda på framför allt 40- och 50-talen för att komma åt någon sorts stabil normalpopulation och undvika de nyare förortsområdena. Därutöver är en del av urvalet draget i Uppsala och en mindre del i två församlingar utanför Uppsala, Järlåsa och Almunge.

Av dem som besvarat enkäten tillhör 49 % Skarpnäcks församling, 20 % Vällingby församling, 18 % bor i Uppsala och 13 % bor i Järlåsa eller Almunge. (Tabell 2).

Inte ens för dessa församlingar kan dock urvalssannolikheten anges för t. ex. olika socialgrupper, eftersom jag inte känner till den totala populationen i dessa församlingar enligt den definition jag har gjort.

De som utgjorde populationen vid urvalsdragningen var personer mellan 25 och 60 år anställda på heltid. Avgränsningen till heltidsanställda gjordes för att få fram personer för vilka frågeställningen var mest aktuell. Som heltid har räknats en arbetsvecka på minst 37 timmar. Denna uppgift kontrollerades med en fråga i formuläret. För att så långt möjligt få fram heltidsarbetande ur inkomstlängderna sattes en nedre gräns för deklarerad årsinkomst vid 24 000 kr.

Åldersgränserna sattes för att i urvalet få med personer som dels befunnit sig i arbetskraften under några år och dels inte kan förväntas utträda ur arbetskraften på minst 5 år.

Tre inkomstgrupper har urskilts: en låginkomstgrupp från 24 000 till 32 000 kr om året, en medelinkomstgrupp från och med 33 000 till och med 46 000 kr och en höginkomstgrupp från och med 47 000 kr.

Av dem som besvarat enkäten befinner sig 22 % i den högsta inkomstgruppen, 51 % i medelinkomstgruppen och 27 % i låginkomstgruppen. De som här ingår i låginkomstgruppen ligger under den gräns som LO har använt för att definiera låginkomsttagare. Anledningen härtill är intresset av att urskilja en mer homogen grupp med verkliga låginkomsttagare.

Av socialgrupp 3 befinner sig 34 % i låginkomstgruppen jämfört med 25 % för socialgrupp 2. Ingen från socialgrupp

Tabell 1. *Fördelning i socialgrupper och inkomstgrupper. Procentandelar och bastal.*

Inkomstgrupp	*Socialgrupp* 1	2	3	Alla	Summa
24 000—32 000 kr	0	25	34	27	
33 000—46 000 kr	15	54	57	51	
47 000—	85	21	9	22	
SUMMA	100	100	100	100	
Procentandelar i socialgrupper	11	36	53		100
Bastal	39	121	180	340	

1 återfinns bland låginkomsttagarna. Av socialgrupp 1 befinner sig däremot 85 % i den högsta inkomstgruppen. (Tabell 1).

Socialgrupp 2 har en avsevärt större andel kvinnor (55 %) än de två övriga socialgrupperna. I socialgrupp 3 är endast 15 % kvinnor och i socialgrupp 1 11 %. Totalt bland de svarande är 73 % män och 27 % kvinnor. (Tabell 2.)

Tabell 2. *Fördelning på olika bakgrundsvariabler efter inkomst, socialgrupp och för alla. Procentandelar samt bastal.*

	Inkomstgrupp			*Socialgrupp*			Alla
	Låg	Medel	Hög	3	2	1	
Ålder							
25—34 år	23	26	12	22	22	23	22
35—50 år	44	45	50	44	49	46	46
51—60 år	33	29	38	34	29	31	32
SUMMA	100	100	100	100	100	100	100
Kön							
Män	57	74	89	89	45	85	73
Kvinnor	43	26	11	11	55	15	27
SUMMA	100	100	100	100	100	100	100
Bostadsort							
Skarpnäck	42	53	51	49	54	36	49
Vällingby	7	22	29	11	25	44	20
Uppsala	20	17	16	20	15	15	18
Järlåsa, Almunge	31	8	4	20	6	5	13
SUMMA	100	100	100	100	100	100	100
Bostad							
Villa	32	26	42	31	22	62	31
Stor lägenhet	29	35	33	33	34	25	33
Liten lägenhet	39	39	25	36	43	13	36
SUMMA	100	100	100	100	100	100	100
Hushåll							
Ensamstående	9	17	12	8	18	23	14
2 personer	43	39	37	42	41	26	40
Barnfamilj	47	44	51	49	41	51	46
SUMMA	100	100	100	100	100	100	100
Bastal	91	173	76	180	121	39	340

Kvinnorna utgör nästan hälften av låginkomstgruppen, 43 %, jämfört med en fjärdedel i medelinkomstgruppen och en tiondel i höginkomstgruppen. (Tabell 2).

De svarande fördelar sig med ungefär en tredjedel på vardera av följande bostadstyper: villa eller radhus, lägenhet om 3 rum eller större, lägenhet om 2 rum eller mindre. I socialgrupp 1 är det 62 % som bor i eget hus, i socialgrupp 2 endast 22 % och i socialgrupp 3 31 %. (Tabell 2).

Av samtliga var 14 % ensamstående, 40 % medlemmar i hushåll bestående av två vuxna personer och 46 % medlemmar i barnfamilj. Till barnfamilj räknas också ensamstående med barn.

Hela 23 % av dem i socialgrupp 1 var ensamstående mot 8 % i socialgrupp 3. Formuleringen av frågan om hushållstyp var dock något felaktig. Inget alternativ fanns för familjer med t. ex. tre vuxna, dvs. två föräldrar och ett vuxet barn (17 år eller däröver). När det i kommentarer till frågan har angetts att familjen har hemmavarande barn på 17 år eller mer har detta kodats som barnfamilj. Dock har inte hushållsvariabeln använts i övriga tabeller, varför detta misstag inte kommer att inverka på resultaten.

I samband med arbetskraftens värde har i det föregående talats om arbetarklassens vanor och krav på livet. När det har gällt att skicka ut en enkät och dra ett urval har jag valt att konkretisera arbetarklassen till att gälla lönearbetare i allmänhet, dvs. personer med anställning. I en artikel om arbetarklassen i Sverige 1930—1970 har Göran Therborn gjort en empirisk klassanalys på grundval av offentlig statistik. De lönearbetande har där delats in i för det första arbetarklassen, för det andra mellanskiktet och för det tredje de speciella skikten knutna till borgarklassen. De numerärt helt dominerande kategorierna är arbetarklassen och mellanskiktet (Therborn 1972).

Om man delar in ett urval av anställda i socialgrupper kommer socialgrupp 3 att i stort sett motsvara arbetarklassen enligt Therborn, socialgrupp 2 och socialgrupp 1 motsvarar i stort sett mellanskiktet utom ett fåtal i socialgrupp 1 som kan anses som knutna till borgarklassen.

I föreliggande urval utgör 56 % den egentliga arbetarklassen (socialgrupp 3) och resten (socialgrupp 1 och 2) kan här hänföras till mellanskiktet. (Se bilaga 2 tabell 16.) I fortsättningen kommer bara socialgruppsindelningen att användas.

Det slutliga urvalet omfattade 506 personer.[1] Formuläret skickades ut i oktober 1974. Från dessa personer inkom efter sammanlagt tre påminnelser 361 ifyllda formulär. Av dessa måste 21 personer uteslutas från populationen på grund av att de var deltidsarbetande, gick i skola, var förtidspensionerade eller egna företagare. Dessutom hade 5 personer flyttat och 1 person avlidit. Nettourvalet stannade därvid på 479 personer av vilka 340 svarat. Detta ger en svarsfrekvens på 71 %.

Som framgår av bilaga 2 tabell 16 föreligger knappast några skillnader mellan urvalet, dem som besvarat enkäten och bortfallet i fördelningen på tillgängliga bakgrundsvariabler. Den största skillnaden gäller socialgrupperna, där bortfallet har en större andel i socialgrupp 3 (64 %) jämfört med hela urvalet (56 %) och dem som besvarat enkäten (53 %).

Man kan dock inte utesluta att attitydvariabler spelat in vid urvalet av dem som svarat och inte svarat. Själva frågeformuleringarna kan ha gjort att vissa med en inställning genomgående har varit mer benägna att svara och tvärtom. En sådan tendens avspeglas om man ser till svarsfördelningen på vissa frågor innan påminnelser sänts ut. De som svarat först på enkäten har en större andel med vad man kan sammanfatta som ett avståndstagande från konsumtionssamhället. (Se bilaga 2 tabell 17.) Det är tydligt att enkäten i större utsträckning spontant har lockat dessa att svara. Efter påminnelserna jämnar denna tendens ut sig och de som svarat efter sista påminnelsen ligger mycket nära de slutgiltiga siffrorna. Men jag tror ändå att det är rimligt att förvänta sig att en viss tendens åt det här hållet har gjort sig gällande.

Arbetstillfredsställelse och arbetskraftens värde

I detta avsnitt ska jag redovisa svaren på de frågor som direkt berör arbetskraftens värde i jämförelse med inkomsten. Frågorna gäller valet mellan ett trivsammare arbete och inkomst-

ökningar samt valet mellan mer fritid och högre inkomst. I kap. 2 diskuterade jag arbetskraftens värde i jämförelse med arbetstider och arbetsförhållanden. Jag har antagit att vid en konstant materiell standard är gränsen för hur högt arbetskraftens värde kan stiga lägre ju sämre arbetstillfredsställelsen är. På motsvarande sätt är denna gräns lägre ju längre arbetstiden är. I den undersökning jag har gjort är arbetstiden konstanthållen. Anledningen är naturligtvis att arbetstiden även för de allra flesta lönearbetare är konstanthållen till 40 timmar i veckan. Däremot varierar arbetstillfredsställelsen. I detta avsnitt kommer jag att se arbetstillfredsställelsen som en bakgrund till hur arbetskraftens värde förhåller sig till inkomsten. I avsnittet "Konflikten mellan arbete och konsumtion på olika nivåer" kommer jag att diskutera arbetskraftens värde när både arbetstillfredsställelse och materiell standard varierar.

I enkäten har arbetstillfredsställelsen uppskattats genom en enkel fråga om hur man skulle vilja beskriva sitt arbete när det gäller trivsel och arbetstillfredsställelse. Fyra svarsalternativ angavs: a) intressant och stimulerande, b) inte särskilt intressant men ganska trivsamt, c) varken särskilt intressant eller trivsamt men acceptabelt, d) arbetet är trist.

Detta avsnitt inleds med redovisningen av fördelningen beträffande arbetstillfredsställelsen. Därefter följer svaren på de två frågor som avser att mäta förhallandet mellan arbetskraftens värde och inkomsten. Sist kommer redovisningen av skillnaden mellan arbetskraftens värde och inkomsten efter graden av arbetstillfredsställelse.

Så länge undersökningar av arbetstrivsel och arbetstillfredsställelse har gjorts har det visat sig att det finns en klar tendens att uppge att arbetstrivseln eller tillfredsställelsen är god, trots att missnöjet kanske är ganska stort.

En annan komplikation med frågor av den här arten är att de inte är entydiga. Arbetstrivseln kan vara bra när det gäller själva arbetet i sig eller arbetskamraterna e.d. Men på andra områden kan ett stort missnöje råda, t. ex. att arbetet är alltför jäktigt eller tungt, vilket framgår av några kommentarer till enkäten.

> Jag och många andra i min situation trivs med arbetet (kassör) men vi blir för hårt belastade med arbete genom att firman inte längre kan hålla den personalkader som är erforderlig på grund av för stora bl. a. sociala kostnader. (IP-nr 213)

> En annan sak kan vara: Mitt arbete är mycket omväxlande dag för dag, ena dagen tråkigt och ointressant, nästa dag både intressant och stimulerande — svårt att besvara. (IP-nr 575)

Av samtliga som besvarat enkäten har 48 % uppgivit att deras arbete är intressant och stimulerande, 31 % att arbetet är trivsamt, 18 % att arbetet är acceptabelt och endast 1 % har menat att arbetet är trist. (Tabell 3).

Att nära hälften har svarat att arbetet är intressant och stimulerande är svårt att tolka som ett döljande av vantrivsel. Visserligen behöver det inte innebära att det inte råder missförhållanden som t. ex. stress och slit, som det vore bättre att vara utan. Men man måste tolka detta svarsalternativ som en klart positiv syn på arbetet.

Beträffande de två kategorierna trivsamt och acceptabelt är det svårare att säga något bestämt. Uppdelningen mellan trivsamt och acceptabelt gjordes med tanke på tendensen att inte värdera arbetet direkt negativt. Acceptabelt är fortfarande ett i någon mening positivt uttryck även om det är svagare än beteckningen trivsamt. Det finns därför anledning att förmoda att svarsalternativet "trivsamt" verkligen innebär en viss positiv värdering av arbetet, medan däremot alternativet "acceptabelt" snarast bör tolkas som en omskrivning för ett trist arbete.

Som det också har visat sig vid tidigare undersökningar är det ytterst få som ger uttryck för en direkt negativ uppfattning av arbetet, här endast 1 %.

Andelen med intressant och stimulerande arbete är 82 % i socialgrupp 1 och bara 32 % i socialgrupp 3, och andelen med acceptabelt arbete är 3 % i socialgrupp 1, 6 % i socialgrupp 2 och 30 % i socialgrupp 3. (Tabell 3.)

Tabell 3. *Arbetstrivsel, byta arbete och avtalskrav i olika social- och inkomstgrupper. Procentandelar och bastal.*

	Inkomstgrupp			*Socialgrupp*			Alla
	Låg	Medel	Hög	3	2	1	
Arbetstrivsel							
Intressant	44	40	72	32	62	82	48
Trivsamt	31	37	16	35	31	10	31
Acceptabelt	22	20	9	30	6	3	18
Trist	1	1	1	1	1	3	1
SUMMA	98	98	98	98	100	98	98
Byta arbete							
Trivsammare	13	15	25	14	16	31	17
Tråkigare	2	4	0	3	3	0	3
Motsvarande	81	79	75	81	79	69	79
SUMMA	96	98	100	98	98	100	99
Avtal							
Kontant	29	17	21	24	14	26	21
Semester	35	34	36	33	41	23	35
Kortare arbetstid	31	45	37	36	43	44	39
SUMMA	95	96	94	93	98	93	95
Bastal	91	173	76	180	121	39	340

Valet mellan inkomsten och arbetstrivseln uttrycktes i följande fraga: "Om Du av någon anledning skulle bli tvingad att byta arbete, vad skulle Du då föredra av följande möjligheter? a) att få ett trivsammare men sämre betalt jobb än nu (400 kronor mindre i månaden), b) att få ett tråkigare men bättre betalt jobb än nu (400 kronor mer i månaden), c) att få ett ungefär motsvarande jobb både beträffande arbetsuppgifter och betalning."

Frågan är alltså helt hypotetisk och dessutom är den tänkta valsituationen ovanlig. När det gäller att få ett nytt jobb brukar det inte ofta vara fråga om något val över huvud taget. 79 % av samtliga har svarat att de skulle föredra att få ungefär motsvarande jobb. 17 % skulle föredra ett trivsammare

men sämre betalt jobb och bara 3 % skulle föredra ett tråkigare men bättre betalt jobb.

Sekundärbortfallet på frågan har varit nära 2 % (4 % i låginkomstgruppen). Den största delen av detta bortfall har bestått i kommentarer och svar av följande typ: "frågan omformuleras sålunda: a... ett trivsammare men lika betalt arbete." (IP-nr 113)

Man skulle kunna diskutera om summan som nämns i frågan, 400 kronor, varit för stor eller för liten.

> Fråga 14 är svår att besvara. Att gå ned 400:— är mycket, särskilt för en ensamförälder. Ändå är det viktigt med ett meningsfyllt arbete. Jag skulle önska mig ett intressant arbete utan lönesänkning. (IP-nr 195)

Kanske är summan väl hög, vilket måhända återspeglas beträffande viljan att få ett trivsammare men sämre betalt arbete över inkomstgrupper. 25 % i höginkomstgruppen, 15 % i medelinkomstgruppen och 13 % i låginkomstgruppen skulle föredra ett sådant arbete.

Men om summan är stor är den ändå inte tillräckligt stor för att få många att föredra ett tråkigare arbete för att få 400 kronor mer i månaden. Av dessa finns inga i höginkomstgruppen eller i socialgrupp 1.

Tidigare har jag berört frågan om en instrumentell inställning till arbetet (kap. 2 avsnittet "Arbetskraftens värde och arbetsförhållanden"). Den instrumentella inställningen till arbetet skulle innebära att man ser arbetet endast som ett medel för att få en så hög inkomst som möjligt till konsumtion. Av svaren på frågan kan vi se att denna instrumentalitet inte tycks vara särskilt utbredd, åtminstone inte i den meningen att man skulle vilja tjäna mer pengar till priset av ett tråkigare arbete.

Med denna fråga har det således visat sig att nästan en femtedel av de anställda skulle föredra att minska den behovstillfredsställelse som sker genom konsumtion för att i stället öka behovstillfredsställelsen inom arbetet. För dessa ligger då också inkomsten redan över arbetskraftens värde. De skulle

föredra att nivån för behovstillfredsställelsen inom arbetet bättre motsvarade nivån för konsumtionen, framför att skillnaden mellan dessa två nivåer kvarstod.

I de personliga intervjuerna, som utförligare redovisas i nästa kapitel, framhölls betydelsen av arbetstrivseln av många.

> För min del har väl båda två betydelse. (Inkomst och trivsel). Trivs man inte med ett jobb, då är det inte mycket bevänt med att tjäna mycket. Jag tror man måste trivas med jobbet. Och eventuellt tjäna lite mer då. Men trivseln det är nog det viktigaste. För det spelar ingen roll om man tjänar mycket och vantrivs. Det tror jag är sämre än om man trivs och tjänar lite mindre.

Den andra frågan om förhållandet mellan arbetskraftens värde och inkomsten i relation till arbetsinsatsens storlek är hämtad från en enkät som LO gjorde våren 1973. I LO-enkäten var det 43 % som föredrog kontanta löneökningar, 42 % som föredrog längre semester och 15 % som föredrog kortare veckoarbetstid. (LO-enkäten 1973, sid. 4).

Av samtliga i denna enkät var det 21 % som föredrog kontanta löneökningar, 35 % föredrog längre semester och 39 % kortare veckoarbetstid. (Tabell 3.) Det föreligger alltså en skillnad mellan denna enkät och LO-enkäten, särskilt beträffande den lägre andelen som vill ha kontanta löneökningar och den högre andelen som vill ha kortare veckoarbetstid. Denna stora skillnad kvarstår nästan oförändrad om man ser till socialgrupp 3, som närmast berörs av LO-enkäten.

Hur kan denna skillnad förklaras? För det första är naturligtvis inte materialet helt jämförbart. En viktig skillnad är att detta urval endast utgörs av heltidsarbetande, medan LO-enkäten också omfattar deltidsarbetande. 14 % av LO-medlemmarna är deltidsarbetande (Rapport om arbetstiden 1973, sid. 6). För dessa är förmodligen alternativet kortare arbetstid mindre aktuellt. En annan viktig skillnad är att detta urval främst från Stockholm och Uppsala inte alls är representativt för hela landet. Om vi ser till denna fråga för den del av urvalet som drogs i Järlåsa och Almunge, 45 personer, får

vi en andel på 33 % som vill ha kontanta löneökningar. Dock är det inte önskemålen om kortare arbetstid som har minskat proportionellt utan snarare önskemålen om längre semester. Endast 20 % här vill ha längre semester, medan 36 % vill ha kortare arbetstid. Internbortfallet är 9 %.

Samtidigt tror jag att en del av skillnaderna kan förklaras med en verklig förändring av önskemål som ägt rum under det sista året, då dessa frågor har debatterats ovanligt livligt.

Jag håller det alltså för troligt att man här kan finna en ökande tendens till en önskan om en minskad arbetstid. Men det tycks som om denna önskan om minskad arbetsinsats i mycket liten utsträckning blir tillfredsställd genom konkreta åtgärder från fackligt håll.

Avtalskraven varierar något i olika inkomst- och socialgrupper. Bland låginkomsttagare är det 29 % som vill ha kontanta löneökningar jämfört med 17 % i medelinkomstgruppen och 21 % i höginkomstgruppen. I socialgrupp 1 vill 26 % ha kontanta löneökningar, i socialgrupp 2 14 % och i socialgrupp 3 24 %. Den högsta andelen som föredrar kortare veckoarbetstid återfinns i medelinkomstgruppen med 45 %. Det kan också nämnas att en skillnad föreligger mellan män och kvinnor i andelen som vill ha kortare veckoarbetstid. Av samtliga män är det 36 % som angett detta alternativ och bland samtliga kvinnor 49 %. Männen har en motsvarande högre andel beträffande kontanta löneökningar och längre semester. En tänkbar förklaring till detta förhållande är att kvinnorna känner större krav när det gäller att sköta hem och barn, och därför känner behovet av kortare ordinarie arbetstid varje dag starkare.

I bilaga 2 tabell 20 kan vi se sambandet mellan de två variablerna "byta arbete" och avtalskraven. Bland dem som vill byta arbete till ett trivsammare men mindre betalt arbete är det bara 5 % (3 personer) som vill ha kontanta löneökningar. Av de övriga som svarat på båda frågorna vill drygt hälften ha kortare veckoarbetstid och resten längre semester. De allra flesta har således svarat konsekvent på båda dessa frågor i den meningen att är man beredd att uppoffra 400 kronor i inkomst för att få ett trivsammare arbete vill man inte heller

ha kontanta löneökningar hellre än ökad fritid.

Sambandet mellan arbetet och konsumtionen har antagits vara bestämt av arbetsförhållandena och arbetstrivseln. Vid sämre arbetsförhållanden skulle kraven på konsumtionsökningar vara mindre och andra krav skulle framstå som viktigare, alltså krav på bättre arbetsförhållanden.

Arbetskraftens värde ses som beroende av arbetsförhållanden och arbetstider.

Den fråga som i första hand mäter en existerande skillnad mellan arbetskraftens värde och inkomst är frågan om att byta arbete. Här gäller det arbetsförhållanden kontra en inkomst*sänkning*. I fråga om avtalskrav gäller det valet mellan inkomst*ökningar* och mer fritid. Det skulle ha varit värdefullt att ha haft båda dessa perspektiv i var och en av frågorna, dvs. en jämförelse av önskvärdheten av trivsammare arbete med inkomstökningar och mer fritid jämfört med en inkomstsänkning. Att detta inte gjordes måste betraktas som ett stort misstag vid konstruktionen av enkätformuläret.

Även frågan om avtalskrav har fått ett visst sekundärbortfall, ca 5 %. I de allra flesta fall har detta bortfall beledsagats av kommentarer i stil med lika lön för alla, månadslön, lägre skatt.

Man kan dock ändå säga att frågan om valet mellan en inkomstökning och mer fritid ger en belysning av förhållandet mellan inkomsten och arbetskraftens värde idag när detta skrivs i jämförelse med när frågan ställdes. De som i frågan om avtalskrav har gett uttryck för en önskan om mer fritid i stället för kontanta löneökningar har inte fått denna önskan tillgodosedd i 1975 års avtal. De har i stället fått vissa inkomstökningar. Dessa inkomstökningar kan då i stor utsträckning antas ligga över arbetskraftens värde.

Jag har antagit att arbetskraftens värde vid en konstanthållen materiell standard skulle ligga högre för dem med bättre arbeten. Gränsen för hur högt arbetskraftens värde kan stiga har satts till den nivå av behovstillfredsställelse som arbetet befinner sig på. Denna nivå är svår att fastställa exakt. I den här undersökningen kan man använda indelningen i grader av arbetstillfredsställelse, som ett grovt mått på den nivå av

behovstillfredsställelse som arbetet befinner sig på.

Även utan att konstanthålla den materiella standarden finner vi att andelen för den grupp som skulle föredra ett trivsammare men sämre betalt arbete är större bland dem med en lägre nivå av behovstillfredsställelse i arbetet. För dem med ett acceptabelt arbete är det 29 %, som skulle föredra ett trivsammare arbete. Det tycks alltså vara så att inkomsten ligger över arbetskraftens värde i ett större antal fall för dem med ett sämre arbete. I gruppen med ett intressant arbete skulle 12 % föredra ett trivsammare och sämre betalt arbete och för dem med ett trivsamt arbete är andelen 15 %. (Tabell 4).

Beträffande avtalskraven vill 26 % av dem med ett trivsamt arbete ha kontanta löneökningar mot 15 % för dem med ett acceptabelt arbete. Men särskilt påfallande är skillnaderna när det gäller på vilket sätt fritiden ska tas ut. Av dem med ett acceptabelt arbete vill 60 % ha kortare veckoarbetstid jämfört med 30 % för dem med ett trivsamt arbete och 37 % för dem med ett intressant arbete.

Tabell 4. *Fördelningen på frågan "vill byta arbete" och frågan om avtalskrav efter arbetstrivsel. Procentandelar och bastal.*

	Arbetstrivsel Intressant	Trivsamt	Acceptabelt	Trist
Byta arbete				
Trivsammare	12	15	29	(75)
Tråkigare	2	4	3	(0)
Motsvarande	85	79	65	(0)
SUMMA	99	98	97	(75)
Avtal				
Kontant	20	26	15	(0)
Semester	38	39	23	(0)
Kortare arbetstid	37	30	60	(75)
SUMMA	95	95	98	(75)
Bastal	164	104	62	4

Detta visar på ett intressant förhållande mellan arbete och fritid. Det är inte möjligt att kompensera ett "acceptabelt" arbete med en längre semester. Det är det dagliga livet som i första hand måste förbättras. Det går inte så bra att skjuta upp den avkoppling och omväxling, som behövs från arbetet, till en kort tid på året. Effekterna av ett dåligt arbete påverkar människan varje dag. Detta har också kommit fram i intervjuerna.

> Jag tror att det är viktigast att man trivs med jobbet man har. Det är viktigare än att tjäna en massa pengar och inte trivas. Det tror jag inte håller i längden. Jag tror det är viktigt att man trivs med det man håller på med. Det är inte så roligt att vakna om morgnarna och börja vantrivas redan när man vaknar och veta att man ska gå och jobba en hel dag. Det skulle jag inte kunna tänka mig. Då skulle jag skaffa mig något annat.

I en undersökning som gjorts bland medlemmar i Svenska Fabriksarbetareförbundet framkom också resultat som stöder de antaganden som jag har gjort. En fraga i undersökningen gällde om man var nöjd med den nuvarande arbetstidens längd eller om man skulle vilja att den var kortare eller längre. 51 % av den manliga undersökningsgruppen vill ha kortare arbetstid och 58 % av heltidsarbetande kvinnor. Det visade sig också att:

> Önskemål om kortare arbetstid hos heltidsarbetande industriarbetare har samband med löneform (ackord), påfrestningar från den fysiska miljön, hälso- och olycksfallsrisker i arbetet, tvångsstyrning i arbetet (kvinnor). (Westlander 1975, sid. 35)

I de personliga intervjuerna diskuterades också frågan om arbetstidsförkortningar. Ett problem med arbetstidsförkortningar, som nämndes av de flesta intervjuade, var arbetstakten. En erfarenhet är att arbetstidsförkortningar nästan alltid följs av högre uppdriven arbetstakt. Om det är så blir arbets-

tidsförkortningarna i stort sett meningslösa. Den extra fritid som fås räcker kanske inte ens till för att hämta sig från den ökade ansträngningen i arbetet.

I en intervju, som inte är med i nästa kapitel, skildras effekten av arbetstidsförkortningarna.

> Arbetstakten, ja. Om jag jämför från 1948, när jag började på verkstan, och jämför den idag så är det ju nånting. Man känner ju inte igen sig, om man tänker bakåt. Då jobbade vi 48 timmar i veckan. På lördagarna, dom 5½ timmarna man jobbade då, var man ju mest på arbetsplatsen bara. För då hade vi ju en spikad timförtjänst. Det var lika för alla ett visst bestämt timuttag på ackordena och man kan säga att det var ett beting. Det var bara så mycket att man stämplade kortet på lördagarna. Men sen började en successiv upptrappning. Det började i början på femtiotalet, i och med Koreakrisen. Vi hade ju ett lönestopp just då, men priserna steg och då släpptes alla bromsar, sparka gasen i botten på en gång då alltså. Och det var den största dumhet som den svenska jobbarn har gjort nån gång. För jag tror att skulle vi ha behållt den lugna arbetstakt som vi hade förut, tror jag inte att vi skulle haft det sämre. Vi skulle haft samma förtjänst ändå som vi har nu. Fast med en lugnare arbetstakt. Man kan inte skylla varken företag eller samhälle för att det har blivit så här, utan det är vårt eget fel. Det är vi själva som har varit med och skapat det här. För hade vi bromsat i tid så hade det aldrig blivit på det här viset.

Konsumtionsnivå och utvecklingen av konsumtionen

För att kunna göra jämförelser av hur arbetskraftens värde förhåller sig till inkomsten på olika nivåer behövs det förutom uppgifter om olika grader av arbetstillfredsställelse också uppgifter om olika nivåer i fråga om konsumtion. Dessa kan då tjäna som mått på behovstillfredsställelsen inom konsumtionen.

I enkäten ingår två frågor för att mäta konsumtionsnivån. Dels en fråga om innehav av olika kapitalvaror och dels en fråga om den subjektiva uppskattningen av den materiella standarden som mycket bra, bra, acceptabel eller otillräcklig. I frågan definierades den materiella standarden som "storleken på och utrustningen i bostaden, tillgång till bil, möbler och heminredning, radio och TV, den mat vi äter, utrustning för fritiden och mycket mer". Vid urvalsdragningen ur inkomstlängder erhölls uppgift över deklarerad inkomst. Inkomsten är också en sorts mått på konsumtionsnivån om man antar att man kan bortse från sparandet. På så sätt har vi tre olika mått på konsumtionsnivån.

Beträffande den subjektiva uppskattningen av den materiella standarden finner vi att fyra femtedelar har svarat att deras materiella standard är bra eller mycket bra. (Tabell 5). Mycket bra har uppgivits av 18,5 % och bra standard av 62 %. 18,5 % har funnit standarden acceptabel men inte bra. Endast 1 % har uppgivit att standarden är otillräcklig.

I socialgrupp 1 har 97 % menat att standarden är bra eller mycket bra, i socialgrupp 2 87 % och i socialgrupp 3 72 %. I socialgrupp 1 är det t. o. m. hälften som uppgivit en mycket bra materiell standard. I låginkomstgruppen har 74 % uppgivit en bra eller mycket bra materiell standard, i medelinkomstgruppen 79 % och i höginkomstgruppen är det 91 % som gjort detta.

Tabell 5. *Materiell standard efter inkomst- och socialgrupp. Procentandelar och bastal.*

Materiell standard	*Inkomstgrupp*			*Socialgrupp*			ALLA
	Låg	Medel	Hög	3	2	1	
Mycket bra	7	20	30	8	23	51	18,5
Bra	67	59	61	64	64	46	62
Acceptabel	25	19	9	27	12	3	18,5
Otillräcklig	1	2	0	1	2	0	1
SUMMA	100	100	100	100	100	100	100
Bastal	91	173	76	180	121	39	340

Vi finner alltså att t. o. m. i den lägsta inkomstgruppen har tre fjärdedelar av de svarande uppgivit att deras materiella standard är bra (eller mycket bra). Vidare finns de som uppgivit en acceptabel standard till största andelen i låg- och medelinkomstgrupperna, endast en mindre andel finns i höginkomstgruppen. Detta pekar på att den subjektiva uppskattningen av den materiella levnadsstandarden är gjord utifrån ganska objektiva utgångspunkter.

Det dominerande resultatet är att en så stor andel uppgivit sig ha en bra materiell standard. När avvikelser från detta skett till en mycket bra materiell standard eller en acceptabel standard har det skett i överensstämmelse med vad man kunde förvänta sig mot bakgrund av inkomsten.

I formuläret frågades om det var någon i hushållet som ägde något eller några av följande: bil, färg-TV, frysbox, fritidshus, tvättmaskin. Denna fråga har kodats efter antal ägodelar från 5 till 0. Knappt en tredjedel innehar 3 av dessa ägodelar. I övrigt är fördelningen jämn med minsta andelar för 5 och 0. (Tabell 6).

Även detta mått på konsumtionsnivån överensstämmer ganska väl med den subjektivt bedömda materiella standarden.

Tabell 6. *Materiell standard och innehav av kapital- och konsumtionsvaror. Procentandelar och bastal.*

Materiell standard	*Antal varor* 5	4	3	2	1	0	SUMMA
Mycket bra	40	31	11	6	14	14	
Bra	47	59	71	64	60	52	
Acceptabel	10	10	18	30	24	24	
Otillräcklig	3	0	0	0	2	10	
SUMMA	100	100	100	100	100	100	
Procentandelar varuinnehav	12	21	29	17	15	6	100
Bastal	40	73	99	56	50	21	339

Beträffande standardens utveckling under de senaste fem åren anser en tiondel att standarden har ökat mycket. Drygt hälften, 55 %, anser att standarden har ökat något, medan en fjärdedel anser att standarden varit oförändrad. Endast 9 % anser att standarden har sänkts. (Tabell 7).

Det föreligger inga större skillnader mellan vare sig socialgrupper eller inkomstgrupper vad beträffar utvecklingen av standarden. En viss högre andel för en stor ökning av standarden finns dock i socialgrupp 1 samt bland medel- och höginkomsttagarna jämfört med laginkomsttagarna. Annars är fördelningen anmärkningsvärt jämn.

En fjärdedel av de svarande har uppgivit att deras standard varit oförändrad under de senaste fem åren. I denna uppfattning om standarden som oförändrad kan dock ligga en dold värdering av standardutvecklingen. Att standarden varit oförändrad kan betyda att den visserligen har ökat något, men att denna ökning inte egentligen haft någon betydelse. I intervjuerna framkom denna synpunkt från ett flertal personer.

Om man däremot ser till sambandet mellan uppskattningen av den materiella standarden och uppfattningen av utvecklingen av densamma finner man att över hälften, 54 %, av dem som menat att den materiella standarden ökat mycket också bedömer den egna materiella standarden som mycket

Tabell 7. *Utvecklingen av den materiella standarden i olika inkomst- och socialgrupper. Procentandelar och bastal.*

Utvecklingen av materiell standard	*Inkomstgrupp*			*Socialgrupp*			ALLA
	Låg	Medel	Hög	3	2	1	
Ökat mycket	4	13	12	7	13	18	10
Ökat något	58	55	51	54	60	44	55
Oförändrad	30	24	26	28	23	28	26
Sänkt	6	8	11	11	4	10	9
SUMMA	100	100	100	100	100	100	100
Bastal	91	173	76	180	121	39	340

hög och över hälften, 59 %, av dem som menat att standarden sänkts samtidigt bedömer den egna materiella standarden som acceptabel men inte bra. Av dem som uppgivit att standarden ökat något eller varit oförändrad har däremot 71 % respektive 65 % uppgivit att den egna materiella standarden varit bra och 14 % respektive 15 % att den varit mycket bra. (Tabell 8).

Det tycks alltså föreligga ett visst samband mellan utvecklingen av den materiella standarden och uppfattningen av standardens storlek, såtillvida att en stor ökning av standarden till en stor del sammanfaller med en uppfattning om standarden som mycket bra. Och en sänkning av standarden sammanfaller till en stor del med en uppfattning om standarden som otillräcklig. Det kan eventuellt tolkas som att det är förändringar i den materiella standarden som spelar någon roll för hur man värderar sin standard och inte den nivå som standarden befinner sig på. Men en sådan tolkning skulle i så fall bara gälla för en femtedel av de svarande, eftersom det är 10 % som har uppgivit att standarden ökat mycket och 9 % som har uppgivit att standarden har sänkts.

Inställning till konsumtionsökningen. Distans

Om inkomsten ligger över arbetskraftens värde har jag antagit att den konsumtion som sker för den del av inkomsten som

Tabell 8. *Utvecklingen av den materiella standarden och standardens storlek. Procentandelar och bastal.*

Materiell standard	*Utvecklingen av materiell standard*			
	Mycket	Något	Oförändrad	Sänkt
Mycket bra	54	14	15	14
Bra	43	71	65	21
Acceptabel	3	14	19	59
Otillräcklig	0	1	1	6
SUMMA	100	100	100	100
Bastal	35	187	88	29

överstiger arbetskraftens värde skulle uppfattas som meningslös. Det är en ökning av den privata konsumtionen utöver arbetskraftens värde, som skapar en konflikt mellan arbete och konsumtion. Denna konflikt kan leda till en upplevelse av missnöje, som inte fanns när behovstillfredsställelsen inom arbetet och inom konsumtionen låg på en ungefär jämställd nivå. I kap. 5 avsnittet "Reifikation och distans" har jag diskuterat kring upplevelsen av en sådan situation. I motsats till ett antagande om en reifierad inställning till konsumtionen, ett antagande som bl. a. har förts fram av Joachim Israel, har jag formulerat möjligheten av en distansering ifrån värdet av den ökande konsumtionen. När inkomsten stiger över arbetskraftens värde tar individen visserligen emot de möjligheter till konsumtion som erbjuds. Men personligheten blir inte engagerad. Den ökande konsumtionen förblir ett ytfenomen. Samtidigt gör ökningen av konsumtionen individen medveten om de möjligheter till bättre förhållanden inom arbetet som inte förverkligas.

I enkäten ställdes följande fråga för att pejla olika inställning till konsumtionen. Frågan ställdes bara till dem som hade svarat att konsumtionen hade ökat under de sista fem åren, alltså 65 % av dem som besvarat enkäten.

> Vad har denna ökning av den materiella standarden betytt för Dig?
> a) den har gett ett meningsfullare och lyckligare liv.
> b) den har knappast betytt något för meningsfullheten men ändå gett innehåll och omväxling åt livet.
> c) den har visserligen gett en del omväxling men man hade haft det i stort sett lika bra utan denna ökning.
> d) den har inte gett mig någonting av värde.
> e) den har snarast betytt ökade bekymmer och besvär.

Givetvis kan en del av formuleringarna i svarsalternativen ifrågasättas. Det första alternativet är ett försök att beskriva en mycket positiv inställning till konsumtionsökningen. I samband med sämre arbetsförhållanden skulle man kunna anta att denna positiva inställning till konsumtionsökningen är

uttryck för en instrumentell eller en reifierad inställning till konsumtionen. Men inställningen kan också tänkas uppstå i en situation där arbetsförhållandena har varit relativt goda, och inkomsten har kunnat stiga utan att komma upp över gränsen för arbetskraftens värde. Alternativ b) är likaledes ett uttryck för en positiv inställning till konsumtionsökningen men en mer reserverad sådan. Alternativ c) och d) är formulerade som uttryck för olika grader av distans gentemot ökningen av den privata konsumtionen. Det sista svarsalternativet har bara använts av en person, varför jag har strukit detta och således räknat svaret på frågan som ett sekundärbortfall.

Därutöver har frågan om betydelsen av standardutvecklingen givit ett sekundärbortfall på 14 personer, 7 %, av dem som skulle svarat på frågan. I tabellen räknas endast på dem som besvarat frågan. Sekundärbortfallet torde till en del kunna förklaras med missuppfattning av formulärinstruktionen, men kanske också till en del med en vägran att svara på just den frågan.

Av samtliga är det drygt hälften, 52 %, som har svarat med alternativet "den har knappast betytt något för meningsfullheten men ändå gett innehåll och omväxling åt livet". Detta är ett typiskt mittalternativ som ger spelrum för ganska skilda värderingar. För en finare uppdelning skulle det krävts ett mer utvecklat frågebatteri.

Tabell 9. *Betydelsen av den materiella standardens utveckling i olika inkomst- och socialgrupper. Procentandelar och bastal.*

Utvecklingens betydelse	*Inkomstgrupp*			*Socialgrupp*			ALLA
	Låg	Medel	Hög	3	2	1	
Meningsfull	12	18	9	19	9	14	15
Omväxling	47	51	61	42	62	64	52
Likgiltig	37	29	25	36	26	18	30
Inget av värde	4	2	5	3	3	4	3
SUMMA	100	100	100	100	100	100	100
Bastal	51	112	44	107	78	22	207

15 % uppger att utvecklingen av den materiella standarden har gett ett meningsfullare och lyckligare liv.

> Nyligen uppnådd tillfredsställande standard — känner ekonomisk trygghet — och därmed en ny lyckokänsla. Kan ge familjen (hustru+2 barn 18—20 år) det de behöver. (IP-nr 431)

Ovanstående kommentar är en tolkning av svarsalternativet som stämmer väl överens med den avsedda innebörden i frågeformuleringen. Men andra kommentarer ger en mer ovanlig tolkning: "Det är meningsfullt och lyckligare att högre materiell standard plus högre lön har gjort att jag kunnat skaffa ett jordstycke, där jag själv kunnat bedriva naturvård." (IP-nr 375).

30 % har menat att standardökningen visserligen har gett en del omväxling men att man haft det i stort sett lika bra utan denna ökning. Och 3 % har menat att standardökningen inte gett någonting av värde.

I en intervju beskrevs denna distans på följande sätt:

> Det är väl ett ordspråk som säger att mycket vill ha mer, och jag tror väl att det är en sådan risk. Börjar man skaffa sig prylar, om man säger att kompisar skaffar sig prylar så ska man ha sådana prylar, och så blir det ett förbannat köpande. Bara för att man så att säga ska ha. Så det är nog mycket som man skulle kunna klara sig utan, som man köper bara för att man tycker att man har fått råd.

Sammanlagt har alltså ungefär en tredjedel av dem som uppgivit att standarden har ökat under de sista fem åren gett uttryck för en distansering från denna ökning. Drygt hälften har menat att ökningen gett innehåll i livet, men ändå inte menat att standardökningen haft någon betydelse för lyckan och meningsfullheten i livet. Endast 15 % har klart uppgivit att standardökningen verkligen också gett en ökad meningsfullhet och lycka.

Om vi ser till fördelningen efter socialgrupper finner vi att socialgrupp 3, dvs. arbetarklassen, har en avsevärt mindre andel som svarat med alternativ b). I stället återfinns här både en större andel som gett uttryck för en starkt positiv inställning till ökningen av den materiella standarden och en större andel som gett uttryck för någon form av distans.

I låginkomstgruppen har 41 % svarat med alternativen c) eller d) jämfört med 31 % för medelinkomstgruppen och 30 % för höginkomstgruppen.

Bakom dessa skillnader mellan inkomstgrupper och socialgrupper ligger sannolikt skillnader i arbetsförhållanden och arbetstrivsel. Som framgår av tabell 10 är det bland dem med ett acceptabelt eller ett trist arbete nästan hälften, 47 %, som gett uttryck för vad jag har tolkat som en distans. Bland dem med ett trivsamt arbete är det 40 % men bland dem med ett intressant och stimulerande arbete bara 24 %.

Samtidigt med den högre andelen med distans och avståndstagande finns i gruppen med ett acceptabelt eller trist arbete den högsta andelen med den mest positiva inställningen till konsumtionen. Det är denna positiva inställning bland dem med ett acceptabelt arbete som man sannolikt i stor utsträckning kan karakterisera som reifierad. Ett sämre jobb ger i större utsträckning antingen ett avståndstagande från ökningen av den materiella standarden eller (i mindre omfattning) en starkt positiv inställning till ökningen. Ett bättre jobb ger

Tabell 10. *Betydelsen av den materiella standardens utveckling efter arbetstrivsel. Procentandelar och bastal.*

Utvecklingens betydelse	*Arbetstrivsel* Intressant	Trivsamt	Acceptabelt/trist
Meningsfullhet	15	12	19
Omväxling	61	48	34
Likgiltig/ inget av värde	24	40	47
SUMMA	100	100	100
Bastal	101	67	38

Tabell 11. *Betydelsen av den materiella standardens utveckling efter inställningen till att byta arbete och avtalskrav. Procentandelar och bastal.*

Utvecklingens betydelse	*Byta arbete*			*Avtalskrav*		
	Trivsammare	Tråkigare	Motsvarande	Kontant	Semester	Kortare arbetstid
Meningsfullhet	8	(40)	15	12	17	13
Omväxling	45	(20)	55	61	50	50
Likgiltig/ inget av värde	47	(40)	30	27	33	37
SUMMA	100	100	100	100	100	100
Bastal	38	5	164	41	76	86

däremot i större utsträckning en mer neutralt positiv inställning till ökningen av konsumtionen. I den grupp som har ett intressant arbete är det 61 % som uppvisar en sådan neutralt positiv inställning. I gruppen med ett acceptabelt arbete är det endast 34 %.

I de situationer där inkomsten ligger över arbetskraftens värde är omfattningen av distansen också störst. Bland dem som skulle föredra ett trivsammare men sämre betalt arbete är det 47 % som menar att ökningen av konsumtionen varit i stort sett betydelselös. I den grupp som har svarat att de skulle vilja ha ett ungefär motsvarande arbete beträffande trivsel och inkomst är andelen 30 %. (Tabell 11).

I den grupp som skulle föredra kortare arbetstid framför kontanta löneökningar är andelen med en likgiltig inställning till konsumtionsökningen 37 %. I gruppen "föredrar längre semester" är andelen 33 %, medan för dem som vill ha kontanta löneökningar andelen är 27 %. Att en fjärdedel av dem som vill ha kontanta löneökningar menat att konsumtionsökningen varit meningslös kan synas egendomligt. En förklaring till detta skulle kunna vara att man betraktar löneökningar som ett rättvisekrav och ett mål i sig, men när man sedan ser till

vad man kan få för pengarna kommer saken i ett annat läge. Lönekampen får ett symboliskt värde.

Den amerikanske marknadsforskaren Katona har sysslat med undersökningar av konsumenternas villighet att köpa. En fråga som har använts av honom för att mäta konsumenternas mättnad ställdes också i den enkät som jag gjorde. Frågan lyder: "Angående Dina önskningar och planer, finns det någonting just nu, som Du verkligen skulle vilja köpa eller som Du planerar att använda Dina pengar till utöver de fasta utgifterna?" (Katona 1968, sid. 197)

Frågan mäter alltså villigheten att köpa någonting nytt. Frågan säger ingenting om behovet eller nyttan av det man tänker köpa. Köpvilligheten kan tänkas vara oberoende av om man upplever den ökade konsumtionen som meningsfull eller inte. Det kan vara frågan om en konsumtion genom slentrian eller på grund av att man har pengar över.

Under 50-talet och början på 60-talet pendlade andelen negativa svar på frågan i USA mellan 28 % och 31 %. Andelen negativa svar varierade mycket med åldersgrupper från 16 % negativa svar i åldern 19—34 år till 43 % i åldern 55—64 år. Med inkomstgruppen varierade andelen negativa svar från 43 % i den lägsta inkomstgruppen till 25 % i den högsta inkomstgruppen. Katonas undersökningar gäller konsumenter i allmänhet, alltså förutom heltidsarbetande även hemmafruar, studerande, pensionärer m. m., varför siffrorna naturligtvis inte är direkt jämförbara med föreliggande undersökning.

Av samtliga som besvarat denna enkät var andelen negativa svar på denna fråga 47 % och andelen positiva svar 51 %, 2 % vägrade att besvara frågan. Andelen negativa svar är, liksom hos Katona, högst i låginkomstgruppen, 53 %, men skillnaderna mellan inkomstgrupperna är inte särskilt stora. I medelinkomstgruppen är andelen negativa svar 43 % och i höginkomstgruppen är andelen större igen, 47 %. Köpviljeheten är störst i socialgrupp 1 och 2, 62 % respektive 59 %, jämfört med 44 % i socialgrupp 3. (Tabell 12).

I motsats till Katonas resultat är andelen negativa svar högst i den lägsta åldersgruppen, 51 %, jämfört med 44 % i mellangruppen och 47 % i den högsta åldersgruppen. Skill-

Tabell 12. *Köpvillighet efter inkomst- och socialgrupp. Procentandelar och bastal.*

Köpvillighet	*Inkomstgrupp*			*Socialgrupp*			ALLA
	Låg	Medel	Hög	3	2	1	
Ja	45	55	50	44	59	62	51
Nej	53	43	47	53	40	36	47
SUMMA	98	98	97	97	99	98	98
Bastal	91	173	76	180	121	39	340

Tabell 13. *Köpvillighet efter åldersgrupp och utvecklingen av den materiella standarden. Procentandelar och bastal.*

Köpvillighet	*Åldersgrupp*			*Standardutveckling*			
	25—34	35—50	51—60	Ökat mycket	Ökat något	Oförändrad	Sänkt
Ja	47	54	51	66	47	51	59
Nej	51	44	47	31	51	47	35
SUMMA	98	98	98	97	98	98	94
Bastal	75	156	109	35	187	88	29

naderna är inte heller här särskilt stora, men det är väl just detta som är intressant. (Tabell 13).

Jämfört med hur det var i USA i början på 60-talet finns det tecken som tyder på en större mättnad i Sverige idag. De siffror från Katonas undersökningar, som jag har refererat, härrör från tiden omkring det år då Galbraith kom ut med sin bok om överflödssamhället. Möjligen går det att tolka en jämförelse mellan svaren så att överflödet har blivit än mer markant nu, särskilt i ett land som Sverige.

Den högsta andelen med en uttryckt köpvillighet återfinns bland dem som uppgivit att den materiella standarden ökat mycket, 66 %. Köpvilligheten är också stor bland dem som uppgivit att standarden har sänkts, 59 %. Bland dem som haft en oförändrad standard och dem som uppgivit att standarden ökat något är andelarna köpvillighet 51 % respektive 47 %. (Tabell 13).

I den grupp som har menat att ökningen av konsumtionen varit i stort sett betydelselös är det hela 43 % som har svarat jakande på frågan om köpvillighet. Denna stora andel, som uppvisar en köpvillighet trots att de inte upplevt någon mening med tidigare konsumtionsökning, kan ses som ett exempel på hur konsumtionsbeteendet kan vara något som sker slentrianmässigt utan att personligheten är med i spelet.

Konflikten mellan arbete och konsumtion på olika nivåer

Förhållandet mellan arbetskraftens värde och inkomsten har att göra med graden av behovstillfredsställelse inom arbetet respektive konsumtionen. Skillnaden mellan arbetskraftens värde och inkomsten kan vara större på en högre nivå av behovstillfredsställelse för arbetet än vid en lägre nivå. Skillnaderna mellan arbetskraftens värde och inkomsten har således inte något direkt samband med graden av välfärd. Denna skillnad utsäger bara något om beskrivningen av varje situation — vari intressena ligger och hur förhållandet är mellan arbete och konsumtion i varje situation.

Dock skulle man kunna förmoda att i två situationer, där arbetet kan sägas ligga på samma nivå av behovstillfredsställelse, den situation skulle upplevas som bättre där konsumtionen på något sätt motsvarar arbetet. Om konsumtionen stiger till en högre nivå av behovstillfredsställelse skulle graden av välbefinnande faktiskt minska, eftersom den upplevda konflikten mellan arbetet och konsumtionen då påverkar den allmänna tillfredsställelsen negativt.

Det har visat sig att det är vanligare med en skillnad mellan arbetskraftens värde och inkomsten vid lägre arbetstillfredsställelse än vid högre. För att kunna pröva hur förhållandet mellan arbetskraftens värde och inkomsten förekommer på olika nivåer måste arbetstillfredsställelsen ställas samman med konsumtionsnivån.

I tabell 14 har tre värden på materiell standard sammanställts med tre värden på arbetstrivsel till en beskrivning av olika förhållanden mellan konsumtion och arbete. De tre värdena på materiell standard är "mycket bra", "bra" samt

"acceptabel men inte bra". Sistnämnda kategori innehåller också de personer som uppgivit den materiella standarden som "otillräcklig". I fortsättningen kommer denna kategori endast att kallas acceptabel standard. En motsvarande indelning har gjorts av värdena på arbetstrivsel: "intressant och stimulerande", "trivsamt" samt "acceptabelt", som också innehåller dem som ansett arbetet "trist". Det sistnämnda kommer att benämnas "acceptabelt" arbete.

Drygt en fjärdedel av de svarande, 28 %, kommer inom en kategori med en bra materiell standard och ett intressant och stimulerande arbete. Drygt en femtedel, 21 % har en bra materiell standard och ett trivsamt arbete. 14 % befinner sig i den fördelaktigaste situationen med ett intressant och stimulerande arbete och en mycket bra materiell standard. Av dem som hör till denna gynnade grupp är endast en femtedel från socialgrupp 3, nästan hälften utgörs av socialgrupp 2 och resten av socialgrupp 1. 6 % av de svarande befinner sig i den sämsta positionen med ett acceptabelt arbete och en acceptabel standard. Denna grupp består till 90 % av personer ur socialgrupp 3.

I gruppen med en mycket bra materiell standard och ett acceptabelt arbete finns endast tre personer, knappt 1 % av samtliga svarande, varför man knappast kan uttala sig om fördelningar i denna grupp. Resterande grupper har var och en mellan 4 och 11 % av de svarande. (Bilaga 2 tabell 18).

Om man ser till uppdelningen i inkomstgrupper och arbetstrivsel (Bilaga 2 tabell 19) får man en viss ökad spridning mellan grupperna, framförallt från mittengruppen beträffande standard till läginkomstgruppen, men i stort sett är fördelningen densamma. Man kan också säga att spridningen mellan de olika grupperna är förvånansvärt jämn.

Den situation som kan förväntas ge upphov till den mest omfattande konflikten är den med ett acceptabelt arbete och en mycket bra materiell standard. Här föreligger ett uppenbart gap mellan konsumtion och arbete. Den därnäst mest konfliktskapande situationen är ett acceptabelt arbete och en bra materiell standard. Man kan även förvänta sig ungefär motsvarande konflikt i situationen med ett trivsamt arbete och en

mycket bra materiell standard. I dessa situationer motsvarar inte beskrivningen av arbetet den standard som inkomsten tillåter. Detta kan väntas ge upphov till en konflikt av relativt stor omfattning.

Även i situationer med ett trivsamt arbete och en bra standard eller ett intressant och stimulerande arbete och en mycket bra standard kan en viss konflikt föreligga. Däremot torde konflikten bli ganska ringa i situationer med trivsamt arbete och en acceptabel standard eller intressant och stimulerande arbete och en bra standard. I situationen med ett intressant och stimulerande arbete och en acceptabel eller otillräcklig standard slutligen torde konflikten vara närmast obefintlig. I de sistnämnda situationerna kan man anta att arbetsförhållandena är fullt tillfredsställande i jämförelse med den materiella standarden.

Som ett mått på konflikten kan man använda frågan om önskvärdheten av ett trivsammare men sämre betalt arbete.

I den mest konfliktskapande situationen finns endast 3 personer, vilket ger mycket osäkra uppgifter. Men vi kan i alla fall konstatera att dessa tre skulle föredra ett trivsammare och sämre betalt arbete, vilket åtminstone inte strider mot de antaganden som gjordes.

De två situationerna med en bra materiell standard och ett acceptabelt arbete respektive en mycket bra materiell standard och ett trivsamt arbete ger en ungefär lika stor andel som skulle föredra ett trivsammare arbete, 31 % och 32 %. Detta tyder på att det kan finnas grund för antagandet att dessa två situationer genererar en konflikt av ungefär motsvarande omfattning. En konflikt som också är relativt stor; ca en tredjedel ger ju uttryck för en beredskap att uppoffra av sin nuvarande standard för att få ett trivsammare arbete.

Det är svårare att säga något bestämt om likhet i konflikt i de tre situationerna med ett intressant arbete och mycket bra standard, trivsamt arbete och bra standard samt acceptabelt arbete och acceptabel standard. Men siffrorna tyder på att det skulle kunna föreligga en likhet i konfliktens omfattning. Andelarna ligger på 21 %, 15 % och 14 % för dem som skulle föredra ett trivsammare arbete.

Det vore anmärkningsvärt om dessa tre ur välfärdssynpunkt så olika situationer ändå skulle ge ett så pass lika mått på konflikten, om det inte skulle vara meningsfullt att tala om en konflikt mellan arbete och konsumtion på olika nivåer.

Med dessa siffror har de antaganden som gjorts bekräftats ganska väl. I de två situationerna med ett acceptabelt arbete och en bra materiell standard samt med ett trivsamt arbete och en mycket bra materiell standard antogs gapet mellan behovstillfredsställelsen inom arbetet och inom konsumtionen vara störst. Detta har kallats för en konflikt mellan arbete och konsumtion. I dessa två situationer hade också skillnaden mellan arbetskraftens värde och inkomsten störst omfattning.

Tabell 14. *Konflikten mellan arbete och konsumtion samt inställningen till den materiella standardens ökning efter arbetstrivsel och materiell standard. Procentandelar.*

Arbetstrivsel	*Materiell standard* Mycket bra	Bra	Acceptabel/ otillräcklig
Intressant och stimulerande			
Trivsammare arbete etc.	21	9	0
Kontanta löneökningar	11	23	29
Kortare arbetstid	45	33	33
Meningsfull ökning	13	15	17
Distans	23	22	50
Trivsamt			
Trivsammare arbete etc.	31	15	5
Kontanta löncökningar	8	19	63
Kortare arbetstid	39	32	16
Meningsfull ökning	18	12	0
Distans	36	40	38
Acceptabelt/trist			
Trivsammare arbete etc.	(100)	32	14
Kontanta löneökningar	(0)	11	24
Kortare arbetstid	(67)	63	52
Meningsfull ökning	(50)	20	9
Distans	(0)	48	55

Dessutom var omfattningen lika stor i bägge situationerna, 32 % respektive 31 %.

Det är dock omöjligt att säga något om den absoluta storleken på konflikten. Detta beror givetvis på hur man mäter den, t. ex. om det gäller att ta av nuvarande inkomst för att få ett trivsammare jobb eller om det gäller att ta av en inkomstökning. Även andra sätt att mäta konflikten kan säkert tänkas. Vad som är viktigast att konstatera är riktningen på storleksförändringarna av konflikten och likheten mellan olika konfliktnivåer oberoende av standardens storlek.

Om man istället för den subjektivt bedömda materiella standarden använder inkomst som mått på konsumtionsnivå eller standard blir resultaten inte så entydiga beträffande konflikten mellan arbete och konsumtion, även om de inte ställer de tidigare antagandena på huvudet. (Bilaga 2 tabell 19).

Det mest avvikande resultatet blir i gruppen med acceptabelt arbete och en hög inkomst bestående av 7 personer. I denna grupp är det bara en person, som skulle föredra ett trivsammare arbete.

I övrigt är det främst en betydligt högre andel med acceptabelt eller trist arbete och låg inkomst som skulle föredra ett trivsammare arbete, 35 %, än det var i motsvarande situation uppställt efter materiell standard. Denna andel är högre än andelen i gruppen med acceptabelt arbete och medelinkomst, 29 %, vilket går emot de gjorda antagandena. I övrigt stämmer mönstret med tidigare gjorda antaganden och redovisade resultat.

Frågan är då vilket mått på konsumtionen som är mest relevant i denna problemställning. Är det inkomst eller den subjektiva bedömningen av den materiella standarden? Inget mått är naturligtvis idealiskt. Med enkätens begränsade ambitioner och utrymmen var det omöjligt att få ett idealiskt mått.

Beträffande inkomstmåttet finns en felkälla redan i taxeringen, men dessutom är ju den materiella standarden vid lika inkomst mycket varierande beroende främst på försörjningsbördan. Risken med bedömningen av den materiella standarden å andra sidan är att man kan få en snedvridning så att man

bedömer standarden efter den upplevda konflikten. Detta skulle kunna leda till en övervärdering av den egna standarden i enlighet med antagandena. Men detta blir inte ett fel som berör själva existensen av konflikten utan i vilken situation man skall finna konflikterna. Och när det gäller att beskriva konfliktsituationerna blir den subjektivt upplevda standarden mest relevant liksom den subjektivt upplevda arbetstrivseln, eftersom konfliktbegreppet här bygger på psykologiska antaganden om upplevelsen av oförenliga roller. Att tala om konflikt i detta sammanhang skulle inte vara intressant om man inte förde ner det till en individnivå.

Ett annat mått på konflikten mellan konsumtion och arbete uppnås genom frågan om avtalskrav, dvs. om man vill ha kontanta löneökningar eller ökad fritid, antingen längre semester eller kortare arbetstid.

Av de tre personerna i den mest konfliktgenererande situationen i tabell 14 är det ingen som vill ha kontanta löneökningar. I situationen med acceptabelt arbete och bra standard är det 11 % som vill ha kontanta löneökningar. I motsvarande konfliktsituation med trivsamt arbete och mycket bra standard vill 8 % ha kontanta löneökningar. Detta stämmer med vad vi fann tidigare.

För gruppen med acceptabelt arbete och acceptabel standard är andelen för kontanta löneökningar 24 %, i gruppen med trivsamt arbete och bra standard är andelen 19 % och i gruppen med intressant arbete och mycket bra standard är andelen 11 %. Här tycks alltså själva standardens storlek spela en viss roll.

Ännu mer så beträffande nästa konfliktnivå. Bland dem med ett trivsamt arbete och en acceptabel standard vill hela 63 % ha kontanta löneökningar. I denna situation kommer man närmast en omfattande instrumentell inställning till arbetet och en åtföljande inriktning på konsumtionen. I motsvarande konfliktsituation med ett intressant och stimulerande arbete och en bra materiell standard är det 23 % som vill ha kontanta löneökningar. I den situation som karakteriserats som minst konfliktfylld är det 29 % som vill ha kontanta löneökningar.

Beträffande önskan om fritid finns två alternativ, antingen längre semester eller kortare arbetstid. I valet mellan dessa två former av fritid finns en skillnad mellan dem med ett acceptabelt eller trist arbete å ena sidan och de övriga å den andra sidan, en skillnad som tycks vara oberoende av omfattningen av konflikten mellan konsumtion och arbete. Bland dem med en bra materiell standard och ett acceptabelt eller trist arbete är andelen som vill ha kortare arbetstid 63 %. Bland dem som har en acceptabel standard och ett acceptabelt arbete är andelen 52 %. 2 av de 3 som har en mycket bra standard och ett acceptabelt arbete vill ha kortare arbetstid. För samtliga med ett acceptabelt arbete är andelen 60 %. (Tabell 4.)

Om man ser till arbetstrivseln kombinerad med inkomsten i stället för med uppskattningen av den materiella standarden, får man i medel- och höginkomstgrupperna med ett acceptabelt arbete hela 66 % respektive 71 % som vill ha kortare arbetstid. (Bilaga 2 tabell 19).

Vid en jämförelse av inställningen till konsumtionen i de olika situationerna framstår inte skillnaderna mellan konfliktnivåerna lika klart som tidigare. Ett problem vid denna jämförelse är att frågan om inställning till ökningen av den materiella standarden bara ställdes till dem som uppgivit att den materiella standarden ökat under de senaste fem åren. I grupperna med en acceptabel standard är det betydligt färre som sagt att deras standard ökat än i övriga grupper. I situationen med ett intressant arbete och en acceptabel standard är det bara 6 personer eller 29 % som har svarat att standarden ökat och således också besvarat frågan om inställningen till denna standardökning. (Se bilaga 2 tabell 18).

Fördelningen av inställningen till ökningen av den materiella standarden i de olika grupperna skiljer sig inte mycket från resultaten i tabell 10, där inställningen har jämförts med arbetstrivseln. Andelen som har gett uttryck för en form av distans är högst bland dem med ett acceptabelt arbete, därnäst bland dem med ett trivsamt arbete och sedan bland dem med ett intressant arbete. Detta stämmer utom för extremgrupperna med ett acceptabelt arbete och en mycket bra

standard eller ett intressant arbete med en acceptabel standard, men här är antalet svarande endast 2 respektive 6 (se bilaga 2 tabell 18).

Liksom konstaterats tidigare finns knappast någon ökning av den andel, som upplever konsumtionsökningen som meningsfull med en ökande standard och en ökande arbetstrivsel. Det som ökar är den andel som menar att konsumtionen ger omväxling och innehåll. Särskilt är detta typiskt för två av de mest problemfria situationerna med ett intressant och stimulerande arbete och en mycket bra eller bra materiell standard. I dessa två grupper är andelarna som svarat att standardökningen gett omväxling och innehåll 63 % och 64 % jämfört med 32 % för gruppen med acceptabelt arbete och en bra standard. Det finns en klar tendens till att de sämre lottade tar klarare ställning för eller emot en standardökning. Ökningen för de mer gynnade grupperna är däremot i betydligt större utsträckning något som kan upplevas som varken särskilt betydelsefullt eller direkt betydelselöst utan just en omväxling.

Sammanfattningsvis kan sägas att det har kunnat konstateras en likhet i omfattningen av konflikten mellan arbete och konsumtion i situationer, där skillnaden i möjligheter till tillfredsställelse i arbetet och i konsumtionen har kunnat antas vara lika stora. Denna likhet har visat sig beträffande utbredningen av önskan att byta till ett trivsammare arbete på bekostnad av inkomsten liksom i valet mellan kontanta löneökningar och ökad fritid. Mätt på detta sätt blir alltså skillnaden mellan arbetskraftens värde och inkomsten avhängig av graden av konflikt mellan arbetet och konsumtionen.

Men när det gäller valet av fritidsform spelar arbetstrivseln en avgörande roll, så att de med ett acceptabelt arbete i betydligt större utsträckning än övriga föredrar en kortare arbetstid framför längre semester.

Även när det gäller effekten av konflikten, dvs. inställningen till konsumtionen, har det visat sig att själva arbetstrivseln synes vara den mest betydelsefulla faktorn oberoende av standardens omfattning.

Den privata konsumtionen i jämförelse med miljöförstöringen och den offentliga konsumtionen

Den huvudsakliga frågeställningen har gällt förhållandet mellan arbetskraftens värde och inkomsten. Inkomsten har då också jämställts med konsumtionen. Ingen hänsyn har dock tagits till skillnaden mellan privat och offentlig konsumtion. I princip täcker inkomsten före skatt båda dessa former av konsumtion. Men förmodligen inriktar intervjupersonerna sin jämförelse mellan arbetskraftens värde och inkomsten främst på den privata konsumtionen. Det är den som ligger närmast till hands. Det är till den privata konsumtionen man själv måste använda sin inkomst. Den offentliga konsumtionen uppfattas inte på samma sätt som konsumtion och är inte på samma sätt avhängig av den egna inkomsten. Det är möjligt att skillnaden mellan arbetskraftens värde och inkomsten skulle bli mindre om man på något sätt mer direkt jämförde arbetskraftens värde med den offentliga konsumtionen. Dock måste även den offentliga konsumtionen jämföras med behovstillfredsställelsen inom arbetet. Även i fråga om offentlig konsumtion kan det tänkas ske en konsumtion av merarbete. Här finns dock ytterligare ett problem, nämligen att en stor del av den offentliga konsumtionen gäller individer som inte arbetar, t. ex. skolbarn och sjuka.

För att något belysa den här problematiken ställdes i enkäten en fråga om önskvärdheten av privat respektive offentlig konsumtion. Dessutom ställdes en fråga om ett alternativ till den privata konsumtionen, nämligen miljövården: "Skulle Du kunna tänka Dig att uppoffra en del av Din materiella levnadsstandard för att rädda eller återvinna miljövärden som frisk luft, rent vatten och en oförstörd natur?"

Frågan är allmänt hållen och säger ingenting om hur en uppoffring egentligen skulle kunna tänkas påverka miljön. För att en uppoffring ska bli meningsfull krävs naturligtvis politiska åtgärder av skilda slag. Det finns mycket små möjligheter för den enskilde att göra uppoffringar, som kan skapa några betydelsefulla resultat.

En osäkerhet härom framkommer också i kommentarer,

t. ex. uppfattningen att företagen ska stå för alla kostnader i samband med miljöförstöring.

Frågan om offentlig konsumtion är klarare i sin formulering. Där anges klart och tydligt att det är fråga om en beskattning.

Som nämndes tidigare i en citerad kommentar ansåg en intervjuperson bl. a. att dessa frågor om miljö och offentlig konsumtion inte var relevanta under kapitalismen. Det kan också bli en politisk vridning åt andra hållet i kommentarerna till dessa frågor. Här kommer problemet in att verkligen nå fram till värderingen av den egna materiella standarden i en fråga som kan uppfattas som politiskt laddad.

> I valet mellan en framtida begränsning av energikonsumtionen och stagnation av framtida behovsstandard jämfört med t. ex. utbyggnad av kärnkraften och en fortsatt standardökning för breda befolkningsskikt ansluter jag mig till en utbyggnad av både vatten- och kärnkraft och tror att nuvarande debatt med skrämselpropaganda mot denna utbyggnad är dirigerad av politiska kretsar som här ser en utmärkt plattform för samhällskritik. Det är enligt min mening möjligt att bygga ut och även bevara en bättre miljö. Utbyggnad ger oss även försäkringar mot en ny oljeaktion från de kretsar som orsakade den senaste krisen. (IP-nr 184)

Den person som gett den här kommentaren har samtidigt svarat att han skulle vara beredd att avstå från en ökning av standarden för att rädda eller återvinna miljövärden och att han kan avstå från en del av nuvarande standard för en ökning av den offentliga konsumtionen. Men denna värdering av den egna materiella standarden återspeglas inte i kommentaren, där det talas om en fortsatt standardökning för breda befolkningsskikt. Det politiska ställningstagandet bygger inte på värderingen av den egna standarden.

I kommentarer till frågan om tanken att uppoffra av den privata standarden för miljövärden framskymtar en osäkerhet om huruvida en uppoffring verkligen skulle ge avsedda

effekter. "Det beror på vad man använder min insats till." (IP-nr 341). "Skulle i alla fall vilja offra lite av min materiella standard om jag på det sättet kunde förbättra luften, vattnet och naturen." (IP-nr 249).

Men det finns uppenbart en utbredd vilja att göra något, även om osäkerheten om hur det bör göras är stor. "Jag tillhör dem som tycker att vi ska spara på våra resurser och sänka våra anspråk. Min önskan är att alla ringat in eller kryssat för a vid fråga 8 och 9". (IP-nr 235). "På fråga åtta skulle jag kunna tänka mig en avsevärt lägre standard för att ej förstöra för kommande generationer. Likaså på fråga sexton." (IP-nr 438.) "För att bättre ta vara på vår miljö och även minska klyftan mellan den rika och den fattiga världen *måste* vi sänka våra anspråk." (IP-nr 490).

27 % av samtliga har svarat att de skulle vilja uppoffra en del av nuvarande standard för att rädda eller återvinna miljövärden som frisk luft, rent vatten och en oförstörd natur. Hela 65 % har svarat att de inte kan uppoffra av nuvarande standard men skulle vilja avstå från en ökning av standarden för detta. En kommentar: "Kan inte... är en felaktig formulering: Vill inte är väl ärligare. Visst kan man om det skulle synas nödvändigt." (IP-nr 502.) Endast 7 % har uppgivit att de hellre vill ha kvar och öka den privata materiella standarden. (Tabell 15.)

Andelen som kan avstå från nuvarande standard är mindre i låginkomstgruppen, 15 %, än i medel- och höginkomstgruppen, 31 % respektive 32 %. Detta verkar rimligt. Däremot är andelen som hellre vill ha kvar och öka den privata materiella standarden ganska lika i inkomstgrupperna, 10 % för låginkomstgruppen, 6 % för medelinkomstgruppen och 5 % för höginkomstgruppen. I socialgrupp 1 är det hela 54 % som uppger att de kan uppoffra av nuvarande standard men ingen enda som hellre enbart vill öka den privata materiella standarden än rädda miljövärden.

Frågan om den offentliga konsumtionen kunde förväntas vara mer politiskt laddad än frågan om miljön. Men ändå har förvånansvärt få kommentarer med politisk inriktning funnits till frågan. Sammanlagt fyra kommentarer har parat ihop

Tabell 15. *Inställning till privat materiell standard jämfört med miljövärden och offentlig konsumtion efter inkomst- och socialgrupp. Procentandelar och bastal.*

	Inkomstgrupp			*Socialgrupp*			
	Låg	Medel	Hög	3	2	1	Alla
Miljövärden							
Uppoffra av nuvarande standard	15	31	32	22	26	54	27
Uppoffra av kommande standard	74	62	63	66	70	46	65
Öka privat standard	10	6	5	10	4	0	7
SUMMA	99	99	100	100	100	100	99
Offentlig konsumtion							
Uppoffra av nuvarande standard	11	27	24	19	22	36	22
Uppoffra av kommande standard	79	59	61	67	68	44	65
Öka privat standard	9	14	15	13	10	18	12
SUMMA	99	100	100	99	100	98	99
Bastal	91	173	76	180	121	39	340

höga skatter och socialbidrag, men i övrigt är det mest en viss misstro mot effektiviteten hos den offentliga sektorn som skymtar i kommentarerna.

> Vår välfärd bör räcka för även av olika skäl sämre lottade. Däremot bör offentlig konsumtion inte få kosta dubbelt så mycket som nödvändigt. (IP-nr 316)

> Frågan rätt svår att besvara. Känner det som jag redan nu betalar rätt mycket till kommunal service etc. utan att något blir bättre --- som om pengarna tog vägen någon annanstans än dit de skulle. (IP-nr 213)

Kommentarerna visar i allmänhet att det finns en klart positiv bild av de värden en utveckling av den offentliga konsumtionen kan ge, främst i fråga om sjukvård och åldringsvård, men att misstankarna om slöseri är utbredda.

Av samtliga är det 22 % som uppgivit sig kunna avstå från en mindre del av nuvarande standard för en ökad offentlig konsumtion, alltså en något mindre andel än de som kunde

avstå till förmån för miljön. Andelen som kan avstå från en ökning av standarden för den offentliga konsumtionen är lika stor som för miljön, 65 %. Således är andelen som hellre vill ha kvar och öka den egna materiella standarden något större, 12 %. (Tabell 15.)

Liksom beträffande miljöfrågan är andelen som kan avstå från nuvarande standard mindre i låginkomstgruppen, 11 %, jämfört med 27 % i medelinkomstgruppen och 24 % i höginkomstgruppen. Men andelen som vill ha kvar och öka den egna standarden är också minst i låginkomstgruppen, 9 % mot 14 % för medelinkomstgruppen och 15 % för höginkomstgruppen. I socialgrupp 1 är andelen som vill ha kvar och öka den egna materiella standarden så hög som 18 %. Beträffande miljön var det inga i socialgrupp 1 som ville ha kvar den privata standarden. Man måste tolka detta som ett politiskt ställningstagande gentemot den offentliga konsumtionen, vilket knappast är förvånande. Egentligen är det mer förvånande att andelen inte är större ens i socialgrupp 1.

SIFO ställde i februari 1975 några frågor angående allmänhetens inställning till användningen av den ekonomiska tillväxten under de närmaste fem åren. Urvalet utgjordes av ett representativt urval av 18—70-åringar i hela landet. Intervjupersonerna hade att ta ställning till hur stor del av den antagna tillväxten som skulle fördelas på 29 olika områden, från barntillsyn och sjukvård till kläder, mat och dryck, bil, båt, naturvård och miljövård.

Om man delar in dessa områden i en del med enbart offentlig konsumtion, en del med inslag av både offentlig och privat konsumtion samt en del med privat konsumtion fördelar sig valet enligt följande. 45 % av tillväxten skulle huvudsakligen gå till offentlig verksamhet, 38 % skulle huvudsakligen gå till blandad verksamhet och 17 % skulle huvudsakligen gå till privat verksamhet. (Zetterberg & Busch 1975, sid. 89)

Denna undersökning visar alltså samma tendens som framkommit tidigare och stöder de gjorda antagandena.

I SIFO-undersökningen ställdes också en fråga om man skulle vilja avstå från något av det som man satsat på i den

ekonomiska tillväxten för att få kortare arbetstid. Frågan om kortare arbetstid ställdes efter det att de tidigare prioriteringarna var gjorda. Kortare arbetstid ställdes alltså inte som ett alternativ bland andra att utnyttja tillväxten. Detta förhållande kan förklara en del av den relativt låga andelen för en kortare arbetstid, 32 %. 13 % var tveksamma och 55 % ville inte avstå från något av resursökningen för att få kortare arbetstid (a.a. sid. 101)

Den viktigaste anledningen till att över hälften inte ville ha kortare arbetstid var att frågan ställdes både till förvärvsarbetande och deras make/maka. Här finns således både deltidsarbetande och hemmafruar med. Det urval som utnyttjats i min enkät omfattade endast heltidsarbetande.

SIFO-undersökningen visar dock antagligen på att skillnaden mellan arbetskraftens värde och inkomsten skulle bli mindre om man direkt relaterade arbetskraftens värde till den offentliga konsumtionen.

Det tycks stå alldeles klart att det främst är genom den offentliga konsumtionen som väsentliga ökningar av arbetskraftens värde kan ske. Här finns upplevda behov och brister som behöver avhjälpas. När det gäller den privata konsumtionen är det tvärtom. En ökning av denna måste grunda sig på ett uppletande av nya behov.

7. Intervjuer

Om mjukdata och urvalsproblem

De personliga intervjuerna utgör ett försök att närma sig en verstehen-inriktad metod. Eftersom intervjuerna inte är gjorda utifrån någon mer ingående diskussion om själva begreppet verstehen, blir det dock lämpligare att ange den lägre ambitionsnivån genom att använda beteckningen mjukdata. Verstehen är ett vetenskapsteoretiskt etablerat men ganska svårfångat begrepp. Mjukdata å andra sidan är ett begrepp som nästan helt saknar vetenskapsteoretisk bakgrund. När man använder beteckningen mjukdata menar man närmast en beskrivning av ett visst framställningssätt, "inte en enda tabell".[6] I och för sig behöver inte mjukdata bara vara intervjuer. Det kan också röra sig om observationer av miljöer och beteenden. Men när jag använder begreppet här likställs det närmast med någon form av personliga intervjuer.

Etablerandet av termen mjukdata kan dateras till år 1966. Zetterberg introducerade begreppet i en analys av den nordiska sociologin. Den sociologi som accepterats i Sverige utgör, enligt Zetterberg, endast en liten del av ett stort fält. Han kallar den svenska sociologin för "hårddatasociologi", den sociologi alltså som kom att bli dominerande vid universiteten på 40- och 50-talen.

> Det lilla som fanns kvar av den fina mjukdata-tradition som en gång etablerades i Sverige med Linnés resor och observationer kring folkets vanor i olika landsändar och näringsgrenar fick sålunda en dödsstöt. (Zetterberg 1966, sid. 4)

Zetterberg ställer vidare frågorna om mjukdata möjligen kan

ge några genvägar till kunskap samt mjukdatas kunskapsteoretiska status.

Debatten om mjukdata fick ytterligare relevans och material genom publiceringen av Auberts *The hidden society*. Med anledning härav framförde Asplund i Sociologisk Forskning några reflexioner om mjukdatasociologin. Bl. a. menade han att mjukdatasociologin endast kunde vara berättigad om den presenterar iakttagelser som ingen hårddatasociolog tänkt på förut. En annan aspekt av mjukdatasociologin är dess stilistiska möjligheter, enligt Asplund. Även om mjukdataframställningar inte automatiskt blir stilistiskt njutbara produkter, så har de åtminstone i stort sett större möjligheter att bli det än gängse sociologiska framställningar. (Asplund 1966, sid. 102—104). Asplunds slutomdöme om Auberts version av mjukdatasociologi är "att det trots allt inte förmår demonstrera ett egenvärde hos mjukdatasociologin, denna framstår ändå som ett slags förstadium till hårddatasociologin: den har det regelstridigas charm, inget mera" (a.a. sid. 104).

Götlind tar i en artikel i Sociologisk Forskning upp mjukdatasociologin ur ett något annorlunda perspektiv än Zetterberg och Asplund, ett perspektiv som får frågan om mjukdata att mycket likna en verstehen-ansats. Enligt Götlind handlar mjukdata-sociologin om innebörder. Han hävdar en ståndpunkt motsatt Zetterbergs och Asplunds. Han ser inte mjukdata som något förstadium till hårddata. Inte heller menar han att en mjukdataansats går några genvägar till sina resultat. Mjukdata har ett egenvärde. (Götlind 1966, sid. 223—233).

Syftet med intervjuerna i denna studie kan formuleras på flera olika sätt. Dels kan intervjuerna ses som komplement till enkäten. Några av enkätens frågor ställdes även i de personliga intervjuerna. Det gällde i första hand frågorna om materiell standard och arbetstillfredsställelse. I tillämpliga fall lästes också frågan om betydelsen av standardutvecklingen upp. Genom att redovisa intervjusvaren på dessa frågor kan man få en insikt i hur frågorna har uppfattats. Man kan förstå tvetydigheter i formuleringar och alternativ. Man får på så sätt ett bättre underlag för att tolka de siffror som

har redovisats i tabellerna.

Dessutom kan intervjuerna tjäna ett i traditionell mening explorativt syfte genom att ge underlag för utökade frågeformuleringar och nya problemställningar.

Men därutöver är intervjuerna någonting mer.

> Enligt vår uppfattning fångar mjukdatametoden upp en helt annan typ av verklighet och erfarenhet än som över huvud taget kan registreras med hjälp av hårddatametoder. Vad man till slut redovisar är två icke jämförbara verklighetsbeskrivningar. (Börjesson—Vinterhed 1972, sid. 144)

Det som man kan få fram genom en "mjukdataundersökning" kan aldrig ersättas av förbättrade frågeformulär eller sofistikerade attitydskalor. I den här typen av personliga intervjuer finns möjlighet att ta upp frågor och formulera problem, som inte kan tas upp i bundna formulär. Frågor kan ställas som inte går att formulera i ett formulär, eftersom problemen i sig själva inte är klart formulerade.

Men framför allt är det naturligtvis i svaren, i de resultat som kommer fram, som skillnaderna ligger. Genom att presentera intervjuer, i en mer eller mindre redigerad form, finns möjligheter att redovisa tankar och föreställningar på ett nyanserat och komplicerat sätt, som återspeglar verkligheten mycket konkretare än vad som är möjligt genom hårda data. Språket och dess nyanser får tjäna som mått i stället för procenttal.

"För hårddataundersökningar gäller att sambanden är framräknade för många individer, men sällan eller aldrig stämmer i det enskilda fallet." (a.a. sid. 144). Genom personliga intervjuer kan man få fram de motsättningar och motstridiga upplevelser som finns hos varje individ. Individens situation framstår på en gång som mer konkret och tydlig och samtidigt mer komplicerad och fylld av spänningar.

Men många praktiska problem begränsar möjligheterna att tillämpa en mjukdatametod. För det första gäller det själva datainsamlingen. Arbetet med intervjuer är tidsödande och

bör helst ske med endast en eller ett par intervjuare, som är väl insatta i problematiken. Detta sätter en snäv gräns för möjligheten att skaffa en överblick över fördelningen av olika fenomen inom större grupper.

För det andra är det problemet med redovisningen av en mjukdataundersökning. Om man gör någon form av ostrukturerade intervjuer får man redan efter något tiotal intervjuer ett ganska svåröverskådligt material. En risk med detta är att man vid redovisningen av intervjuerna fastnar för de alltför unika, de "bästa" intervjuerna. Det blir de mest pratsamma, de mest medvetna, de mest kunniga som dominerar. För man måste välja och vraka bland intervjuerna. Av utrymmesskäl och med tanke på läsbarhet är det nödvändigt att begränsa redovisningen av intervjumaterialet. Om man i stället försöker koda materialet har mycket av fördelen med de ostrukturerade intervjuerna försvunnit.

Jag skulle tro att man redan vid ett ganska litet antal intervjuer har kommit så långt man kan med denna metod. Naturligtvis är det omöjligt att säga något generellt om antalet. Olika syften ställer självklart olika krav. Men om man vill få fram det normala, det typiska, måste riktlinjen vara att göra ett ganska litet antal intervjuer.

Under våren 1975 gjorde jag 15 intervjuer. Nio av dessa redovisas i förkortade versioner i detta kapitel. Vid urvalet för redovisningen har jag försökt få med så många olika synpunkter som möjligt. Fem av dessa intervjuer skulle närmast kunna hänföras till situationen med en bra materiell standard och ett trivsamt arbete. Det är intervjuerna med gruvarbetaren, bussföraren, tågmästaren, typografen (35 år) och avsynaren. Två intervjuer gäller situationen med ett trivsamt arbete och en acceptabel standard (typograf, 52 år, och smidesarbetaren). En intervju uppvisar en bra standard men ett acceptabelt arbete och en, slutligen, en acceptabel standard och ett acceptabelt arbete (kommunalarbetaren och smidesarbetaren).

Beträffande populationen gjordes ytterligare en avgränsning i jämförelse med enkäten, nämligen till socialgrupp 3. Populationen var således heltidsarbetande i socialgrupp 3 mel-

lan 25 och 60 år. Ett slumpurval på ca 75 personer drogs ur inkomstlängder i Stockholm, Uppsala och i ett uppländskt brukssamhälle.

För att få tider för intervjuer skickades först ett brev med ett svarskort till 15 personer i Stockholm och Uppsala. Från dessa 15 personer fick jag dock bara ett svar.

På grund av det magra resultatet av brevförfrågan sökte jag i stället i fortsättningen upp personerna per telefon. På grund av svårigheter att hitta telefonnummer för kvinnorna i urvalet föll de flesta av dessa bort genom detta förfaringssätt. Jag ringde upp personer på olika orter i tur och ordning tills jag hade gjort 15 intervjuer. Således blev inte alla i det ursprungliga urvalet uppringda. Intervjuerna gjordes våren 1975.

Av dem jag nådde per telefon i Stockholm och Uppsala var det få som vägrade att delta i undersökningen. Två personer vägrade av princip, en var sjuk och ytterligare några hade svårt att finna någon lämplig tid. I det uppländska brukssamhället var det däremot ganska många som inte ville delta. Skälen som uppgavs var varierande, men de flesta uttryckte någon form av ointresse för undersökningen och menade att de inte hade något att säga. Till slut gjorde jag dock fyra intervjuer där.

Intervjuerna spelades in på band och skrevs därefter ut på maskin. Intervjuerna tog mellan 30 minuter och 2 timmar. De flesta varade dock en knapp timme. Som underlag för intervjuerna hade jag ett provisoriskt formulär. Några målsättningar för intervjuförfarandet redovisades i kap. 5 sista avsnittet. Om dessa målsättningar har kunnat uppfyllas får visas genom de redovisade resultaten.

Intervjuformulär

Arbetet:
Vad har Du för arbete?
Var jobbar Du?
Vad har Du för arbetstider? Hur lång restid är det? Övertid?
Hur länge har Du haft det här jobbet?
Vad har Du jobbat med förut?
Vad har Du för arbetsuppgifter? Kan Du berätta lite om ditt arbete?

Fast fråga:
Hur skulle Du vilja beskriva det arbete Du har nu, när det gäller trivsel och arbetstillfredsställelse? Är det
a) intressant och stimulerande, b) inte särskilt intressant men ganska trivsamt, c) varken särskilt intressant eller trivsamt men acceptabelt, d) arbetet är trist

Har Du funderat på eller försökt att byta jobb?
Skulle Du kunna tänka dig att sänka lönen för att få ett trivsammare jobb?
Vilket är viktigast om Du skulle söka ett nytt jobb, trivsel eller inkomst?
Vilket ser Du som viktigast, löneökningar eller ökad fritid?
Semester eller kortare veckoarbetstid?

Fritid:
Är det nånting särskilt som Du brukar göra på Din fritid?
Föreningar, kurser, motion och sport, gå på bio eller teater eller andra saker?
Vad brukar Du göra mest på kvällarna efter jobbet? TV? Läsa tidningen?
Vad brukar Du göra på helgerna?
Vad brukar Du göra på semestern?
Finns det saker som Du skulle vilja göra på Din fritid som Du inte hinner med?

Konsumtionen:
Fast fråga:
Man brukar tala om den materiella levnadsstandarden som bl. a. storleken på och utrustningen i bostaden, tillgång till bil, möbler och heminredning, radio och TV, den mat vi äter, utrustning för fritiden och mycket mer. Anser Du att Din materiella levnadsstandard i stort sett är
a) mycket bra, b) bra, c) acceptabel men inte bra, d) otillräcklig?

Har Du eller familjen gjort några större inköp under det senaste året?
Har Du några särskilda planer för inköp under den närmaste tiden?
Varför?
Har Du någon möjlighet att spara pengar?
Hur tror Du att Du kommer att använda eventuella löneökningar?
Hur har Din materiella standard förändrats under de sista fem åren?

Fast fråga:
Vad har denna ökning av den materiella standarden betytt?
a) Den har gett ett meningsfullare och lyckligare liv.
b) Den har knappast betytt någonting för meningsfullheten men andå gett innehåll och mening åt livet.
c) Den har visserligen gett en del omväxling, men man hade haft det i stort sett lika bra utan denna ökning.
d) Den har inte gett mig någonting av värde.

Vad väntar Du av de kommande fem—tio åren i fråga om konsumtionsökning?
Hur pass viktig är en ökning av den materiella standarden?

Jag läste i en intervju med en arbetarfamilj i Dagens Nyheter nåt i den här stilen: "Förut hade alla det lika illa ställt bland arbetarna. Sen skulle man ha allt det som de rika haft. Men det var inte det vi behövde."

Vad tycker Du om ett sånt här yttrande? Är det något som har kommit bort i utvecklingen, är det nåt som fattas? Tycker Du att det stämmer?

Om Du skulle se på Din egen situation lite utifrån så att säga i ett lite större perspektiv jämfört med vad Du skulle vilja ha ut eller med vad Du väntade för 10 eller kanske 20 år sen, hur ser Du då på Din situation idag när det gäller arbete och standard?

Vad är det som är viktigt?
Vad skulle Du vilja räkna som verklig livskvalitet eller som verklig välfärd?
På vilket sätt spelar arbetet in i levnadsstandarden eller livskvaliteten?
Kan Du föreställa dig något idealsamhälle?
Vad skulle man arbeta med? Vilka skulle arbeta? Hur mycket?
Vad skulle man tillverka där? Vad skulle konsumeras?
Varifrån tror Du att Du har fått de här tankarna som kommer fram här?

Det har talats om 30-timmarsvecka och 6 timmars arbetsdag, vad tror Du om detta?

Kommunalarbetare, 29 år. Bandhagen

Vad har du för arbete?

Jag är på gatukontoret, kommunalarbetare.

Vad jobbar du med?

Vintertid kör jag sandbil och sommartid spolar jag på en strandrensningsbåt, rensar stränderna runt stan, så det är lite skiftande och varjehanda arbetstider.

Ni kör på nätterna?

Ja, vi kör på nätter och helger och det går lite för runt.

Hur lång arbetstid har du?

Ja, det är åtta timmar. Vintertid kan det ju bli en hel del övertid beroende på vad det är för väder, om det är snö

eller halka. Då har jag konstiga arbetstider. Vi börjar 3 och sådana där grejor på morgonen och slutar halv 3 och 12 på nätterna och så. Sommaren är ju alltid 8 timmar bara.

Hur får ni ut övertiden?

Den får vi ut i lön, vi kan inte få ut den i kompensationsledighet tyvärr. Det vore mycket bättre.

Hur ser du på det här med övertid?

Ja det fungerar rätt så bra faktiskt för oss, för dom frågar för det mesta om vi vill jobba. Vill vi inte så behöver vi inte, för det är alltid någon som vill ställa upp, så att det löser sig rätt så bra. Sedan är det ju en fördel, man kan ju tjäna lite extra pengar om man vill. Det är klart att den inte är så bra betald den där övertidstimmen, som man får slita för många gånger. Om man räknar med den fritid som går bort.

Har du månadslön?

Jag har blandackord med fast timpenning. På vintertid får vi ut en fast lön och så räknar man med något som heter poäng på nederbörden. Man smälter den till vatten och mäter den och poängsätter den och sedan har olika gator olika poäng och sånt där. Det är ett rätt så krångligt system. Det slår ganska egendomligt. Vissa år kan ge rätt så bra, vissa är det rätt så dåligt. Det vore mycket bättre om man hade en fast lön så man visste vad man hade, punkt slut. Så vore det ingen som kunde säga någonting, nu går det mycket på mygelvägar. Dom fixar ackord och sådana saker.

Vilket vore bäst tycker du, reallöneökningar eller ökad fritid?

Reallöneökningar är det inte så noga med, men däremot längre semester. Kortare arbetstid vill jag inte ha. Det är nog bra med 8 timmar. Man måste ju hinna dit i alla fall och uträtta någonting innan man ska hem också. Men däremot längre semester, det skulle jag inte tacka nej till.

Har du några särskilda fritidssysselsättningar?

Nej, jo förr höll jag på med idrott, lite fotboll och sånt

där, inte speciellt mycket, men nu har jag köpt båt så nu håller jag på med den. Sedan sportdyker jag lite. Det är väl det man kan säga är fritiden.

Jag har inte så mycket fritid på vintern. Det blir passningstjänster och sånt där. Föreningsliv är nästan omöjligt att ha, det går inte. Man är ganska låst. Man jobbar ju varannan vecka på kvällen och varannan vecka är man hemma på kvällen och då vill man vara hemma och ha tid till familjen.

Vad brukar du göra på semestern?

Vi har hyrt stugor förr lite runt om i Sverige och i Finland och åkt runt och sett oss lite om och nu blir det väl att man ska ut med båten och titta lite grand, så får man se hur länge man har den kvar. Får väl byta om lite grand.

Räcker fritiden till, tycker du?

Ja, fritiden är tillräcklig på den tiden man arbetar. Det är bara semestern som jag skulle vilja ha längre. Det är den viktiga punkten tycker jag.

(Frågan om den materiella standarden.)

Jag anser nog att den materiella standarden är bra. Jag har ju det jag vill ha i princip. Det är klart att jag hade väl kunnat haft mera, haft en nyare bil och en nyare båt kanske, så att säga. Men jag tycker att jag har det rätt bra.

Har din standard förändrats under de sista 5 åren?

Ja, den har väl ökat det sista året, för då började min fru att jobba. Vi fick en liten grabb för 5 år sedan, och då var hon hemma och då blev det väl lite jobbigt. Man skulle köpa allt möjligt, bygga bo, men nu har det börjat att gå framåt. Det är nu man kan säga att man börjar komma ifatt ordentligt. Det var ju en hel del att köpa då, möbler och diverse.

Har du gjort några större inköp det sista året?

Sista året är väl båt och färg-TV om man tar det. Sedan är det väl inga större saker. Bil har jag en gammal 63:a. Jag

anser att man ska ha bil som transportredskap; den ska bara fungera.

Hur tror du att du kommer att använda löneökningarna nu?

Ja, just nu måste jag nog byta bil för den andra vart krockad, så det är ganska enkelt. Men några andra saker vet jag inte. Jag tror att jag kommer att leva som jag har gjort. Jag tror inte jag kommer att ha användning av dom där inte, det tror jag inte. Den äts nog upp den där löneökningen ändå, så det jämnar nog ut sig.

(Frågan om standardökningens betydelse.)

Ja det var rätt så svårt. Vad ska man ta för något. Ja det är B eller C någonstans däromkring. Ja det är klart jag hade ju lika bra kunnat vara utan, jag levde ju bra förut också. Det är ju klart, den har ju inte givit mig så speciellt mycket, men det är klart, på något sätt. Det är ju bara en fråga vad man lägger pengarna på. Man kan stoppa dom i ett hål och så i ett annat hål. För på banken är ju inte stor mening att ha pengarna. Där förlorar man ju på dom.

Hur tror du att levnadsstandarden kommer att utvecklas i fortsättningen?

Jag tror inte den kommer att öka så mycket mer nu. Det kommer kanske att jämnas ut en aning. Jag kan inte räkna ut vad man ska behöva ha mer för någonting. Jag tror att det kommer att gå lite framåt, det kommer det att göra, men det kommer inte att öka i samma takt som det gjort hittills inte.

Vad tycker du om det?

Ja, jag tycker vi har det ganska bra faktiskt, det tycker jag. Jag tycker inte vi behöver någon speciellt högre levnadsstandard om man säger materiellt åtminstone, däremot kan man ju få ut mera i fritid och mera sådana saker, det är nog vad jag sätter lite högre.

Gruvarbetare, 26 år. Uppländskt brukssamhälle

Vad har du för arbete?
Jag är gruvarbetare.

Var jobbar du?
Jag jobbar i Dannemora gruvor, som hör Kopparberg till.

Vad har du för arbetstider?
Vi jobbar tvåskift där. När vi jobbar förmiddag, då börjar jobbet klockan fem på morron till halv två. Och eftermiddagsskiftet är halv två till klockan tio.

Hur länge har du jobbat här?
Jag har jobbat i fyra år.

Vad har du jobbat med tidigare?
Först när jag slutade skolan började jag på en industri här. Och där jobbade jag i fyra och ett halvt år. Sen slutade jag där och började på sportstugebyggen. Sen vart det dåligt med jobb där och jag blev permitterad och då började jag på en annan fabrik här. Och där lessnade jag totalt. Definitivt. Sen började jag i gruvan.

Var det nattjobb där?
Ja, magen den pallade inte för det där inte. Och det vart slitningar och elände. Så inte ångrade jag att jag började under jorden, för det är det bästa jobb man har haft hittills. Jag är maskinlastare. Det är en kastmaskin som går på ett järnvägsspår. Och så har man en vagn bakom där man kastar i. Sen har jag ett litet lok, som jag drar den där vagnen med fram till en lufttapp, kallas det. Man stjälper i där och då rusar det iväg. Jag jobbar på 140-metersnivån. Det som jag lastar där går ner till 580 meter, sen går det upp i gruvdalen. Men ett intressant jobb det är det. Och varierande. Jag får borra och spränga och hålla på. Vi har 14-dagarslön. Det är ackord, men vi håller på och ska försöka få månadslön. För vi tycker att det händer lite för mycket olyckor och olyckstillbud ge-

nom ackordshetsen i gruvan. Det är mycket såna där små grejor, som händer. Igår var det en kille som skadade sig när han ramlade ner i ett schakt.

(Frågan om arebtstrivsel.)

Det får jag väl säga att jag för min del tycker att det är trivsamt där, för det är alltid nya grejor. Så jag tycker det är jättebra. Man rår sig själv där. Det är luft och sånt där, som det är problem med. Lönen är väsentligt bättre där än tidigare. Det är lugnare takt i gruvan också. Här kan man ta sig en rast ibland. Det kunde man inte inom industrin.

Om du skulle byta, vilket skulle vara viktigast — trivsel eller högre inkomst?

För min del har väl båda två betydelse. Trivs man inte med ett jobb, då är det inte mycket bevänt ändå med att tjäna mycket. Jag tror man måste trivas med jobbet. Och eventuellt tjäna lite mer då. Men trivseln det är nog det viktigaste. För det spelar ingen roll om man tjänar mycket och vantrivs. Det tror jag är sämre än om man trivs och tjänar lite mindre.

Vad tror du skulle vara viktigast i framtiden — reallöneökningar eller ökad fritid?

Fritid, det skulle vara fint det.

Kortare arbetsdag eller längre semester?

Ja, om man tänker det jobb jag har, då skulle det vara längre semester. Så man fick vara uppe lite längre och byta luft i lungorna, som dom säger. Det skulle jag ju hellre ta. Har man ändå åkt ner där så kan man ändå va där dom åtta timmarna, för tiden går nåt otroligt fort därnere. Det gör den.

Har du några särskilda fritidssysselsättningar?

Nej, jag är varken idrottsmänniska eller föreningsmänniska. Jag ägnar mig mycket åt min familj och grabben där. Så brukar man hålla på mycket med bilar. Sen hjälper jag min gamla far på hans tomt. Sen är jag ute och fiskar ibland.

Tycker du det finns saker som du skulle vilja göra på din fritid som du inte hinner med?

Nej det kan jag väl inte säga. Det jag håller på med, det tycker jag jag hinner bra med. Det går från den ena dan till den andra. Det är klart att vara ute och fiska mer, det skulle ju vara skojigt. Annars när man jobbar förmiddagsskiftet, då är man så trött när man kommer hem. Man lägger sig och sover en stund om man kommer åt. Sen blir det inte mer. Fritiden, när man har jobbat förmiddag, den blir minimal. Det är luften där nere, det blir en viss syrebrist och så. Det är fel att gå och lägga sig när man kommer hem. Man skulle gå ut på gården. Det brukar jag göra när jag får dynamitskalle, som dom kallar det. Då brukar jag gå ut och gå. Då känner man sig piggare mesamma. Det lättar upp humöret och allting.

(Frågan om materiell levnadsstandard läses upp)

Jag kan väl säga att jag är nöjd med det jag har. Det blir B där. Jag tycker jag har det bra som jag har det. Trivsamt.

Hur tycker du att din standard har förändrats under de senaste fem åren?

Ja, den har förändrats till det bättre. Det har den.

(Betydelsen av standardökningen?)

Ja om man tänker på A där. Det har blivit mycket, mycket bättre. Genom att vi flyttade ihop och skaffade familj, kan man säga. Och så har vi arbetat ihop det vi har nu. Jag tycker att det är meningsfullt. Det är roligt att man kan åstadkomma någonting, det är inte bara jag, utan min fru med. Det är roligt att vi kan arbeta ihop och skaffa oss lite. Så det är därför jag säger att det har blivit bättre.

Hur tror du det kommer att bli om en fem, tio år så där i fråga om standard och konsumtion?

Det är så klart att man hoppas ju på det bästa. Att det går framåt, så det inte går tillbaka och blir sämre. Men man kan ju ta det med en viss reservation i alla fall, för man tycker

det ser konstigt ut allting i dagens läge. Men man får ju hoppas att det går till det bättre fortfarande. Människan ska ju aldrig vara nöjd. Hon vill ha det bättre.

(Citatet från DN)

Det är svårt att säga något om det där. Men det är så klart, det kanske kan ligga något i det. Då var det ju grejor som dom behövde som dom inte fick och så där. Och som dom sa där, dom rika hade pengar så dom kunde få det. Men å andra sidan, så tror jag att dom var lyckliga nog för det. Dom hade inte så mycket att fördriva tiden med. Idag har man ju TV och man har allting, som man sitter och tittar på och lyssnar på. Men då hade dom väl lite mera gemensamt om man säger så. Nu kan det ju bli det att frun pysslar med sitt och man sitter själv och tittar på TV:n. Hon kanske hellre hade velat att man suttit och snackat och så. På det viset får man väl säga, och det har jag hört många sagt mig, att den här standarden har många gånger förvärrat människor emellan. Men det där beror väl på individen mycket. Men det var väl inte så mycket stress och jäkt då för tiden, som det är nu. För nu jäktar man ibland på jobbet och så jäktar man på fritiden.

Hur tror du att idealsamhället skulle se ut, om man kunde planera så det vore bäst för människorna?

Var och en önskar väl att han kunde ha ett fint jobb och tjäna riktigt bra. Det är väl var och ens önskan. Och sen om man kunde bo riktigt lyxigt och flott. För om man ska önska så ska man väl önska ordentligt. Nä, men jag tror det. Det är nog på det där viset. Om man har ett jobb som man tjänar jävligt bra på, rent och fint också. Sen att man har en riktig lyxvilla själv då med alla finesser i. Och det så klart. Arbetstiden skulle vara det minimalaste. Så liten tid att jobba som möjligt och mera fritid. Och sen så skulle det finnas mycket fritidssysselsättningar. För ska man önska så ska man ju önska det otänkbara. Nä, det är svårt det där.

Vad tycker du om det här med 30-timmarsvecka, 6 timmars arbetsdag?

Ja, det kanske kommer så småningom, men jag tror det dröjer än innan det kan gå igenom. För det är så mycket andra problem på arbetet som måste komma före. Arbetsskyddsfrågor och sånt, jag tycker det ska gå före. För det blir hemskt om man ser på det arbete jag har i alla fall. Om man först skulle få igenom en kortare arbetstid och sen inte bry sig om säkerhetsåtgärderna. Fram för bättre säkerhetsåtgärder och en bättre arbetsmiljö på arbetsplatserna. Det är värt mycket, mycket mera det.

På det viset ska inte arbetstiden förkortas att man ska stressa ändå mera. Om man inför månadslön, som dom har börjat med överallt, det tror jag är melodin ändå. Det är så klart, takten minskar något. Men det beror på att man är lite försiktigare. Så mycket förlorar inte arbetsgivarna på det. Jag tror snarare att dom tjänar. Om man tänker på maskiner och allting. Man får tid att titta efter dom och serva dom. Som det är idag så är det bara att köra tills dom ramlar ihop och så står dom en vecka innan man får en ny. Och då förlorar dom ju själva mycket. Men är det så att man har tiden på sig och slipper att tänka på att så och så mycket måste jag tjäna i timmen, då har man tid att laga fel. Och frånvaron minskar ju.

Bussförare, 34 år. Hökarängen

Vad har du för arbete?

Jag är bussförare. Det har jag varit i 12 år. Jag har delade tjänster. Jag har morgon- och kvällspasset och är alltid ledig mitt på dagen.

Vad är det för tider på morgonen?

Snitt ½7. Sluttiden är snitt ½7 också.

Brukar du jobba övertid?

Helst inte. Det händer, men det är sådan där framtvingad övertid, om man inte får avlösning. Vi är så lyckligt lottade

så vi tvingas ju inte på den här tiden, utan det är på frivillig basis.

(Fråga om arbetstrivsel läses upp.)

Jag kan tänka mig B, inte särskilt intressant men ganska trivsamt. Det är inte speciellt stimulerande precis, men kontakt med folk är både till för- och nackdel, mest fördel, fast man kan tro tvärtom. Många vill arbeta med människor. Det gör ju jag med. Men det blir på ett annat sätt, en produkt som vandrar förbi precis som om man stod vid löpande bandet. Sedan är det ju en och annan då som är annorlunda som stannar upp och snackar med en och man kanske pratar själv med dem. Så inte är det det sämsta jobbet.

Det blir aldrig enformigt och arbetsplatsen är inte heller enformig, utan den skiftar utseende hela tiden man kör. Det kan bli stressigt, men det är upp till var och en, för man får ju arbeta i sin egen takt. Det är ju ingen som skyndar på. Det är mer kanske en press från kompisar att man ska passa tider, när det är avlösning.

Lönen kunde kanske vara bättre i förhållande till den oregelbundna arbetstiden, som vi inom karen kallar för skiftjobb men som inte accepteras som skift eftersom det inte är bundet tvåskift eller treskift och liknande. Det kan vara mera pressande att sluta kl. 14.30 och börja kl. 00 igen och sluta kl. 6 på morgonen än att ha en regelbundenhet i tiden.

Man får arbeta när andra är lediga och man får alltså anpassa sitt umgänge eller sina vanor. Det får bli helt annorlunda än tidigare. Man kommer bort ifrån sina gamla vänner och bekanta. Det tar längre tid innan man träffar dem osv. Det är nackdelen med det och att familjen kan bli lidande på det. Man är grinig och trött och man behöver sova kanske ibland på dagen och ungarna väsnas om nätterna. Man ska upp tidigt. Det kanske är lite större problem än vad andra människor har just med samlevnaden.

Hur är det med raster?

Rasterna har vi fått fram på senare år, s. k. fyrpasstjänstgöring, så att vi har en fikarast insprängd mellan lunchrasten.

Det var det inte tidigare. Då har vi avlösning och den ska vara minst 12 minuter enligt avtalet och det är i kortaste laget, för då hinner man knappt gå ifrån bussen och få sig en kopp fika och gå på muggen.

Sedan du började på SL, har du då någon gång funderat på eller försökt att byta jobb?

Ja, någon gång så tittar man på platsannonser. Det är väl mera att man gjort det till rutin för att se vad som bjuds. Flera kamrater har bytt och kommit tillbaka och funnit att det ger ingenting något annat heller. Det här är i alla fall en viss frihet.

Om du skulle söka ett nytt jobb, skulle du kunna tänka dig att acceptera en lägre lön om det var ett bättre och trivsammare jobb?

Miljön är ju oerhört viktig och med den press vi lever under så vore det verkligen underbart om man kunde få en sådan miljö som man trivdes i, men det är inte många förunnat. Men för långt ner i inkomsten är också svårt, för man har vant sig vid en viss standard med den inkomst man har. Att då skära ner sin standard, det är svårt.

Vilket ser du som viktigast, är det reella löneökningar eller en ökad fritid?

Det går ju hand i hand. Man måste hela tiden förhandla sig fram till fritid och bättre lönevillkor. Jag ser inte att man kan särа på begreppen. Om man levde efter de principer som man tänker, så skulle fritiden vara högt värderad, men de flesta människor lever ju inte efter den principen utan de tar extraknäck på sin fritid. Så det är nästan bortkastat.

Vilket tror du är viktigast för egen del, en längre semester eller kortare arbetstid per dag?

Jag personligen vill ha en längre semester, men inom min yrkesgrupp så är det väldigt delade meningar. Men personligen tycker jag att en längre semester är bättre, för att ha en ledighet i ett sträck är skönare.

Vi har ju servicejobb, så vi måste ha en trafikutsättning som stämmer överens med behovet och då blir det gärna det att även om de drar ner själva arbetstiden, så får man bara längre tid på dagen och de flesta är emot det systemet. De vill göra sitt arbete och sedan gå hem. Jag tycker det är skönt med de här timmarna på dagen, man idrottar lite och bedriver studieverksamhet och liknande. Da har man tid över till det på dagen, i stället för att offra kvällarna på det.

Har du några särskilda aktiviteter som du regelbundet ägnar dig åt, någon sorts motionsidrott eller kurser?

Min största fritidsaktivitet är volleyboll. Vi har ju egen idrottshall så det blir all idrott på dagtid utom de nyaste basket och squash, det har vi inte, men annars så fungerar resten. Det går i ett året runt. Sedan blir det lite fackliga studier. Det är en dag i veckan som jag har två timmar i fackliga studier. Det är väl över huvud taget allmängiltiga studier. Man bygger på för att inte glömma bort, "jorden runt" och "multinationella företag" håller vi på med just nu. Sen är jag med i SL Söders socialdemokratiska fackklubb och är med i representantskapet.

På kvällarna blir det att man leker med barnen, spelar spel med dem. Det händer att den här motionsidrotten pågår, vi har ju en form av bolagspropaganda, så stationerna tävlar. Det inträffar att vi måste ställa upp på kvällarna i trafiken också för att kontor och verkstad och banpersonal ska kunna delta.

Sommarhalvåret är det inga problem att tala om, för då har man ju uteaktiviteterna som det vanliga badandet med barnen och fiske, det håller även på under vintern, och bär och svamp. Jag är lite svamptokig. Jag kan kuta i flera timmar om dagen och leta svamp. Jag hyr en lägenhet på landet. Det har varit en kvarn och sedan har det varit ett vadmalsspinneri och sedan blev det ombyggt till lägenhet. För några år sedan blev de utdömda som fasta bostäder, så fick vi hyra där då.

Tycker du det finns saker som du skulle vilja göra på fritiden som du inte hinner med?

Föresatser har man väl alltid, men om man orkar med dem, det är en sak. För nog skulle man vilja studera lite, men det orkar man inte när man tagit ut sig på dagen, och sedan går viss tid åt till den andra aktiviteten. Så det är skönt att vara fri någon gång också.

(Fråga om materiell standard läses upp.)

Också en sådan där fråga som det är svårt att lämna ett entydigt svar på. Bra ligger väl närmast till hands, mitt emellan bra och acceptabel. Den materiella standarden den har man ju strängt taget. Men om man tittar till andra, så släpar det ju efter. Tillväxten sker ju ofta på bekostnad av miljön och människornas levnad. Det är människan som har kommit i kläm till syvende och sist. Vi har fått det bättre, men det har kostat för mycket i förstörda miljöer, vatten och luft i första hand. De skadeverkningar som det är i utsläpp, fisken dör och människor kan få sådana sjukdomar så man blir liggande för livet i värsta fall. Det har väl med planering att göra. Jag vet inte vad den ligger i för händer egentligen. Det är väl mycket multinationella företag som styr och ställer i världen.

Hur tycker du att din materiella standard har förändrats under de sista fem åren?

Jag har inte märkt någon skillnad mer än att jag själv har köpt färg-TV. Vi äter samma mat och förbrukar samma saker. Vi förbrukar väl lite mera nu eftersom barnen har blivit större, men min personliga materiella standard, familjens materiella standard har inte ökat, den är på samma fläck. Det kommer väl med nya avtalen. Lite grand har det väl förbättrats. De här punktinsatserna med momsnedgången på mat t. ex. Det här fritidsstället vi har, det är väl där man ser det.

För en 15 år sedan, så inte hade jag tänkt mig att jag skulle kunna ha bil. Det har jag nu, även om det inte är en färsk så har jag haft bil i 10 år nu och det har gått bra utan problem. Så har man ju kunnat göra mycket på den själv. Det

kanske är en förutsättning att man kan det också. Nu är det ju sådana kostnader förknippade med allting. Att gå in på en bilverkstad kostar 100 kr att hälsa på verkmästaren. Man kan faktiskt gå ut och köpa en kostym eller ett klädesplagg utan att försaka någonting och sedan är det billigare idag än vad det var för 20 år sedan. Det kostade lika mycket då. Då var pengarna dubbelt värda.

Hur pass viktigt tror du det är med materiell standard? Tror du människorna är lyckligare i dag?

Ja, till en viss gräns. Vi har ju kylskåp i strängt taget varje lägenhet, ungefär 93 av 100 som har det. Det är ju många om man går söderut i Europa som skrattar åt oss att vi är konstiga som har kylskåp, med det klimat vi har. I och för sig har de ju rätt, man skulle kunna tycka att man kunde ha kylskåp men bara använda det när det behövs och ha någon form av skafferi på balkongen under den kallare årstiden. Jag tror inte människor vill ha alla dessa prylar, de är tacksamma för att det finns, men skulle de få välja mellan en bostad som kostar 100– 150 kr mindre och samma egentliga rumsstorlek, då skulle de ju ta den i stället, tror jag.

Jag tycker man kunde fördela välfärden lite bättre. Jag läste någonstans att människor i USA förbrukar lika mycket energi som 55 stycken i Afrika eller Asien. När man ska gå in i en affär och köpa en tandkrämstub, då står man och tittar på ett 40-tal olika modeller. Det kunde vara enhetligt, ett par storlekar, en liten och en stor. Det räcker med det. Det är så på alla produkter. Jag tycker att Konsum går lite före nu när de börjar att sortera ut massor med omöjliga produkter ur sortimentet.

Om vi går 5—10 år framåt i tiden vad väntar du och hoppas på då?

Man hoppas ju på ett helt annorlunda samhälle, ett samhälle som är mer socialistiskt än idag, så att var och en får ungefär lika delar. Standardförbättringen i sak kan vara svårare att ge ett enkelt svar på för att vad vi har idag, det har vi kanske inte så mycket annorlunda om 5—10 år. Vi har ju

kämpat för att få bostäder, nu står ju bostäder tomma i stället men de är för dyra eller så har de byggt felaktigt. Att de inriktar standardförbättringen på miljön i stället, på arbetsplatser och på boendemiljö över huvud taget, det är väl det viktigaste i stället för att titta på det rent materiella.

Kan du föreställa dig någon sorts idealsamhälle?

Ja, produktionen ska ligga under samhällets kontroll och den bör inriktas på verkliga behov. Att få fram enhetliga förpackningar, inte så många storlekar på förpackningar och bort med allt krafs som finns, små plastleksaker, lotterivinster, sådana där tröstgrejor som håller en timme i bästa fall. Och så återanvända sakerna, försöka få bort engångsförpackningar och liknande saker. Det är helt enkelt ett samhälle som är styrt av oss människor och inte en sorts samhälle som en diktaturstat inte, utan ett socialistiskt samhälle, demokratiskt samhälle. Jag tror nog att framtiden kommer att kräva mer av gemensam planering än vad det är i dagens läge.

Typograf, 52 år. Uppsala

Jag är typograf. Jag har jobbat på firman sen 1947. I september månad började jag där, så jag har jobbat där i bra många år. Arbetstider mellan klockan sju på morron och kvart i fyra på kvällen och då har vi lunch en timme mellan elva och tolv. Så det blir åtta timmars arbetsdag.

Brukar du jobba övertid nånting?

Ja, det händer ibland att jag jobbar övertid. Nu har jag skiftat med en grabb, vi har jobbat på mornarna. Och då börjar jag klockan sex på mornarna och slutar lite senare. Jag slutar kvart över fyra så det vart en och en halv timma övertid varje dag, men det kommer inte att fortsätta så lång tid, tänker jag. Vi gör i ordning maskiner på jobbet, gjutmaskiner, och då måste dom vara klara när gubbarna kommer till sitt arbete.

Hur ser du på det här med övertid?

Det här med övertid, inte är det så roligt inte, det är det inte. Men som du vet så behöver man ju faktiskt tjäna lite pengar. Det är rätt så dyrt att leva. Allting är dyrt och man har bil, man har sommarstuga. Man gör ju det gärna, men man ser ju fram emot en kortare arbetsdag, en sju timmar t. ex. Under det att man kan få kompensation förstås för den timme man förlorar.

Kan du berätta lite om arbetet, dina arbetsuppgifter?

Det är ganska jäktigt emellanåt. Jag jobbar som gjutare för närvarande. Jag vet inte om du vet vad det innebär. Jag gjuter hela sidor till en tidning låt säga. Och sen går det där ut till sätteriet och sen fortsätter det till tryckeriet. Det är ett rätt så komplicerat arbete, det tar rätt så lång tid att lära sig därför att vi sköter två maskiner. Varje gubbe sköter två maskiner och dom maskinerna ska han liksom hålla igång. Nu har vi ju ackord, så det gäller då att försöka hålla igång maskinerna så mycket som möjligt, för att inte få någon spilltid om man ska tjäna några pengar. Nu är det tal om att ackorden ska bort här så småningom och det hoppas jag att det kommer att bli, för att det blir lite stressigt det här med ackord och grejor, allra helst när man börjar komma uppåt femtio så känner man av det. Och det är tydligen på väg dithåt. Man ser skogsarbetarna, dom försöker få månadslön och vi har i våra förhandlingar tagit upp fjortondagarslön, eventuellt kan det bli tal om månadslön. Det vore ju väldigt bra.

Men vi har det rätt så bullrigt, vi har bullriga maskiner. 93 decibel har vi när maskinerna går. Och det är ju en sak som man inte kan komma ifrån att det ljudet måste man lessna på. Men vi kör ju med sånа här öronskydd. Så att man kan aldrig föra ett samtal med en människa, utan man måste nästan skrika åt dom om dom ska begripa vad man säger. Eller hora rättare sagt, så att på det sättet är det ju otrivsamt.

Men det är klart att skulle jag idag välja ett arbete så tror jag inte att jag valde det här arbetet. Utan då skulle jag ta ett arbete så man kunde jobba på ett helt annat sätt, komma ifrån

buller och jäkt. Men på det stora hela kan jag säga att jag trivs rätt så bra i alla fall.

Har du funderat på eller försökt byta jobb?
Nej jag har inte funderat. Utan jag tycker att har man ett jobb så ska man försöka hålla sig till det. För att det är ju ingen idé att hålla på att byta jobb när man är över femtio år. Och på det stora hela så räknar jag med det att inom åtta år, om jag lever då, då ska jag ha pension. För att som det nu är kommer det väl att bli så att pensionen kommer att ligga mellan 60 och 65 år och då tänkte jag som så att då tar jag och slutar vid 60. För det tycker jag är en lämplig ålder, för då kan man ha lite nytta av ålderdomen också, om man lever och är frisk. Men det är klart skulle jag vara piskad att få ett annat arbete då skulle jag försöka få ett utomhusarbete som fastighetsskötare eller i parkförvaltningen.

Vilket ser du som viktigast, skulle det vara reella löneökningar eller skulle du tycka det var viktigare med ökad fritid?
Jag skulle tro att det skulle vara bättre med ökad fritid. Det skulle jag ta före ökad inkomst. För att i det stora hela får man nu två kronor mer i timmen så kan man ge sig sjutton på att då kommer det att öka överallt, priserna ökar överallt, matvaror, hyra allt som man måste ha alltså. Jag tror nästan jag skulle ta en ökad fritid då och jobba mindre.

Skulle du föredra längre semester eller kortare arbetsdag?
Jag skulle faktiskt föredra fem veckors semester, det skulle jag göra. Den saken är klar. För det är nog ett mål man syftar till det. Och jag skulle nästan tro att inom en tioårsperiod får vi fem veckors semester. För fritiden den är värdefull, det är den.

Vi skulle kunna gå över till några frågor om fritiden. Har du några speciella fritidssysselsättningar?
Jag har fritidsverksamhet med bordtennis. Uppsala stads skolor här har fritidsverksamhet. Och då har jag grabbar i bordtennis en gång i veckan som jag tar hand om då, och

liksom ordnar lite utslagning och lite serier så att dom får hålla igång lite, ungdomarna. Sen är det gymnastik. Jag är med i en grupp en gång i veckan. Sen är jag väldigt intresserad av skidåkning. Jag har åkt Vasaloppet bland annat, tre gånger. Och så förstås skogspromenader. Jag är väldigt intresserad av att försöka komma ut i naturen. Och så är det lite annat pyssel, spelar lite boll och så där. Så att man har lite granna att syssla med i alla fall. Man måste ha något.

Tycker du att det finns saker som du skulle vilja göra på din fritid som du inte hinner med? Tycker du att fritiden räcker till?

Det är ju klart att fritiden inte räcker till. Det gör den ju inte. Det är mycket man skulle vilja syssla med. Jag skulle t. ex. vilja bowla. Jag har en svåger, han går och bowlar han, men jag har inte börjat med det än. Sätter jag igång med det är jag rädd att det kan bli två, tre gånger i veckan. Och det blir lite dyrbart. Men det är klart när man får pension då kanske man kan ägna sig åt bowling, om man är frisk och kry. Då finns förutsättningarna.

Hur tror du att du kommer att använda eventuella löneökningar?

Hördu du, för det första så tror jag nog att det mesta av dom går väl nästan till skatt. Nu har vi fått en skattesänkning här så det kanske kan bli några tior, men jag tror inte att det kommer att bli så kännbart i avlöningskuvertet. Det tror jag inte. Man kanske kan unna sig nånting extra på fredagskvällen, en flaska vin eller nånting. Det brukar vi göra ändå förstås.

Hur tycker du att din levnadsstandard har förändrats under de sista låt säga fem åren?

Ja, hördudu, den har väl varit kan man säga oförändrad. Ja, lite kanske levnadsstandarden har ökat. Det har den väl kanske gjort. Nu har man ju de största barnen utflugna. Jag har en pojke och en flicka, dom är gifta. Och så har jag då en grabb hemma här. När han kommer ut i arbetslivet, då tror

jag att det ska bli bättre alltså. För att det blir rätt kostsamt i alla fall.

Hur pass viktigt tror du det är att kunna förbättra levnadsstandarden?

Det är klart att det är väldigt svårt att svara på den frågan. Om man nu blir lyckligare om man får mer pengar i sin hand? Är det så du menar, va? Jag tror knappast att man blir lyckligare. Om jag har en ny bil eller om jag har en gammal bil. Jag är kanske lycklig med den där nya bilen den första månaden. Sen så blir det samma slentrian. Man kan ju inte gå och köpa en ny bil, en arbetare, som kostar 25 000—30 000. Utan man måste köpa en begagnad. För det har ju blivit så nu att man måste nästan ha en bil. Man ska kanske transportera ut grejor eller så. En bil måste man ju ha. Men jag anser att det är inte så förbannat viktigt att man måste ha en ny bil. Det är inte det viktigaste. För har jag en Folkvagn så rullar den lika bra som en Volvo. Den har samma funktion. Så det där resonemanget att köper grannen en Volvo så måste jag köpa en Volvo, den bogen är jag inte inne på. Utan jag har den bilen jag anser att jag har råd med.

Om du skulle tänka på vad du hade väntat dig av framtiden för tjugo år sen när det gäller arbete och standard och så där, hur tycker du det har blivit idag?

Då kan man börja med 1953 då. Då köpte jag min första bil. Och då hade man hoppats att man skulle kunna skaffa sig en bil som var skaplig med tiden, alltså. Det är klart det hade man väl alla gånger hoppats på. Men man tycker inte det är så viktigt numera att ha just en ny bil. Det är inte så förbannat viktigt. När man ser hur människorna har det ute i världen. Utan man får vara glad att man bor i ett land som Sverige, tycker jag, för här kan man leva som en människa i alla fall. Och det kan man inte göra i u-länderna. Så jag tycker svenska folket ska vara väldigt glada och belåtna att dom har så bra som dom har det.

Om man skulle jämföra, vad skulle vara viktigare, förändringar inom arbetet t. ex. ett lugnare arbetstempo eller en bättre arbetsmiljö eller högre levnadsstandard?

Jag skulle nog föredra ett lugnare arbetstempo. För dom här senaste åren när man har haft ackord så har det varit rätt jäktigt, och jag tror inte det blir den rätta trivseln med ackord utan det blir det med fasta löner — månadslön eller fjortondagarslön. Det tror jag alla gånger, och så en minskad arbetstid. Det tror jag är det viktigaste att man kan få fram och det arbetar dom ju med överallt. Jag tror att jag har i dagens läge 22 kronor i timmen och får kanske 25 men jag får nog inte mera pengar över ändå för att kunna röra mig med. Differensen blir så liten. Då skulle jag ha kanske 50 kronor i timmen eller 60, då kanske det skulle bli något.

Det är inte meningen att en människa ska tröttas, så att man blir utkörd innan man får pension, utan man ska kunna jobba i ett lugnt tempo. För det behöver man inte direkt maska utan man ska jobba lugnt alltså.

Om man skulle fundera lite på någon sorts idealsamhälle. Hur tror du det skulle se ut?

Ja, ett idealsamhälle det vore kanske att jobba två dar i veckan och ha fritid resten, men det kan man väl aldrig få uppleva. Och så hämtar man lön sen på fredan. Nej, jag tror att ett idealsamhälle, det vore att få ner arbetstiden till 30 timmar med lönerna kvar på den standard de ligger på nu. Men det kommer kanske att bli svårt att genomföra. En 30 timmars arbetsvecka kommer kanske aldrig jag att få uppleva. Men 38 skulle vi nog kunna komma ner till. Det skulle jag nog tro.

Livsmedelsarbetare, 43 år. Bromma

1970 slutade jag på Choklad-Thule när dom flyttade ner till Linköping. Jag jobbade där i 16 år från -54 till -70. Då var man ju tvungen att lägga av direkt. Därefter började jag på en liten firma som hette Konfektfabriken Norr, ett småföre-

tag. Vi var bara 3 anställda. Han hade inte råd helt enkelt att ha mig kvar. Och så blev det det här då. Fabriken heter Sundbybergs Karamellfabrik.

Jag har varit i samma bransch i dryga 20 år, praktiskt taget sedan jag kom hit till Stockholm och det är ju ofta så när man inte har någon yrkesutbildning. Nu jobbar jag med tillverkning av gelé i huvudsak. Men det kan vara andra saker, karamell och kola. Det blir så där i dom här småföretagen; när någon är borta får man hoppa in lite här och där.

Hur många anställda är det?

Det är 15 anställda här med full styrka. Men det är sällan vi är full styrka, det är rätt stor bortavaro.

Vilka är dina arbetstider?

Från 7 till halv 4.

Har du samma tider året runt?

Det är samma året runt, så när som på att vi brukar börja en timme tidigare på fredagarna sommartid. För dom vill sluta lite tidigare och åka ut till sina sommarstugor. Annars är det samma.

Hur lång restid har du?

Det är inte mer än 10 minuter ungefär med bil.

(Frågan om arbetstrivsel.)

Jag tror jag väljer nummer 3 att det är acceptabelt, men inte trivsamt och knappast stimulerande. Det kan jag inte påstå. Det är ett ganska trist jobb. Det är ganska stressigt, det är ett högt uppdrivet arbetstempo, trots timpenning, trots att det inte är ackord alltså.

Har du funderat på att byta jobb?

Jag har ju bytt jobb nu flera gånger och haft olika, alldeles ofrivilligt så att säga. Byta till någonting annat, någon annan bransch? Nej, det har jag väl bara tänkt på. Men det är svårt. Om man tar en tidning och läser platsannonserna, då

är det bara kompetenta och kvalificerade och så lärlingar. Det kan man inte gå på när man är över 40 år.

Vilket vore viktigast vid arbetsbyte, trivsel eller högre inkomst?

Jag vet inte vilket. Det är väl båda delarna som är viktiga. Men det är inte alldeles nödvändigt med högre inkomst. Som vi har det nu lever vi ju rätt billigt, men vi klarar oss på det här. Trivseln är kanske viktigast ändå.

Vilket är bäst, löneökning eller ökad fritid?

Ja, ingetdera skulle vara det bästa kanske. Varken reella löneökningar eller ökad fritid, för löneökningar blir det ju ingenting kvar av. Det blir ju bara högre arbetstakt, högre uppdrivet tempo, mera stress är det enda man får ut av det, och samma sak tror jag det skulle gå med förkortad arbetstid. Då ska det produceras mera på samma tid. Så har det alltid varit. Den erfarenheten har jag av den här industrin för det tas inte in folk när arbetstiden kortas utan samma personal ska producera lika mycket, helst lite mer. Det blir väldigt drygt att betala nya löner och det ska tas in på något sätt.

Jag tror att det är tack vare stressen som det är så här mycket frånvaro, så mycket sjukt som det är, så jag tror inte det är någon glädje med kortare arbetstid. Knappast heller med dom här lönehöjningarna. Det tjänar man ingenting på. Det blir ingenting kvar av dom. Det blir ju prishöjningar direkt därefter.

Är det något särskilt du ägnar dig åt på fritiden?

Föreningsliv ägnar jag mig inte åt alls. Jag är väl snarare friluftsmänniska och jag är intresserad av fiske och jakt, ja friluftsliv på det hela taget. Det är kanske lite olämpligt att vara bosatt mitt i en storstad när man har sådana intressen. Men man får vänja sig. Jag är ju uppväxt i skärgården, en kombination kan man väl säga mellan landsbygd och skärgård och därifrån kommer intressena. Men nu blir det inte så många tillfällen att utöva det här, det är ju när man åker hem över helger och på semestern. Här i Stockholm finns ju

inga möjligheter för jakt, då ska man ju åka långa vägar och det blir dyrbart.

Vad gör du på kvällarna efter arbetet?
Ja det är väl lite olika. Vi har ju hund så det blir att gå ut med den. Man vill ju läsa tidningar och posten och så tittar man lite på TV och så åker man väl bort till bekanta och pratar lite. Det är inga problem att få kvällarna att gå, dom går rätt fort.

(Frågan om materiell standard.)
Jag kan väl säga att bostaden är väl acceptabel. Men man är inte helt nöjd, det är man inte. Men för övrigt så, bil har man ju. Det har man ju haft i många år och det hoppas man ju att man ska kunna fortsätta med. För det ger ju en viss frihet. Man kommer ut, man blir ju inte så isolerad. Men jag skulle nog gärna vilja ha en större lägenhet. Vi har ju bott trångt i alla tider. Men det är klart, det går ju. Ska man hyra en större och modernare lägenhet blir frågan om man har råd med det. Sedan är det väl det om man har bott länge på ett ställe, man trivs i området eller vad man ska säga. Här är lugnt och skönt om man har hund. Därför har vi valt att bo kvar här så länge. Men visst har vi funderat att byta om vi kunde få en större lägenhet till ett vettigt pris. Så att bostaden är jag inte helt nöjd med. Det kan jag inte säga. För övrigt tycker jag det är bra.

Har din materiella standard ökat under de sista 5 åren?
Sista 5 åren är den väl oförändrad, skulle jag snarast säga. Den enda förändringen är att jag har en lite större bil nu. Det är tack vare hunden som jag har en skåpbil, för jag åker och jagar och har hundar i bilen och då tycker jag att det var besvärligt med en liten bil. Dom smutsar ner, jakthundar blir ju smutsiga när dom är ute. Så det är väl enda förändringen. Annars så har vi inte fått några förbättringar. Bil och TV har vi haft länge, i 15 år minst. Vi har ju skaffat frys också. Det var en sak som jag inte tänkte på. Det är väl en förbätt-

ring, större kylskåp och frysbox. För det var otillräckligt det som fanns i lägenheten.

Tror du att din standard kommer att stiga de kommande 5—10 åren?

Det tror jag knappast, kanske något men det har inte varit några stora förändringar dom sista 5—10 åren. Det tror jag inte det blir dom kommande åren heller. Det är svårt att svara på.

Vad skulle en ökad standard betyda för dig?

Vad det skulle betyda för oss? Något bättre trivsel om man fick en rymligare lägenhet.

(Citatet från DN)

Det kanske ligger någonting i det, att det är någonting som har kommit bort. Det kanske är gemenskapen mellan människor, folk är så stressade och har så bråttom, dom har inte tid att umgås som dom gjorde förr. Var och en stressar på sitt håll. Det finns ingen tid att träffas och prata och det beror väl kanske på TV och bilen och en hel massa saker. Det finns ju så vansinnigt mycket folk som har dubbelarbete. Dom har flera jobb. Dom går från det ena till det andra just för att klara ekonomin. Dom har så mycket prylar och köper det mesta på avbetalning och det ska betalas. Dom är piskade att tjäna mycket pengar för att klara ekonomin. Men så har inte vi det ställt utan vi köper kontant det vi köper och har inga skulder. Vi är väl lite gammalmodiga, lite konservativa. Yngre människor dom ser inte på det så. Det kanske är fel, man kanske ska köpa mycket prylar, det kanske är ekonomiskt lönsamt. Men det är ju skönt att vara skuldfri. Man är inte så pressad. Sedan när det är lite osäkert med jobbet som jag har haft det nu. Man vet ju inte, rätt som det är så är man arbetslös och det blir svårare ju äldre man blir. Nästa gång man blir arbetslös, då är det inte säkert att man får jobb med en gång och då är det inte roligt om man är pressad av en massa avbetalningar och skulder.

Har dina förväntningar infriats sedan du började jobba?

Ja, det kan jag ju säga på direkten att jag är inte nöjd. Man har väl alltid stora förväntningar och förhoppningar när man är ung och man tror att allting ska ordna sig så bra och man ska hinna med så mycket. Men det blir inte alltid så. Vad beträffar arbete så står man ju på samma ställe som för 20 år sedan. När man tvingas byta, då är det liksom att börja från början. Om man jobbar länge i en firma så får man det ju alltid lite bättre, lite bättre jobb och kanske lite bättre betalt också om man sköter sig. När man börjar på något nytt så är det bara att börja från början. Så att jag skulle på sätt och vis vilja säga att jag har det sämre nu än vad jag hade för en 10 år sedan.

Hur tror du att ett idealsamhälle ska se ut?

Det är väl väldigt svårt att ge en patentlösning på det. Jag vet inte hur ett idealsamhälle ska se ut, det måste jag ju säga. Det är så mycket folk som sysslar med sånt på heltid. Politiker och det, så det får väl bli deras sak att lösa. Jag kan inte ge något förslag till det.

Vad tror du om 6 timmars arbetsdag eller 30 timmars arbetsvecka?

Ja, det är klart det skulle ju vara väldigt bra om man kan hålla samma arbetstakt. Så visst är det bra med kortare arbetsvecka och mera fritid. Men då fordras det mera pengar. Ju mera fritid man har ju mera saker vill man syssla med och desto mera pengar går det åt. Det är klart man måste jobba och göra rätt för sig. Men jag skulle inte ha något emot mera fritid om man hade råd. Men då kanske det kommer mer fritidsproblem.

Smidesarbetare, 55 år. Johanneshov

Jag är smidesarbetare från början, men just nu jobbar jag med montering av transportanläggningar på ett lager. Förut jobbade jag i byggnadssvängen med montering och tillverkning av trappräcken och balkonger och sådana saker. Så det

var ju ett mera fritt jobb på byggena än vad jag har nu. Här har jag ju stämpelklocka och det har byggnads för all del på många ställen. Man kände sig lite friare då man fick vara ute i friska luften och jobba. Det kan ju både vara på gott och ont om det är dåligt väder, da är det inte så roligt. 1973 blev det dåligt med byggnationer. Jag tyckte att det var inte mycket att gå kvar för. Det fanns ingenting att göra. Då slutade jag och då var det en annons i Dagens Nyheter och jag ringde upp den där ingenjören därute och snackade med honom och, ja, det är bara att komma ut och sätta igang det, sa han. Och så var det med det. Vad gäller trivseln så får jag säga att jag trivs relativt bra. Bra jobbarkompisar och bra ledning.

Hur pass viktigt är det att man trivs med sitt arbete?

Det är väldigt viktigt att man trivs i sitt arbete. Annars finns det mycket som kan inträffa. Man känner leda när man ska gå till jobbet på morgonen t. ex. och då är det bättre att ligga hemma. Man kan komma i dåligt sällskap och det har man ju sett många exempel på. Så att det är en väldigt viktig sak att man trivs med det man sysslar med. Man skapar någonting. Jag har i alla fall i alla tider känt en viss skapardglädje för det jag har gjort. Jag kommer ihåg de flesta byggen jag varit pa. När man har gjort ett trappräcke eller ett konstsmide med blad och blommor och när det kommer upp och blir målat och det är snyggt och bra, då tycker jag att det är inte vem som helst som gör det. Det kallas för yrkesstolthet det där. Det kanske är någonting som hör till gamla tider.

Om man skulle se på framtiden lite. Vilket ser du som viktigast, reallöneökningar eller mer fritid?

Reallöneökningar, då blir det på annat sätt än de ökningar man får nu, för de äts ju bara upp av inflationen. Nu är det ju så att frugan jobbar också, och det skulle faktiskt inte gå att klara sig om inte frugan jobbade. Och därför så skulle jag ju vilja ha reallöneökningar naturligtvis. Den tiden som är nu, om man säger att man jobbar 8 timmar fem dagar i veckan,

den ska man ju kunna orka med. Mera fritid tycker jag inte behövs. Om man säger så här, att vi ska hålla en levnadsstandard som är något så när och ska ha mera fritid, då får vi satsa mera på den tiden vi jobbar i stället. Det vet jag inte om det är så lyckligt. Det sliter ju människan kanske mer än om hon får jobba lugnt och sansat och slippa stressen.

Vad brukar du syssla med på fritiden?

Ja, jag har sommarstuga och dit åker vi varje lördag-söndag även på vintern, och där har man lite pyssel. Men övrig hobbyverksamhet håller jag inte på med. Men där kan jag ju fälla några träd och såga lite ved och måla lite. Jag har byggt den relativt nyligen, så det har faktiskt varit fullt upp hela tiden med det. Den var färdig för två år sedan. I övrigt så har jag ju spelat lite gubbfotboll på jobbet. Inte mera regelbundet utan mera sporadiskt. Och så har man en gammal bil som man håller på och sysslar med. Det tar ju sin tid det med.

Tycker du att fritiden räcker till?

Ja, jag skulle faktiskt vilja resa en hel del men det ekonomiska lägger hinder i vägen. Så det kan man inte göra. Och i och med att man skulle vilja resa, då måste man ju ha mera fritid också. Men gärna en fem veckors semester på sommaren i stället för fyra, det skulle jag kunna acceptera. Det tycker jag skulle vara väldigt bra.

(Frågan om materiell standard.)

Det omfattar mycket det där. Det är acceptabelt kan jag säga. Det är väl det i stort. Jag anser att om man har en sommarstuga och en bil och bor människovärdigt och har tillgång till bekvämlighet i bostaden, så anser jag att det är acceptabelt.

Hur tror du att du kommer att använda eventuella löneökningar, om det blir några?

Jag tror att löneökningarna kommer att bli rätt så minimala, så jag tror inte att det är något problem med de pengarna. Jag tror att det kommer en prisstegring som följd av

det här avtalet. Om tillverkaren plockar ut lönekostnader, så måste han kompensera sig i sin tur och då blir det ökade priser på varorna. Något lite kommer det kanske att göra. 30 procent det är ju vad arbetsgivarna får i utgifter på det här avtalet, men vad löntagaren får i reallöneökning det blir kanske ett par procent. Och det går åt till det vanliga. Det är ingenting som man kan direkt säga att det här har jag fått nu att lägga till vänster, utan det kommer att löpa rätt så jämnt i alla fall. Skatterna, de håller på och diskuterar nu om nya skatteomläggningar men jag vet inte vad man kommit fram till om det. Om det kan bli några lättnader den vägen, det kan väl ingen säga idag.

Hur tycker du att din materiella standard har förändrats under de sista 5—10 åren? Har den ökat eller är den oförändrad eller har den blivit sämre?

Förtjänsten har minskat för mig och det blev faktiskt lite grand över förut, men det blir det inte nu. Då fick man naturligtvis slåss mot arbetsgivaren många gånger om ackordssättningen. Det fanns ju sådant som inte fanns med i listan som man måste kämpa för själv. Men det går ju inte när man har tidlön, då har man ju en fast lön och då är det facket som gör upp det. Man kan ju individuellt påverka genom att gå upp och tjata. Men de brukar i regel slå ifrån sig med bägge händer att det får ni ta upp med facket.

Hur tror du det kommer att bli i fortsättningen i fråga om ökning av standard?

Jag tror att det kommer att gå ungefär som de här fem åren som har varit nu, men att det kommer att bli några större höjningar av levnadsstandarden i det här landet, det tror jag inte. Vi har nog nått så pass långt nu på den vägen så jag tror inte det kommer att bli någon höjning.

Hur ser du på det?

Jag tycker att som det nu är, så nöjd är man ju inte naturligtvis, men fortsätter det i den här takten som har gått, om vi går fem år tillbaka och fem år framåt, så då får man vara

glad om det bara håller sig status quo och att det inte blir någon försämring. Man vet ju, det kan ju komma, man ser ju ute, arbetslösheten ökar och det kan man ju inte sia om hur det ser ut om ett par år. Men önskemålen är ju att det ska fortsätta med full sysselsättning. Men vad jag tror, det är att det kommer att vara ungefär som det har varit.

(Citatet ur DN läses upp.)

Det tycker jag verkar väldigt tokigt om jag får säga min mening. För det är väl så att man kämpar för att få det bättre. Om de påstår att arbetarna hade det lika dåligt allihop, då ska man väl kämpa för att få det bättre. Det är den materiella standarden som jag ser det. Sedan kan man ju ha andliga värden. Jag ligger inte åt det hållet så att jag kan ta kompensation på det att jag ska få det bättre när jag kommer till himmelen eller någonting i den stilen. För det är faktiskt det materiella och att man har drägliga levnadsvillkor. Det är ju olika hur man bedömer saker och ting.

Tågmästare, 50 år. Farsta

Vad har du för arbete?

Jag är tågmästare vid Statens Järnvägar.

Vad har du för arbetstider?

Det är dygnet runt. Det finns inte någon begränsning där. Vi åker t. ex. natt till Malmö, Göteborg eller Charlottenberg och så sover vi på dagen och så åker vi eftermiddag hem. Så därför kan vi jobba två timmar på kvällen och 12 timmar efter kl. 24.

Brukar du jobba övertid?

Nej, inte sista fem åren. Förr förekom det.

Hur ser du på övertid?

Negativt. Det är inte så bra.

Hur länge har du haft det här jobbet? Den här sysselsättningen? Hur länge har du varit på SJ?

25 år. Första frågan 25 år och den andra 31 år.

Vad har du för arbetsuppgifter nu?

Jag klipper biljetter och servar resande, sovvagnar och lite resgods förekommer också, försäljning naturligtvis.

(Frågan om arbetstrivsel läses upp.)

Alternativ B. Det blir en massa rutin, men det finns alltid något av intresse för att man går från det ena till det andra. Och det är ju aldrig samma resande. Och nu sista två åren har jag gått på reserven och då har man åkt både norrut och söderut.

Om man ser framåt. Vilket ser du som viktigast då, är det reella löneökningar eller skulle det vara bättre med ökad fritid?

Det ligger på ett annat plan. Man skulle vilja ha en jämnare tjänstgöring men mer fritid har man ingen användning för. Pengarna kanske man möjligtvis skulle kunna sätta snurr på. Det är ju så att man jobbar 5 dagar och då kan man sluta kl. 9 på förmiddagen, två fridagar och börja kl. 22 på fjärde kvällen, så det blir mycket fritid det.

Vad har du för fritidssysselsättningar?

Ja, det var ju fiske till i fjol sommar, när jag fick ont i fötterna. Men sedan dess har jag varit tvungen att vara still. Och från fiske till lite hobbyfotografering, promenader i skogen.

Hur tror du att du kommer att använda en eventuell löneökning nu?

Man kommer nog att spara någon hundralapp i månaden. Det är någonting som ligger och gnager att man skulle behöva göra det.

Om man ser lite fram i tiden, en 5—10 år, vad väntar du dig av de åren ifråga om höjd levnadsstandard?

Det blir nog detsamma. Om jag är frisk eller inte, det blir nog inte någon större förändring. Jag kommer inte längre i karriären heller, har nått toppen.

(Citatet från DN)

Det kan man instämma i. Det är precis på kornet taget.

Vad tror du de syftar på här?

Är det inte en massa statusprylar och sådana saker och kläder, matvanor. Det är inte bara fina saker som kom uppifrån, det följde väl med en massa skräp också.

Hur skulle du kunna tänka dig ett idealsamhälle, om man skulle kunna planera det?

Vi måste stöpa om samhället. Vi måste ha ett socialistiskt samhälle. Utan att vara extrem kommunist, men vi måste göra om. Det går inte att ha en klass som sitter och klipper kuponger och tjänar pengar och en som slavar. Men sedan att fördela arbetet. Jag går med på 6 timmars arbetsdag. 6 timmars flexibel arbetstid i synnerhet i det här gettot där de ska ha ungarna på barnkrubbor och hämta dem, så att två stycken skulle kunna passa in. 6 timmars flexibel arbetstid och så ett annat system på alltihopa. Vi har för höga hyror, för höga skatter, för höga matpriser. Det hjälper inte hur mycket löneförhöjningar vi får. Ingen får ju någonting kvar. Fader Wallenberg sade ju på Arosmässan att om vi ger Nicolin 250 000 till om året, så får han inte behålla mer än 25 000 och då börjar det bli värdelöst. Det är bara en snurr på pengarna. Nej, utan att vara på något vis för statlig men det här går inte. De som äger skogen, vad i helvete har de gjort för att skogen ska växa rätt upp ur marken? Inte ett dugg. Det är ärvda saker och inköpta saker. Det är bara affärer. Och det går att tjäna 5 miljarder på ett år. På att kunna tillvarata industriarbetarnas arbete och sälja det så dyrt som möjligt. Och markspekulationer. Hur fan kan de påstå sig äga marken som vi allihop ska leva på? För att inte tala om fiskevattnen. Vatten och luft och jord borde väl vara allas.

Typograf, 35 år. Bandhagen

Vad har du för arbete?

Jag är typograf på Dagens Nyheter.

Vad har du för arbetstider?

14.30—22.30 7 dygn. Sedan är det tre dagar och det är alternativt måndag, tisdag, onsdag och sedan torsdag, fredag, lördag. 7-3-system. Just nu går jag på utbildning. Det är ju nya tekniker som kommer. Datan som går in där med. DN har kostat på oss massor med skolning och det är därför man är kvar. Mycket fritt jobb. Det är ett rätt perfekt ställe egentligen och det tror jag att de övriga tusen tycker med mig också som tillhör tekniska sidan.

Du jobbar alltid de här tiderna?

Ja, men det är bara sedan tre månader tillbaka. Förut började jag ½7 på kvällen till kvart i 3 på natten, så fortsatte vi med övertid till kl. 5 med Expressen. Det var tider det. Det var inget vidare. Det var magsår.

Om du skulle bli tvingad att byta jobb, vilket skulle vara viktigast, själva trivseln i jobbet eller att få en så hög inkomst som möjligt?

Jag skulle väl ha den uppfattningen att jag skulle trivas. Inkomsten är ju av mindre betydelse. Om man ska vara ärlig så är det ju så att om jag går ner 30 000 på den inkomst jag har idag, så får jag netto samma sak egentligen. Så vore det bara ett trivsamt jobb, så skulle jag kunna tänka mig det.

Vilket ser du som viktigast, löneökningar eller ökad fritid?

Jag skulle vilja vara kvar på ungefär den inkomst där jag ligger nu, fast inte sacka efter för mycket. Men mera fritid.

En ökad fritid. Hur skulle du ta ut den? Skulle det vara längre semester eller kortare arbetstid?

Kortare arbetstid. Fritid har jag alldeles för lite av. Vi har ju en radioklubb här i Stockholm, som jag är ganska aktiv i.

Vi har vägsamaritkåren, där är jag också ganska aktiv. Det blir av den varan. Familjen, landet, det gamla vanliga.

Det skulle inte vara några problem att få tiden att gå om du fick mera fritid?

Nej. Jag skulle nog behöva mycket, mycket mer fritid. Det blir ju så att kommer man ut bland kompisar och kan lite grand, då ringer telefon i ett kör. Kan du komma och hjälpa mig? Det blir ju så och då ska man ställa upp. Så det skulle jag behöva dubbelt så mycket har jag upptäckt. Sedan är det det här skiftarbetet. Det blir ju det att familjen blir lite eftersatt, det märker man, men det tar vi ju igen.

(Frågan om materiell standard.)

Jag tycker den är mycket bra faktiskt. Jag är nöjd.

Hur tycker du att din materiella standard har förändrats under de senaste 5 åren? Har den ökat eller varit oförändrad? Eller har den sänkts?

Jag tycker den har sänkts. Men däremot har lönen höjts.

Hur märker du att den har sänkts?

Ska jag jämföra med för ungefär 10 år sen har jag väl märkt att jag fick ut mycket mera och kunde kosta på mig mycket mera. Det kan jag inte idag. En massa höjningar. Det är klart, bilen det är ju en onödig grej egentligen. Den har man ändå. Jag har ju inga sådana där riktigt fina statusprylar. Det är japanska grejor, men det fungerar det med. Skatten har ju ökat betydligt sedan 1966. Om man säger mellan 1964 och 1966, då kunde man ju arbeta natt och dag och det märktes. Nu märks det inte alls. Varför inte ta ut fritid i stället för att hålla på med dessa pengar. Det är väl så jag ser det.

Om det blev en skattesänkning, skulle du välja på ett annat sätt, tror du, mellan fritid och inkomst?

Jag skulle nog leva likadant som jag gör idag. Det går ju inte att sänka skatten, därför att det finns ju inga möjligheter. Vi ska ju inte bara tänka på oss själva. Jag skulle nog säga

att de skulle se till att satsa lite mer på sjukvård och därför kan man inte sänka några skatter. Det går ju inte ihop nu.

Du tar det inte så hårt att standarden har sänkts?

Nej, det gör jag inte. Sänkts och sänkts. Den ligger väl kvar ungefär där den låg förut.

Vad väntar du dig av de kommande 5—10 åren i fråga om standardökning?

Jag tror att den kommer att öka för alla. Jag tror inte på de där kriserna, men jag kan ju inte närmare beskriva hur jag menar. Kriserna kan ju komma, men jag tror inte på det, inte i det här landet. Det är alldeles för välskött.

Hur pass viktigt tycker du det är med en ökning av standarden?

Jag tror väl att det ska ligga kvar där det ligger och inte gå för hårt fram, därför att ska folk börja slita ut sig och det ska ökas allting, plocka in i lägenheterna teakväggar och grejor och marmorgolv, då stressar de ihjäl sig. Sedan är det ju bilar, tråkiga annonser, påverkan över huvud taget. Det är inte vi som tjänar på det precis.

(Citatet från DN)

Jag tror nog att människan har glömts bort ganska mycket sista tiden. Det är väl antagligen det de syftar på. Den där tuffa attityden kommer ju fram överallt nu. Förr, ja det kan man ju bara se på oss, bara för en 15 år sedan, då kunde ju folk vara riktigt trevliga mot varandra. Men idag på fredag kväll då tar de och köper ut och sedan håller de igång. Det är väl det där som försvunnit, familjekänslan helt enkelt, allting har blivit för fritt. Det kanske har med standarden att göra det också. Man har fått det för bra helt enkelt, lite för snabbt. En del har fått det, men för en del har det väl gått åt det andra hållet.

Arbetena har blivit stressigare för folk. De måste hänga med vid en massa nya maskiner. Men det rör väl inte mig så mycket. Det är svårt för mig att uttala mig om. Jag jobbade ju civilt på ett boktryckeri förut och då hade vi ackord och

det fann jag ganska pressande. Jag har varken ackord eller stämpelklocka, fast vi är teknisk personal. Så vi har fått det tvärtom mot vad tjänstemännen har. De har stämpelur, medan vi inte ville ha det. Det brukade ju bli så att det blev ingen tidning. Så jag tror säkerligen att det i olika yrkeskategorier har blivit en viss stress. Och cheferna gapar och gnäller. Det har blivit mycket sprit på arbetsplatsen. Det kan man väl säga av egen erfarenhet. Men varför man gör det, det vet jag inte riktigt, om det är spänningen eller om det är att man känner sig lite tuffare när man kommer upp sedan.

Är det något som har ökat, tror du?

Ja, det har det. Och det är väl halvpott nästan tillåtet på vissa arbetsplatser att man ska ta sig en. Själv dricker jag ju ingenting men det hindrar ju inte att andra gör det.

Avsynare, 44 år. Uppländskt brukssamhälle

Jag arbetar som avsynare. Det kommer gjutna detaljer som ska bearbetas här. Då avsynar vi dom så att det inte är några djupskador, sprickor eller annat i materialet innan det får gå ut i produktionen. Så det är inte så där ensidigt här på jobbet utan det växlar ju.

Vad har du för arbetstider?

Jag arbetar på dagtid mellan 7 och 4.

Du har inte lång restid?

Nej, jag går, det tar bara en 5—10 minuter.

Har du alltid jobbat dagtid?

Nej, jag har haft skiftarbete i 8 år. Fast jag har gått 5 år på dagtid nu.

Är det svårt att få?

Det är ett svårt jobb att få tag i. För man måste ha väldigt starka skäl. Jag var ju ungdomsledare och det var lite svårt

att sköta det där med skiftgång, så på det viset fick jag jobb på dagtid.

När jag hade skift, då var jag slipare. Det var ju ett sådant tempojobb. Det var samma grejor varenda dag. Det hade man väl inte stått ut med, om man hade fortsatt, genom att man hade haft ett rörligt jobb förut som handelsanställd. Det var endast det ekonomiska som gjorde att man höll ut så länge som man gjorde.

Förlorade du något genom att gå på dan?

Ja, jag förlorade första tiden, men nu har jag förtjänstmässigt sett gått om. Men det var värt förlusten. Jag förlorade ju skifttillägget. Det har jag inte kvar.

Men det är bra mycket bättre idag. Först genom att magen mår bättre. Man äter pa bestämda tider. Jag tror att om det skulle bli så att man blir satt på skiftarbete igen, då hoppar man nog av.

Hur skulle du vilja beskriva det arbete du har nu när det gäller trivsel och arbetstillfredsställelse?

Ja, arbetet är ju rätt så intressant det är det, men arbetsmiljön är väl lite trist där ute där vi sitter. Nu har dom lovat förbättringar. Men det har dom lovat bra länge och det verkar att gå sakta. Det är en tillbyggd lagerlokal, så att värmen t. ex. fungerar så att det antingen är 30 grader varmt eller också är det 14—15 grader bara.

Jobbar du på ackord?

Jag kör på ackord. Men ackordsarbete är någonting som jag är absolut motståndare till, för det anser jag är ett vansinnigt utnyttjande av människor. Jag tycker det är ett rent misstroende mot en arbetare att behöva sätta ett ackord bara för att så att säga få honom att ta ut allt vad han kan. Och jag kan inte fatta varför en tjänsteman inte behöver ha ackordsarbete för att utföra sina uppgifter men en arbetare måste ha ackord för att utföra sin. Det får jag aldrig in i min arma skalle varför det ska vara på så vis. Det är ett system som jag aldrig har kunnat acceptera, ackordssystemet. När

jag arbetade som slipare fick jag slita från klockan ringde till hon ringde ut, så dåliga var ackorden. Nu behöver jag inte det. Trots att jag kör på ackord så tjänar jag mera nu än vad jag gjorde då. Det är bra mycket mindre arbete nu, det kan jag gott erkänna, och ändå tjänar jag mera och det bevisar ju att ackordssättningen är orättvis. Det går inte att få rättvisa på det här sättet och då ska det ju inte heller finnas ackordssättning. För det skapar irritation mellan arbetare med ett sånt system. Det blir i alla fall en avundsjuka.

Tror du att det är en majoritet av arbetarna som vill ha månadslön?

Ja, jag tror det. Jag vet ju att det är många industrier som har infört det på försök. Men dom har ju stannat kvar. Dom som arbetar vill ju inte ha tillbaks ackord, trots att dom kanske tjänar någon 25-öring mindre i timmen. Det tycker jag är tydliga bevis för att det är ett bra system med månadslön i stället för ackord.

Vilket skulle vara viktigast för dig om du skulle vara tvungen att söka nytt jobb, trivseln eller hög lön?

Alltså där fick man väl försöka skaffa sig ett arbete som hade en inkomst som man kunde existera på, så att man inte behövde trappa ner den standard man har nu fast den inte är så märkvärdig. Men man vill ju inte pruta av på den. Men det är klart att man fick ju överväga. För att ta ett jobb som det inte finns någon trivsel i men som går att tjäna pengar på, det tycker jag är värdelöst. För det har jag ju så att säga provat, och det är ingenting att stå efter.

Vilket är viktigast i framtiden, ökade reallöner eller mer fritid?

Ja, jag anser väl att det inte är så stor vits med ökade löner för det äter ju prishöjningarna upp. Så det har man ju inte så stor nytta av. För min egen del skulle jag inte ha något emot någon timme till per dag i fritid. Men det är klart att jag kan ju resonera så i och med att jag är ungkarl och så att säga självförsörjande. Det blir ju helt andra problem för

en som har familj och barn. Dom är kanske mera beroende av inkomst.

För egen del skulle jag vilja ha kortare arbetstid per dag, men det beror mycket på att jag sysslar lite med ungdomsfotboll och sånt där. Och då är det kinkigt ibland att hinna. Men om man skulle bortse från det då skulle jag inte ha någonting emot en extra semestervecka. 5 veckors semester om man skulle ta bort det personliga jobbet på fritiden.

Några fritidsproblem har jag inte. Facket har jag inte något nu och förut var jag med i fritidsnämnden. Där har jag också hoppat av, för det kom jag underfund med att det var ju värdelöst. Men jag har mitt föräldrahem i närheten och dom bor 100 m från hamn. Och så är jag intresserad av fiske och sånt, så där går ju fritiden åt. Men på vintern är det rätt svårt här som medelålders ungkarl. För det finns inte några riktiga samlingspunkter, ingen bowlinghall eller något sånt där. Det blir inte så ofta som jag åker in till Uppsala. Men nu har dom ju lovat att dom ska försöka lösa det med. Dom tänker försöka att få upp en bowlinghall och servering. Så det kanske blir bättre med det med till vintern.

(Frågan om materiell standard)

Jag vet inte om jag är nöjd precis men jag tycker min levnadsstandard är acceptabel för mig i alla fall. Jag har ju rätt så hyfsat med utrymme i den här lägenheten, så jag har nog inte någonting att anmärka mot min levnadsstandard som jag har det nu.

Har du gjort några större inköp under det senaste året?

Nej, jag har inte gjort några större inköp annat än att jag köpte nya möbler när jag flyttade in hit. Sedan har jag inte gjort några större inköp. En båt har jag köpt förstås.

Har du planer i framtiden för något särskilt?

Ja, jag måste byta bil medan jag får något för den jag har. Sedan måste jag väl försöka få en TV till hösten med lite färg i. Jag har hållit på och kört med en 100-kronorsapparat i några år. Så jag får väl skaffa den där. Men det blir inte

förrän till hösten för att nu till sommaren blir det inte mycket tittande på TV. Så nu klarar man sig ju även om bilden är lite sned.

Kan du spara pengar?

Möjligheter har jag väl, men jag är nog lite slösaktig ibland, så det rinner väl iväg lika fort som man får in dom. Ibland kan det väl bli något ryck så att man kan få undan någon tusenlapp, men det är sällan. Den tas ut nästan så fort den har blivit insatt. Men det där är väl en karaktärsgrej. För visst har man väl möjlighet att spara. Man vet ju t. ex. om man måste byta en bil så klarar man amorteringarna, så visst skulle det väl gå att spara om man gav sig den på det. Men man har väl kanske den felaktiga inställningen att man ska hålla igång så länge det klarar sig. Spara det får man väl göra lite senare kanske och tänka på ålderdomen.

Har din standard förändrats under de sista 5 åren?

Jo, jag får väl säga att nog har den ökat, det har den gjort. Jag har faktiskt fått det bättre. Stabilare ekonomi. Det har inte varit några större katastrofer om man åkt på någon skräll med bilen eller om det har hänt någonting annat som man inte har räknat med. Tidigare var det ju jävligt svårt att komma igen efter sådant. Men på senare tid går det rätt bra. Det vet jag inte om det har med standardhöjning att göra. Men visst har det ökat lönemässigt år från år. Visst har det blivit bättre, det har det blivit.

(Frågan om inställningen till standardökningen)

Ja, jag tror att jag får fastna för C där.

Du hade haft det i stort sett lika bra utan löneökning?

Ja, jag tror det, för att det är väl ett ordspråk som säger att mycket vill ha mer och jag tror att det är väl en sådan risk. Börjar man skaffa sig prylar, om man säger att kompisar skaffar sig prylar så ska man ha sådana prylar, och så blir det ett förbannat köpande. Bara för att man så att säga ska ha. Så det är nog mycket som man skulle kunna klara sig

utan, som man köper bara för att man tycker att man har fått råd.

Vad tror du om löneökningar 5—10 år framåt i tiden?

Ja, jag tror nog att det blir ett stopp av något slag på både löneökningar och standardökningar. Jag tror inte tillgångarna räcker till för att fortsätta i den här takten. Jag vet inte, men jag befarar att det blir nog kanske inte så bra i framtiden.

(Citatet från DN)

Jag tror att känslan för medmänniskan har försvunnit mer och mer. Om man tänker ett sådant här hus för 20 år sedan, då tror jag att man skulle varit kompis med allihopa som bodde här. Nu är det knappt man känner dom, för att nu är det ju ett enda jagande iväg till sommarstugor och husvagnar och grejor, så man har ju aldrig tid och lära känna dom som bor i kåken. Och jag tycker man märker om man resonerar nu med någon granne, som man inte har sett förr, ska man få kontakt så får man antingen resonera båtar eller bilar. Det verkar som det är dom grejorna som existerar, hur bilen går och vilket märke man har osv. Och om man har sommarstuga eller inte. Jag tycker det verkar som dom vill framhäva hur fina grejer dom har köpt. Tidigare umgicks ju folk och kom tillsammans och spelade kort och t.o.m. var ute och sparkade boll med barnen. Det ser man ju inte till numera. Det kan ju hända någon gång att man kan se några äldre vara ute och leka med grabbarna här, men det är sällan. För om vi går tillbaka en 10—15 år, kanske mer, så kunde man ju gå in till grannarna utan att man kände dom. Det är knappt att man törs göra det nu. Det har blivit som några osynliga väggar. Det är klart, nu är det väl så att man försöker väl inte att knyta så mycket kontakter själv heller, i och med att man har en bekantskapskrets här som man umgås med. Men man tycker ändå att man märker det om man träffar dom ute, och man försöker att göra en trevare är det så mycket svårare. Det är ju inte heller så ofta som arbetare samlas och diskuterar efter arbetet. Som det nu är så rusar dom ju bara iväg hem. Så fort det ringer så säger det klick i

stämpelkortet och så iväg. Dom ska hem fort och sjunka ner i fåtöljen och titta på färg-TV, nyinköpt va.

Hur ser ditt idealsamhälle ut i framtiden?

Ja ifråga om bostadsstandard, så om jag fick bestämma så skulle det inte finnas ett höghus, för det tycker jag är fruktansvärt. Jag vet inte varför jag har fått en sådan antipati mot höghus, men jag tycker att det är ju precis som en myrstack. Och så liten folkmängd och så stor yta som Sverige har så skulle det väl inte behöva byggas rätt upp i skyn med kåkar.

Jag tror att våldet har ökat, och att det är mycket boendemiljön som har förorsakat det. För det blir ju inte alla förunnat i ett sånt här samhälle att det finns några grönområden där ungdomar kan vara ute och härja och leka. Om man ser nu sådana här förorter, det är bara asfalt och betong. Dom måste ju sysselsätta sig med någonting. Då blir det väl att det slår över åt fel håll, när det inte finns någonting att sysselsätta sig med.

Om jag skulle ha några önskemål, ja, jag vet inte men det skulle nog utjämnas lite. Jag tycker klyftorna är lite för stora mellan samhällsgrupperna, klasskillnaderna. Jag tycker att klasskillnaderna bara ökar undan för undan igen. Dom var väl inte så påfallande tidigare men om man ser här så tycker man att klyftan mellan arbetare och tjänstemän bara ökar. Man märker det rätt så tydligt. Om det t. ex. är en kille som har arbetat som blir utsedd till förman blir han nästan omedelbart lite högre. Det blir nog inget idealsamhälle om det ska vara på det viset. Jag skulle vilja ha en utjämning, det är lite för stora hopp mellan arbetare och tjänstemän. Både i samhällsställning och löneställning. Jag är inte avundsjuk, för jag vet att en kille som har studerat och arbetat och fått en chefsställning han ska givetvis ha betalt för det. Men det är inte nödvändigt att han ska ha ett par årslöner mer än mig. För så mycket mera nytta för samhället gör han inte. Jag vet inte om jag har blivit influerad av ungdomsradion eller vad det beror på. Jag tycker att det börjar bli lite för mycket kapitalister som har makten. Men jag vill ju absolut inte ha ett kommunistiskt samhälle i framtiden, det

vill jag inte ha, det vill jag ha sagt med en gång. För det tror jag inte är något idealsamhälle. För demokrati bör det nog finnas i ett samhälle om det ska fungera något så när. Det behöver ju inte nödvändigtvis vara socialdemokrati. Men demokrati bör det nog vara, så att man kan be någon fara åt helvete om man inte tycker om honom, utan att man ska behöva sitta inne ett tag. Men det är nog väldigt svårt att hitta någon lösning på ett idealsamhälle. Det tror jag människorna är alldeles för olika för att det ska kunna gå och få fram någonting.

8. Sammanfattning: Arbete och konsumtion i överflödssamhället

Det centrala problemet i diskussionen om överflödssamhället är förhållandet mellan arbete och konsumtion. I första hand syftar uttrycket överflödssamhälle på konsumtion. Det är med tanke på konsumtionen som talet om överflöd har uppkommit. De tre olika studier av överflödssamhället, som jag har tagit upp, har var för sig olika syn på detta överflödssamhälle. Galbraith framför det liberala ursäktandet och avståndstagandet. Han menar att det inte längre är behoven som styr produktionen, utan det är produktionen som styr behoven. Goldthorpe och Lockwood försöker krossa en myt om arbetarklassens förborgerligande. De balanserar mellan synen på konsumtionen som statussymbol och alienationsteorier och hamnar i något som påminner om en ren nyttoteori. Gorz för fram en beskrivning som ser den alienerade arbetaren som den perfekta konsumenten i masskonsumtionssomhället. Gemensamt för alla är ändå konkreta beskrivningar av vissa förhållanden i överflödssamhället. Alla ser t. ex. degraderingen av arbetet som ett missförhållande.

I första kapitlets första avsnitt sammanfattades diskussionen om överflödssamhället i ett antal frågor:

Är konsumenterna indoktrinerade till att känna "falska" behov?

Beror detta på arbetsförhållandena?

Är det önskan om en hög konsumtionsnivå, som har lett till ett undertryckande av behovet av arbetsglädje?

Hur uppstår önskan om en hög konsumtionsnivå?

Vilka är möjligheterna att tillfredsställa behovet av arbetsglädje?

Hur sker indoktrineringen av konsumenterna?

Hur djupt tränger denna indoktrinering?

När Gorz analyserar överflödssamhället gör han det från några mycket allmänna marxistiska utgångspunkter. Men han preciserar sig inte och han använder begrepp som utsugning och alienation på ett vagt sätt. På samma sätt görs i andra marxistiska analyser av överflödssamhället, t. ex. hos Marcuse eller Israel. När man analyserar överflödssamhället använder man sig inte av själva kärnan i Marx ekonomiska teori, dvs. arbetsvärdeläran. Och de som å andra sidan tillämpar arbetsvärdeläran sätter sällan denna i relation till överflödssamhällets problem. Överflödssamhället analyseras i termer av alienation eller reifikation. Jag menar dock att man med Marx arbetsvärdelära kan få en bättre utgångspunkt för analysen av överflödssamhället än man kan med begreppen alienation och reifikation etc. Samtidigt får överflödssamhallets problem konsekvenser för själva arbetsvärdeläran. Begrepp som t. ex. arbetskraftens värde måste diskuteras och preciseras för att bli användbara vid en analys av överflödssamhället.

I arbetsvärdeläran finns en sammanknytning av behov i fråga om konsumtion och arbetstidens uppdelning i nödvändigt arbete och merarbete. Den nödvändiga arbetstiden är den tid som arbetaren behöver för att producera den av honom eftersträvade levnadsstandarden. Frågan om behov i konsumtionen kan således relateras till arbetstiden. Här finns en möjlighet att göra en avvägning mellan den ökande konsumtionen i överflödssamhället och det nödvändiga arbetet respektive merarbetet.

Marx bestämde det nödvändiga arbetets omfattning i förhållande till arbetskraftens värde. Arbetskraftens värde är traditionellt ett uttryck för de nödvändiga existensmedel arbetaren måste konsumera för att över huvud taget kunna överleva och fortsätta att arbeta. Detta brukar benämnas arbetskraftens reproduktion. Det intressanta med begreppet arbetskraftens värde är dock att det som är en nödvändig reproduktion för kapitalets utveckling, också är ett mål i sig för den enskilde arbetaren. För honom eller henne är det ett mål att kunna överleva och att kunna göra det så behagligt som möjligt.

I och med utvecklingen av produktiviteten har det också blivit möjligt att höja arbetskraftens värde avsevärt. Detta har varit till fördel för arbetarklassen, men också varit en nödvändighet för kapitalets utveckling. Ökningen av produktiviteten har lett till att det i det närmaste har blivit meningslöst att se arbetskraftens värde som liktydigt med de för reproduktionen av arbetskraften nödvändiga existensmedlen. Man måste i stället betona arbetskraftens värde som mål i sig för arbetarens konsumtion och välbefinnande. Då kan man också fråga sig hur behovstillfredsställelsen inom konsumtionen hänger samman med behovstillfredsställelsen inom arbetet. Ett rimligt antagande är att, när konsumtionen nått en bit över existensminimum, arbete och konsumtion jämställs som medel för behovstillfredsställelse. Då gäller det inte längre bara, för att använda Galbraiths uttryckssätt, att maximera inkomsten. Utan det gäller också att maximera tillfredsställelsen under alla dygnets timmar, således även under arbetstiden.

Om man gör ett sådant antagande kan man se att arbetskraftens värde inte längre bara påverkar omfattningen av den nödvändiga arbetstiden. Den totala arbetstiden, dvs. den nödvändiga arbetstiden plus merarbete, påverkar också i sin tur hur högt arbetskraftens värde kan stiga. Ju längre den totala arbetstiden är desto lägre blir arbetskraftens värde.

Men arbetskraftens värde påverkas inte bara av arbetstidens omfattning. Det påverkas också av arbetsförhållanden och arbetstillfredsställelse. Ju bättre arbetet är, desto högre kan arbetskraftens värde stiga. Detta kommer sig alltså av önskan av att leva väl under alla dygnets timmar, både i arbetet, i hemmet och under fritiden utanför hemmet. Det är inget rimligt intresse i längden att kunna leva i lyx under några timmar av dagen, när priset är många timmars tråkigt och tröttande arbete.

Med dessa antaganden kan man försöka besvara några av de frågor, som ställts i inledningen. I stället för att se konsumtionen som en kompensation för trista arbetsförhållanden måste man se arbete och konsumtion som nära ihopkopplade. En önskan om en ökande konsumtionsnivå kan bara uppkom-

ma om också arbetsförhållandena är goda och arbetstiden inte är för lång. En ökande konsumtionsnivå kan inte heller ses som ett medel att undertrycka behov av bättre arbetsförhållanden. Tvärtom skulle en ökande konsumtionsnivå leda till allt starkare krav på bättre arbetsförhållanden och kortare arbetstider.

Den ökande konsumtion som ändå sker, trots få förändringar i fråga om arbetsförhållanden och arbetstider, behöver man dock inte förklara med falska behov eller manipuleringar. Den kan inte heller ses som en kompensation för dåliga arbetsförhållanden. Den kan möjligen beskrivas som försök till kompensation. Det är bara så att denna ökande konsumtion är det enda som erbjuds. Och det är klart att folk då också köper saker som de vill ha. När man tjänar en viss summa pengar varje vecka eller varje månad och vet att man ska jobba nästa vecka och nästa månad igen, så är det klart att man köper upp sin inkomst. Och när man köper, så köper man också något som man vill ha i någon mening. Att denna konsumtion skänker en viss tillfredsställelse torde vara svårt att förneka. Men denna tillfredsställelse blir allt mer marginell; den kan aldrig kompensera de dåliga arbetsförhållandena. Tvärtom ökar kraven om förändring av dessa ju mer konsumtionen ökar.

När man analyserar denna ökande konsumtion måste man skilja mellan arbetskraftens värde och inkomsten. I kap. 2 definierades en övre gräns för arbetskraftens värde. Arbetskraftens värde kan inte stiga över den nivå av behovstillfredsställelse som arbetet befinner sig på. När konsumtionen stigit till en viss nivå och arbetsförhållandena förblir oförändrade kan inte arbetskraftens värde stiga mer. Men inkomsten kan öka och den konsumtion som då sker kan antas bli relativt likgiltig. Den blir likgiltig i jämförelse med de krav som finns på bättre och trivsammare arbetsförhållanden och kortare arbetstider.

Variationen i arbetsförhållanden och inkomst mellan olika grupper av lönearbetare gör att skillnaden mellan arbetskraftens värde och inkomsten kan vara olika stor i olika grupper. Man kan beskriva skillnaden mellan arbetskraftens värde och

inkomsten, när inkomsten ligger över arbetskraftens värde, som en konflikt mellan arbete och konsumtion. Storleken på denna konflikt behöver inte hänga samman med den totala välfärden. En individ, som har ett dåligt arbete och en låg konsumtionsnivå, känner kanske inte av någon konflikt mellan arbete och konsumtion. En individ, som har ett bättre arbete och en mycket högre konsumtionsnivå, kan däremot uppleva en sådan konflikt. Men i stort sett är hans välfärd ändå högre. Dock ger denna konflikt upphov till ett missnöje med situationen, som påverkar välfärden negativt. Existensen av en konflikt mellan arbete och konsumtion sänker den totala välfärden och gör den mindre än vad man skulle kunna vänta sig utifrån en bedömning av arbetet och konsumtionen var för sig.

Resonemanget leder till att man kan anta att en konsumtionsökning utöver arbetskraftens värde leder till en sänkt välfärd. På motsvarande sätt kan välfärden öka genom en sänkning av konsumtionen. Särskilt blir detta fallet om arbetsförhållandena förbättras samtidigt.

Förhållandet mellan arbetskraftens värde och inkomsten har i den enkät som gjorts uttryckts i två frågor. För det första i en fråga om valet mellan inkomst och arbetstrivsel och för det andra i en fråga om valet mellan inkomst och mera fritid. På den första frågan svarade 17 % att de skulle vilja ha en sänkning av inkomsten och ett trivsammare arbete. För dessa 17 % kan vi då anta att inkomsten är betydligt högre än arbetskraftens värde, eftersom de vill minska behovstillfredsställelsen inom konsumtionen och i stället öka den inom arbetet.

Det har antagits att arbetskraftens värde hänger samman med arbetsförhållanden och arbetstillfredsställelse. I frågan om valet mellan inkomst och arbetstrivsel kan man också se en sådan tendens. Bland dem som har ett intressant arbete är det bara 12 %, som skulle vilja ha ett trivsammare men sämre betalt arbete. Av dem med ett trivsamt arbete är det 15 % och av dem med ett acceptabelt eller trist arbete är det 29 %. Andelen för den grupp som har en inkomst som klart överstiger arbetskraftens värde blir alltså mer än dubbelt så stor

bland dem som har ett acceptabelt arbete jämfört med dem som har ett intressant arbete.

Den andra fragan om förhållandet mellan arbetskraftens värde och inkomsten berör inte i första hand en existerande skillnad mellan dessa. Frågan berör snarare den framtida utvecklingen av arbetskraftens värde och inkomsten. Frågan gällde om man ville ha kontanta löneökningar eller mer fritid, antingen i form av längre semester eller kortare arbetstid. Av samtliga vill en femtedel ha kontanta löneökningar, medan ungefär tva femtedelar vardera vill ha längre semester respektive kortare arbetstid.

Andelen som vill ha kontanta löneökningar är visserligen minst bland dem med ett acceptabelt arbete, 15 %, men skillnaderna här är inte sa stora mellan dem med olika arbetstillfredsställelse, som fallet var i valet mellan inkomst och arbetstrivsel. Vad som emellertid kommer fram här i samband med arbetstrivseln är skillnaden mellan form av fritid. Av dem med ett acceptabelt arbete vill 60 % ha kortare arbetstid, medan bland dem med ett trivsamt arbete denna andel är 30 % och bland dem med ett intressant arbete 37 %.

Om man jämför förhallandet mellan inkomst och arbetskraftens värde utifrån dessa två fragor om val mellan inkomst och arbetstrivsel, respektive mer fritid, kan man urskilja tre grupper. För den knappa femtedel, som valt ett trivsammare arbete och sänkt inkomst, ligger arbetskraftens varde klart under inkomsten. För den femtedel, som valt kontanta löneökningar, har inkomsten ännu inte nått upp till gransen för arbetskraftens värde. För de resterande tre femtedelarna skulle man kunna säga att arbetskraftens värde ungefär motsvarar inkomsten. Man skulle inte vardesätta ytterligare inkomstökningar utan skulle foredra en kortare arbetstid eller bättre arbetsforhallanden. Dock kan man faktiskt anta att även för en del av dessa tre femtedelar inkomsten ligger något över arbetskraftens värde. Detta av två skäl.

För det forsta ställdes fragan om valet mellan kontanta löneökningar och fritid för drygt ett år sedan. Men nagon sänkning av arbetstiden har inte skett. Daremot har inkomstökningar skett och dessa torde da också ha kommit att överstiga

arbetskraftens värde. För det andra, beträffande frågan om valet mellan inkomst och arbetstrivsel, kan man anta att det finns en utbredd motvilja mot att av rättviseskäl och liknande godta inkomstsänkningar. Inkomsten har ett instrumentellt värde bortsett från vad den betyder i form av konsumtion. Om man i stället för inkomst hade talat om materiell standard i denna fråga hade andelen antagligen blivit något högre för dem som skulle valt ett trivsammare arbete. Detta antyds bl. a. genom en fråga om betydelsen av standardökningen.

Sammanfattningsvis kan alltså sägas att för en femtedel ligger arbetskraftens värde klart under inkomsten. För uppskattningsvis ytterligare en femtedel ligger arbetskraftens värde något under inkomsten. För två femtedelar ligger inkomsten vid den övre gränsen för arbetskraftens värde. För en femtedel slutligen ligger inkomsten under denna övre gräns.

Den övre gränsen för arbetskraftens värde är beroende av arbetsförhållanden och arbetstrivsel. Då kan man också anta att skillnaden mellan arbetskraftens värde och inkomsten vid givna arbetsförhallanden får en större omfattning ju högre den materiella standarden är. Man kan också tänka sig att en skillnad av ungefär samma omfattning råder vid lika samband mellan arbetstrivsel och materiell standard på olika nivåer.

Bland dem som har ett trivsamt arbete och en acceptabel materiell standard är det bara 5 %, som skulle vilja ha ett trivsammare men sämre betalt arbete. Bland dem som har ett trivsamt arbete och en bra materiell standard är det 15 % som skulle vilja ha ett trivsammare och sämre betalt arbete. Bland dem med ett trivsamt arbete och en mycket bra materiell standard är det 31 %. Att arbetskraftens värde ligger under inkomsten blir vanligare med stigande materiell standard vid en given nivå på arbetstrivseln. Motsvarande andelar för dem som har ett intressant arbete är med stigande materiell standard 0 %, 9 % och 21 %.

Skillnaden mellan arbetskraftens värde och inkomsten har också samma omfattning vid ett acceptabelt arbete och bra materiell standard som vid ett trivsamt arbete och en mycket bra materiell standard. I båda situationerna är det en

knapp tredjedel, som skulle vilja ha ett trivsammare men sämre betalt arbete. Bland dem som har ett trivsamt arbete och en acceptabel standard samt bland dem som har ett intressant arbete och en bra standard vill 5 % respektive 9 % ha ett trivsammare men sämre betalt arbete.

Tanken på att kunna uppskatta förhallandet mellan arbetskraftens värde och inkomsten genom personliga uppgifter från olika människor bygger naturligtvis på ett antagande om att det finns en medvetenhet om problemen och bristerna i överflödssamhället. Ett sådant antagande går emot de vanligaste föreställningarna om överflödssamhället. Man beskriver oftast konsumenten som ohjälpligt fast i sitt behov av att bygga upp sin personlighet och sin självvärdering med hjälp av statusprylar. Konsumenten är manipulerad och indoktrinerad.

Den strukturella bakgrunden till uppkomsten av ett gap mellan arbetskraftens värde och inkomsten är en reifiering av institutioner och processer. De strukturella skeendena har fjärmats från människornas krav och påverkan. Den viktigaste processen härvidlag är monopoliseringen av marknaden. Löneförhandlingssystemets institutionalisering och sysselsättningspolitiken är de processer inom arbetarrörelsen, som har bidragit till den reifierade sociala strukturen.

Man antar ofta att denna strukturella reifikation också leder till en reifikation av det mänskliga medvetandet. Som en motvikt till en sådan reifikation kan man dock se en form av distansering från det egna beteendet i överflödssamhället. Förutsättningen för en distansering är en relativt väl utvecklad personlighet, som har skapats under uppväxtåren. Denna personlighet kan då sta emot den socialisering som sker i yrkesroller och konsumentroller senare i livet. Personlighetens värderingar kan tränga fram bakom beteendena i form av avståndstagande eller likgiltighet. Resultatet blir en form av distansering.

I enkäten gjordes ett försök att uppskatta omfattningen av denna distansering. Eftersom skillnaden mellan arbetskraftens värde och inkomsten antogs vara större vid sämre arbetsförhållanden kan det också antas att distanseringen är vanligare då. Nästan hälften av dem med ett acceptabelt arbete har me-

nat att de hade haft det i stort sett lika bra utan en ökning av konsumtionen. Detta tolkas som uttryck för en distansering från en reell konsumtionsökning. Bland dem med ett trivsamt arbete är andelen som gett uttryck för en distansering 40 % och för dem med ett intressant arbete är andelen 24 %.

I de personliga intervjuer som gjordes, bekräftas den beskrivning som fåtts genom enkäten. Läsningen av intervjuerna ger en ökad förståelse för och insikt i problemen. Däremot är det svårare att ge intervjuerna en mer analytisk tolkning än den som redan gjorts. Det som intervjuerna ger utöver en illustration till och bekräftelse av det tidigare sagda är en uppfattning av de kvalitativa aspekterna av överflödssamhället. Tillfredsställelsen med den egna materiella standarden och likgiltigheten inför ökningar av standarden är vanligt förekommande. Det mest påfallande är en benägenhet att vid en direkt fråga uppge att standarden varit oförändrad under de sista åren. Trots det visar det sig att den har ökat på flera punkter, färg-TV, frysbox, nya möbler m.m. Dessa upplevs dock som marginella höjningar av standarden. Den utveckling av konsumtionen som sker upplevs inte som någon förbättring utan enbart som en förändring av den standard man redan har. En påfallande kontrast till detta är intervjun med gruvarbetaren, där inredning av ett eget hem och bildande av familj har upplevts som meningsfullt.

Främst en intervju (med smidesarbetaren) avviker från de övriga med en klart positiv inställning till en reallöneökning och utvecklingen av den materiella standarden. Den intervjuades situation kan där beskrivas med ett trivsamt arbete och en acceptabel materiell standard, en situation som enligt enkäten också genomgående visar den mest positiva inställningen till en ökning av konsumtionen.

I alla intervjuerna kommer tydligt fram uppfattningen om vikten av förändringar inom arbetslivet. Här finns mycket klart upplevda brister och krav. Beträffande kortare arbetstid finns det en positiv inställning, men denna inställning är inte särskilt stark. Många fruktar att en förkortning av arbetstiden skulle medföra ett högre tempo i arbetet och då är nyttan av arbetstidsförkortningen helt borta. Andra menar att

en kortare arbetstid skulle upplevas som meningslös. När man väl har kommit till jobbet kan man lika gärna jobba åtta timmar. Det märks inte så stor skillnad.

En tendens är att de som har klart angivna fritidssysselsättningar är mer positivt inställda till en förkortning av arbetstiden varje dag. Övriga är mer inställda på en längre semester. Men några starka belägg för det finns inte. Det skulle vara värt en närmare prövning.

Över huvud taget kommer insikten om arbetstrivselns betydelse för ett meningsfullt liv klart till uttryck i de flesta intervjuer. Om man inte trivs på jobbet kan man inte få ut något av fritiden eller av en ökad materiell standard.

Något som också kommer fram ganska tydligt i intervjuerna är det som har diskuterats under beteckningen "avskildhetseffekten". Man talar om att folk köper så mycket och nästan stressar ihjäl sig och jobbar övertid.

> Det liknar ett ekorrhjul som det nu är. Vårt samhälle har blivit en evig jakt efter status, det ger inte någon lycka tror jag. De flesta arbetar mer än de behöver för att kunna köpa statusvaror. När de har ork och lust att ha glädje över sakerna är svårt att förstå. (IP-nr 268)

Men bland de intervjuade är det ingen som har uttryckt en sådan inställning för egen del. Synen på övertidsarbete är genomgående negativ. Avskildhetseffekten beror på den bristande kontakten mellan människor. Detta kommer också fram i flera intervjuer. Bristen på gemenskap och tid för att umgås med arbetskamrater och grannar upplevs som något ont. Ofta relateras detta till standardjäkt och att man bara kan prata om bilen och båten.

Intervjuerna ägde rum under slutskedet av en utdragen avtalsrörelse. Nästan genomgående i intervjuerna är uppfattningen att effekten av löneökningarna skulle bli minimala, och detta trots rekordstora procentuella lönelyft för många grupper. Men man trodde att marginalskatterna och inflationen skulle ta den allra största delen av löneökningarna. Hela detta förlopp beskrivs ofta som "en enda snurr på pengar".

På grund av detta skulle man kunna hävda att förklaringen till en önskan om ökad fritid t. ex. skulle bero på skatter och inflationen. Det är ingen skatt på fritid. Naturligtvis kan man inte helt bortse från dessa faktorers inverkan. Men i intervjuerna framkommer samtidigt så många uttryck för att en standardökning inte är särskilt angelägen. Fritiden och bättre arbetsförhållanden är värda betydligt mer. Vid direkta frågor om önskvärdheten av en sänkning av skatten har man också framhållit att något sådant är otänkbart på grund av de behov som täcks genom skatterna.

Förhållandet mellan arbete och konsumtion är också ett förhållande mellan individen och samhällsstrukturen. Det ideala förhållandet är att arbete och konsumtion upptar precis de delar av en människas liv, som motsvarar de vanor och krav hon har. Arbetsorganisationer anpassar sig efter den tid och det sätt som de arbetande önskar. Och de varor produceras, som individerna verkligen vill ha. Genom att de ekonomiska organisationerna anpassar sig efter individernas önskemål uppstår inte något gap mellan individerna och den ekonomiska strukturen. Det är ett sådant förhållande som utmålas i liberala modeller om fri konkurrens mellan företag och ett fritt utbud av varor och arbetskraft. Varje människa arbetar så mycket hon vill och köper så mycket hon kan.

En generell kritik mot det liberala synsättet kan formuleras i en klassteori, som har den ojämna fördelningen av makt och resurser mellan olika grupper av människor i samhället som utgångspunkt. Genom innehavet av produktionsmedlen har en klass kunnat tvinga en annan klass till underkastelse. Dessa ojämna maktförhållanden gör att man inte kan tala om en överensstämmelse mellan individers krav och strukturens sätt att fungera. Den ekonomiska strukturen tillgodoser endast en klass intressen. Förhållandet mellan arbete och konsumtion blir ett förhållande mellan två klasser, där den ena klassen endast lever för att arbeta medan den andra arbetar minimalt och konsumerar desto mer.

Klassteorin formulerades ursprungligen för över hundra år sedan. Vad som har hänt sedan dess är, om vi håller oss till Sverige, för det första att produktiviteten inom industrin har

mångdubblats. För det andra har arbetarklassen genom den organiserade arbetarrörelsen tilltvingat sig en jämnare fördelning av den ökade produktionen. Därför blir det inte i samma utsträckning som tidigare relevant att tala om en klass som arbetar och en klass som lever av andras arbete. Även om arbetarrörelsen i viss mån kan sägas ha tilltvingat sig en del av kapitalets forna totala makt, kvarstår ändå de grundläggande maktförhållandena enligt tidigare mönster. Men dessa förhållanden återspeglar sig inte längre som ett förhållande mellan två grupper av individer, två klasser. Det går inte att som tidigare beskriva utsugningen i förhållandet mellan de rika och de fattiga. Ett annat förhållande börjar bli mer påtagligt för individen. Det är hur förhållandet mellan arbete och konsumtion återspeglar sig i hans eget liv. Den ekonomiska strukturen har fjärmats från människornas direkta krav. Förtrycket idag består i att de arbetande människorna tvingas arbeta onödigt hårt och onödigt mycket, inte främst för att tillfredsställa en annan klass krav på konsumtion utan för att själva konsumera sitt eget överflödiga merarbete. På så sätt tvingas en del av människans tid in i ett handlingsmönster som är meningslöst och innehållslöst. Det är en utsugning av människans tid att leva.

Summary: Labour and consumption in the affluent society

The central problem of the discussion on the affluent society is the relation between labour and consumption. The concept of the affluent society first of all refers to consumption. The three different studies of the affluent society which I have taken up, each have a different view of this affluent society. Galbraith gives the usual liberal apologies and repudiations. He means that the wants no longer govern the production, but that the production governs the wants. Goldthorpe and Lockwood are trying to shatter a myth of the embourgeoisement of the working class. They balance between the view of consumption as a status symbol and alienation theories, and end up with what looks very much lika a pure utility theory. Gorz presents a description which sees the alienated worker as the perfect consumer in the mass consumption society. Common to all writers mentioned is nevertheless concrete descriptions of certain conditions in the affluent society. They all see the degradation of labour as an incongruity.

In the last paragraph of the first chapter the discussion of the affluent society was summed up in a number of questions:

Are consumers indoctrinated to feel "false" wants?

Is this due to working conditions?

Is it the wish for a high level of consumption that has led to a suppression of the need of the joy of one's work?

How does the wish for a high level of consumption arise?

What are the possibilities of satisfying the need of the joy of work?

How are the consumers indoctrinated?

How profound is this indoctrination?

When Gorz analyses the affluent society, he does so from some very general marxist points of view. But he does not express himself exactly and uses concepts like exploitation and alienation in a vague way. The same is true of many other marxist analyses of the affluent society, for example those of Marcuse and Israel. When they analyse the affluent society they do not use the very core of Marx's economic theory, that is the labour theory of value. And those who do apply it, on the other hand, seldom put it in relation to the problems of the affluent society. The affluent society is analysed in terms of alienation or reification. I mean, however, that with Marx's labour theory of value it is possible to get a better basis for the analysis of the affluent society than with the concepts of alienation and reification. At the same time the problems of the affluent society affect the labour theory of value itself. Concepts like for instance the value of labour power, have to be discussed and made more explicit to be applicable to an analysis of the affluent society.

In the labour theory of value there is a coupling of consumption wants and the division of the working-hours into necessary labour and surplus labour. The necessary working-hours is the time the worker needs to produce enough to give him the standard of living he wants. The question of wants in consumption can thus be related to the working-hours. Herein lies a possibility to weigh the increasing consumption in the affluent society against the necessary labour and the surplus labour, respectively.

Marx defined the extent of necessary labour in relation to the value of labour power. The value of labour power is traditionally a term for those necessary means of subsistence which a worker must consume in order to survive and to be able to work. This is called the reproduction of labour. But the interest of the term value of labour power, however, lies in the fact that what is a necessary reproduction for the development of capital, is also an object in itself to the individual worker. It is an object to him or her to survive and to be able to do that as pleasantly as possible.

With the increase in productivity it has been possible to

raise the value of the labour power considerably. This has been an advantage to the working-class but it is also a necessity to the development of capital. The increase in productivity has made it practically meaningless to see the value of labour power as equivalent to the means of subsistence necessary to the reproduction of the labour power. The value of the labour power must be stressed as an object in itself, to the consumption and well-being of the worker. The question now is how the satisfaction of wants in consumption is related to the satisfaction of wants in the work. A reasonable assumption is that once consumption has increased above the minimum of subsistence, work and consumption are ranked equal with each other as means of satisfaction of wants. To use Galbraith's phrase, it is no longer a question of maximizing the income only, but also of maximizing the satisfaction during all hours of the day, even the working-hours.

If we make such an assumption we will see that the value of the labour power no longer affects only the extent of the necessary working-hours. The total time for work, that is the necessary working-hours plus the surplus labour, in its turn affects the rise of the value of the labour power. The longer the total working-hours are, the lower will be the value of the labour power.

But the value of the labour power is not only affected by the extent of the working-hours. It is also affected by the working conditions and the satisfaction of work. The better the work is, the higher will the value of the labour power rise. This follows from a wish to live well during all the hours of the day, at work, at home, in the leisure spent outside home. It is not a reasonable interest in the long run to be able to live luxuriously a few hours of the day at the price of many hours of tedious and toilsome labour.

With these suppositions we will try to answer some of the questions asked in the introduction. Instead of seeing consumption as a compensation for bad working conditions, we must see labour and consumption as closely related. A wish for a rising level of consumption can arise only if working conditions are good and working-hours are not too long. More-

over, an increasing standard of consumption can not be regarded as a means of suppressing the need for better working conditions. On the contrary, an increasing level of consumption would lead to stronger demands for better conditions and shorter working-hours.

That increasing consumption which does take place, however, despite few changes in conditions of work or working-hours, need not be explained by "false" wants or by manipulation. Neither can it be looked upon as a compensation for bad conditions of work. It may possibly be described as an attempt at compensation. This increasing consumption, however, is the only alternative offered.

It is a matter of course that people buy things they want. When you earn a certain amount of money every week or every month, and know that you are going to work again next week and next month, you naturally buy with your money. And buying a thing means wanting it, in one respect or another. This consumption also gives some satisfaction. But this satisfaction becomes more and more indifferent. And it can never compensate the demand for better working conditions. On the contrary, these demands increase with the increase in consumption.

The value of the labour power has been supposed to be related to the conditions of work and work satisfaction. We can see such a tendency in the answers to the questions of the choice between income and satisfaction of work. Among those who have an interesting job only 12 % would want a more satisfying but less well paid job. The percentage of those with a satisfying job who would make the same choice is 15, and of those with an acceptable or boring job 29. The share of the group which has an income clearly exceeding the value of the labour power is thus more than twice as great among those who have an acceptable job, compared to those who have an interesting job.

The second question on the relation between the value of the labour power and the income does not first concern an existing difference between them, but rather the future development of the value of the labour power and the income. The

question was if one wanted a raise in ready money or more leisure either in the form of longer holidays or shorter working-hours. One fifth of all wanted higher wages in ready money, while two fifths each wanted longer holidays and shorter working-hours, respectively.

It is true that the share which wants cash raises is smallest among those who have an acceptable work, 15 %, but the differences here are not so great between those with different degrees of satisfaction of work, as was the case of the choice between income and satisfaction of work. What appears here, however, in connection with the satisfaction of work, is the difference between forms of leisure preferred. 60 % of those who have an acceptable work would want shorter working-hours, compared to 30 % of those who have a satisfying work and 37 % of those who have an interesting work.

Comparing the relation between the income and the value of the labour power from the point of view of these two questions of choice between income and satisfaction of work and more leisure, two groups are distinguished. Nearly one fifth would prefer a more satisfying work and a lower income. For this group the value of the labour power is clearly below the income. For the fifth which has chosen raises in ready money the income has not yet reached the limit of the value of the labour power. For the remaining three fifths we could say that the value of the labour power about equals the income. Further raises would not be valued but shorter working-hours or better working conditions would be preferred. However, we can actually suppose that even for some of these the income is slightly above the value of the labour power. There are two reasons for this.

First, the question of the choice between raises in ready money and leisure was asked more than a year ago. But there has been no cut in working-hours since then. Increases in income have occurred, on the other hand, and they are likely to have exceeded the value of the labour power. Second, we may suppose that there is a widespread reluctance against a lowering of the income, concerning the question of the choice between income and satisfaction of work, for reasons of

equity. The income has an instrumental value regardless of its significance for consumption.

To sum up we can say that for one fifth the value of the labour power is a good deal below the income. For approximately another fifth the value of the labour power is slightly below the income. For two fifths the income lies at the upper limit of the value of the labour power. For one fifth, finally, the income lies below this upper limit.

The upper limit of the value of the labour power is dependent of the conditions of work and the satisfaction of work. Consequently, we may suppose that the difference between the value of the labour power and the income, given certain conditions of work, will be greater the higher the material standard is. We may also suppose that a difference of about the same extent prevails when there is a similar correspondence between satisfaction of work and material standard on different levels.

Only 5 % of those who have a satisfying work and an acceptable material standard would want a more satisfying but less well paid job. Among those who have a satisfying work and a good material standard, 15 % would want a more satisfying but less well paid job. Among those who have a satisfying work and a very good material standard this share is 31 %. The cases where the value of the labour power is below the income are more common with an increasing material standard at a given level of the satisfaction of work. The corresponding shares of those who have an interesting job are 0 %, 9 % and 21 % with an increasing material standard.

The difference between the value of the labour power and the income also has the same extent at an acceptable work and a good material standard as in the case of a satisfying work and a very good material standard. In both situations a narrow third would like a more satisfying but less well paid job. Among those who have a satisfying work and an acceptable standard and among those who have an interesting work and a good standard 5 % and 9 %, respectively, would want a more satisfying but less well paid job.

The idea of the possibility of estimating the relation be-

tween the value of the labour power and the income through personal interviews, naturally presupposes the assumption that there is a consciousness of the problems and shortcomings of the affluent society. Such an assumption is contrary to the most frequent ideas of the affluent society. The consumer is commonly seen as trapped in his need for building up his personality and self-esteem with the help of status-objects. The consumer is manipulated and indoctrinated.

The structural explanation of the gap between the value of the labour power and the income is a reification of institutions and processes. The structural changes have been estranged from the demands and the influences of the ordinary people. The most important change in this respect is the monopolization of the market. Within the labour movement the institutionalization of the wage negotiations and the employment policy have contributed to the reified social structure.

It is often supposed that this structural reification is followed by a reification of the human mind. Nevertheless, we can see an alternative to this reification in a distance from one's own behaviour in the affluent society. The pre-requisite for this distance is a well developed personality, which has been created during childhood. This personality can resist the socialization into work-roles and consumer-roles during adulthood. The values of the personality may penetrate the behaviour as repudiation or indifference. The result is a kind of distance.

In the enquete we tried to estimate the frequency of this distance. Since we assumed that the difference between the value of the labour power and the income is greater the less the satisfaction of work is, we can also assume that the distance is more frequent in these cases. Almost half of those who have an acceptable work have expressed the view that they would have been doing as well without an increase in consumption. I have interpreted this as an expression of a distance from a real increase in consumption. The share of those who have expressed a distance among those who have a satisfying work is 40 %, and among those who have an interesting work the share is 24 %.

The description we arrived at through the enquete is con-

firmed by the personal interviews. Reading the interviews we get an increased understanding of and insight into the problems. But it is difficult to give the interviews a more analytical interpretation than that already given. What the interviews give in addition to an illustration to and a confirmation of what has been said before, is a conception of the qualitative aspect of the affluent society. A satisfaction with one's own material standard and an indifference to increases of the standard are frequent. Most striking is a propensity to answer in reply to a direct question, that the standard has not changed in the last few years. But then it turns out to have changed in several respects, there is a colour television set, a freezer, new furniture etc. But all this is felt to be marginal features of the standard. The increases in consumption which occur, are not felt to be an amelioration, they are a change of the standard one already has.

The conception of the importance of changes in the working-life is evident in all the interviews. There are very clearly experienced deficiencies and wants. The attitude to shorter working-hours is positive, but it is not strongly expressed. Many people fear that a shortening of the working-hours would bring greater stress on the work. In that case a shortening of the working-hours would be of no avail. Others hold the view that a shortening of the working-hours would be felt as meaningless. Once you have arrived on the job, you may as well work your eight hours.

The trend is that those who have clearly defined spare time activities are more positive to a shortening of the working-day. The others are more inclined to favour longer holidays. But there is no strong evidence for this. It would require a closer investigation.

On the whole the insight into the importance of the satisfaction of work for a meaningful life is clearly expressed in most of the interviews. If you do not like it on the job you will not enjoy your leisure or an amelioration of your material standard.

Something which also appears in the interviews is what has been discussed as the detachment effect. There is the talk

that people buy too much and almost stress themselves to death working overtime.

But none of the interviewees have expressed such an attitude for his own part. The attitude to overtime work is negative throughout. The detachment effect is due to the lack of contact between people, which also is evident in several interviews. The lack of time for social contacts with workmates and neighbours is felt as an evil.

The relation between labour and consumption is also a relation between the individual and the social structure. The ideal condition is that work and consumption exactly fill those parts of a man's life, which equal his habits and wants. Organizations of work adjust themselves to the time and the manner that the workers wish. And those goods are produced which people really want. There will be no gap between the individuals and the economic structure when the economic organizations adjust themselves to the wants of the individuals. Such a condition is described in liberal models of free competition between companies and a free supply of goods and labour. Every man works as much as he wants and buys as much as he can.

A general criticism of the liberal point of view can be formulated in a class theory, with the uneven distribution of power and resources between different groups of people in society, for its starting point. Through the ownership of the means of production one class has been able to force another class to submission. These uneven power relations lead to a non-correspondence between the wants of the individual and the structure. The economic structure only meets the interests of one class. The relation between labour and consumption is a relation between two classes, where one class only lives to work while the other works little and consumes the more.

The class theory was originally formulated over one hundred years ago. What has happened since is, if we confine ourselves to Sweden, that the industrial productivity has multiplied. The working-class has also secured a more even distribution of the increasing production through the organized labour movement. Concomitantly, it is no longer relevant, to

the same extent, to speak of one toiling class and one class living on the work of others. Even if the labour movement to some extent can be said to have secured a part of the total power of capital the former basic power relations still remain. But these conditions no longer mirror a relation between two groups of individuals, two classes. It is no longer as easy as before to describe the exploitation in the relationship between the rich and the poor. Another relation is becoming more obvious to the individual. It is the way the relation between labour and consumption is reflected in his own life. The economic structure has been removed from the immediate wants of the people. The oppression today lies in the fact that the working people are constrained to work unnecessarily hard and unnecessarily much, not to satisfy the wants of another class, but to consume their own unnecessary surplus labour. It is an exploitation of man's time to live.

Bilaga 1: Enkätformuläret

1. Hur många personer omfattar Ditt hushåll?
   a. en person
   b. två vuxna personer
   c. en vuxen person och ett barn (under 17 år)
   d. två vuxna och ett barn (under 17 år)
   e. två vuxna och två eller flera barn (under 17 år)

2. Vad har Du för bostad?
   a. bor i enfamiljshus (villa eller radhus)
   b. bor i lägenhet på 3 rum eller fler
   c. bor i lägenhet på 2 rum eller mindre
   d. annat. Vad? .....

3. Äger Du (eller någon annan i hushållet) något eller några av följande? *På denna fråga kan Du alltså svara med mer än ett alternativ.*
   a. bil
   b. färg-TV
   c. frysbox
   d. fritidshus
   e. tvättmaskin

4. Angående Dina önskningar och planer, finns det någonting just nu som Du verkligen skulle vilja köpa eller som Du planerar att använda Dina pengar till utöver de fasta utgifterna?
   a. ja
   b. nej

Om Du svarat ja, kan Du ange vad? .....

.....

5. Man brukar tala om den materiella levnadsstandarden som bl. a. storleken på och utrustningen i bostaden, tillgång till bil, möbler och heminredning, radio och TV, den mat vi äter, utrustning för fritiden och mycket mer.

Anser Du att Din materiella levnadsstandard i stort sett är

a. mycket bra
b. bra
c. acceptabel men inte bra
d. otillräcklig

6. Hur tycker Du att Din materiella levnadsstandard har utvecklats under de senaste fem åren?

a. den har ökat mycket
b. den har ökat något
c. den har varit oförändrad
d. den har sänkts

Om Du på fråga 6 har svarat att den materiella standarden inte har ökat ska Du hoppa över nästa fråga och gå direkt till fråga 8.

7. Vad har denna ökning av den materiella standarden betytt för Dig?

a. den har gett ett meningsfullare och lyckligare liv
b. den har knappast betytt något för meningsfullheten, men ändå gett innehåll och omväxling åt livet
c. den har visserligen gett en del omväxling, men man hade haft det i stort sett lika bra utan denna ökning
d. den har inte gett mig någonting av värde
e. den har snarast betytt ökade bekymmer och besvär

8. Skulle Du kunna tänka Dig att uppoffra en del av Din materiella levnadsstandard för att rädda eller återvinna miljövärden som frisk luft, rent vatten och en oförstörd natur?

a. skulle vilja uppoffra en del av nuvarande standard för detta
b. kan inte uppoffra av nuvarande standard, men skulle vilja avstå från en ökning av standarden för detta
c. vill hellre ha kvar och öka den privata materiella levnadsstandarden

9. Den s. k. offentliga konsumtionen, t. ex. sjukvård, utbildning, åldringsvård och kommunal service, utgör också en del av vår välfärd. Skulle Du kunna tänka Dig att avstå från en del av Din egen materiella standard genom någon form av beskattning för att i stället få en ökning av den offentliga konsumtionen?

a. kan avstå från en mindre del av nuvarande standard
b. kan inte avstå från nuvarande standard, men kan avstå från en ökning av standarden
c. vill hellre ha kvar och öka den egna materiella standarden

10. Vilket arbete har Du nu? Ange så noga som möjligt.

11. Vilken är Din ordinarie arbetstid per vecka?

12. Vad har Du huvudsakligen för löneform?
    a. fast månads- eller veckolön
    b. fast timlön
    c. individuellt ackord
    d. gruppackord eller lagackord
    e. lön enligt meritvärderingssystem
    f. fast lön med bonus eller provision
    g. annan löneform. Vad? .....

13. Hur skulle Du vilja beskriva det arbete Du har nu, när det gäller trivsel och arbetstillfredsställelse? Är det
    a. intressant och stimulerande
    b. inte särskilt intressant men ganska trivsamt
    c. varken särskilt intressant eller trivsamt men acceptabelt
    d. arbetet är trist

14. Om Du av någon anledning skulle bli tvingad att byta arbete, vad skulle Du då föredra av följande möjligheter?
    a. att få ett trivsammare men sämre betalt jobb än nu (400 kronor mindre i månaden)
    b. att få ett tråkigare men bättre betalt jobb än nu (400 kronor mer i månaden)
    c. att få ett ungefär motsvarande jobb både beträffande arbetsuppgifter och betalning

15. Vilket är Ditt huvudönskemål inför kommande avtalsrörelse?
    a. kontanta löneökningar
    b. längre betald semester
    c. kortare veckoarbetstid med lönekompensation

16. Uttrycket "köp, slit och släng" används ofta för att beskriva konsumtionen idag. Man menar då det ökande antalet modevaror och varor med en kort hållbarhetstid, som gör att vi köper nytt oftare.
Vad tycker Du om den här utvecklingen av konsumtionen?
    a. den ger ökad valfrihet och större möjligheter till tillfredsställelse
    b. den är ganska meningslös men i stort sett oförarglig
    c. den leder till onödigt slöseri och kan skapa skadliga värderingar

Plats för kommentarer:

Bilaga 2: Kompletterande tabeller

Tabell 16. *Fördelningen på några bakgrundsvariabler för hela urvalet, för dem som besvarat enkäten och för bortfallet. Procentandelar.*

	Hela urvalet	De som svarat	Bortfallet
Kön			
Män	73	73	73
Kvinnor	27	27	27
SUMMA	100	100	100
Ålder			
25—34 år	22	22	22
35—50 år	46	46	46
51—60 år	32	32	32
SUMMA	100	100	100
Inkomst kr/år			
24 000—32 000	27	27	28
33 000—46 000	51	51	51
47 000—	22	22	21
SUMMA	100	100	100
Bostadsort			
Skarpnäck	51	49	54
Vällingby	19	20	18
Uppsala	18	18	17
Järlåsa	12	13	11
SUMMA	100	100	100
Socialgrupp			
1	11	11	9
2	33	36	27
3	56	53	64
SUMMA	100	100	100
Bastal	479	340	139

Tabell 17. *Fördelningen på några variabler efter svarsperiod. Procentandelar.*

	Svarsperiod				
	1	2	3	4	SUMMA
Socialgrupp					
1	19	8	3	4	
2	35	38	27	40	
3	46	54	70	56	
SUMMA	100	100	100	100	
Materiell standard					
Mycket bra	22	19	6	12	
Bra	64	58	70	60	
Acceptabel	11	23	21	28	
Otillräcklig	3	0	3	0	
SUMMA	100	100	100	100	
Betydelse av ökning					
Meningsfull	11	13	27	21	
Omväxling	57	54	46	29	
Likgiltig	28	30	27	43	
Utan värde	4	3	0	7	
SUMMA	100	100	100	100	
Uppoffring för miljö					
Av nuvarande standard	34	19	24	32	
Av kommande ökning	58	74	67	56	
Ej uppoffra	7	6	9	12	
SUMMA	99	99	100	100	
Arbetstrivsel					
Intressant	50	47	46	52	
Trivsamt	27	34	30	28	
Acceptabelt	19	17	21	20	
Trist	2	1	0	0	
SUMMA	98	99	97	100	
Byta arbete					
Trivsammare	28	9	6	16	
Tråkigare	3	3	3	0	
Samma	67	87	88	80	
SUMMA	98	99	97	96	
Avtalskrav					
Kontant	21	20	24	20	
Semester	34	36	33	32	
Kortare arbetstid	40	36	42	44	
SUMMA	95	92	99	96	
Andelar i olika svarsperioder	39	43	10	8	100

Tabell 18. *Procentandelar olika inställning till materiell standard och arbete efter materiell standard och arbetstrivsel.*

Arbetstrivsel	*Materiell standard*		
	Mycket bra	Bra	Acceptabel eller otillräcklig
Intressant och stimulerande			
Köpvillighet	49	56	62
Uppoffringar för miljön	49	27	24
Öka materiell standard	0	7	14
Meningsfull ökning	13	15	17
Betydelselös ökning	23	22	50
Trivsammare arbete	21	9	0
Kontanta löneökningar	11	23	29
Kortare arbetstid	45	33	33
Andel som besvarat fråga 7	64	68	29
Antal	*47=14 %*	*96=28 %*	*21=6 %*
Trivsamt			
Köpvillighet	54	51	58
Uppoffringar för miljön	46	19	5
Öka materiell standard	0	1	16
Meningsfull ökning	18	12	0
Betydelselös ökning	36	40	38
Trivsammare arbete	31	15	5
Kontanta löneökningar	8	19	63
Kortare arbetstid	39	32	16
Andel som besvarat fråga 7	85	68	42
Antal	*13=4 %*	*72=21 %*	*19=6 %*
Acceptabelt eller trist			
Köpvillighet	(33)	37	52
Uppoffringar för miljön	(67)	26	5
Öka materiell standard	(0)	11	24
Meningsfull ökning	(50)	20	9
Betydelselös ökning	(0)	48	55
Trivsammare arbete	(100)	32	14
Kontanta löneökningar	(0)	11	24
Kortare arbetstid	(67)	63	52
Andel som besvarat fråga 7	67	66	52
Antal	*3=1 %*	*38=11 %*	*21=6 %*

Tabell 19. *Procentandelar olika inställning till materiell standard och arbete efter inkomst och arbetstrivsel.*

Arbetstrivsel	*Inkomst* Hög	Medelhög	Låg
Intressant och stimulerande			
Köpvillighet	56	55	53
Uppoffringar för miljön	36	42	13
Öka materiell standard	4	4	13
Meningsfull ökning	9	19	15
Betydelselös ökning	18	25	30
Trivsammare arbete	22	7	5
Kontanta löneökningar	24	15	25
Kortare arbetstid	31	41	38
Andel som besvarat fråga 7	60	70	50
Antal	*55=16 %*	*69=20 %*	*40=12 %*
Trivsamt			
Köpvillighet	42	61	39
Uppoffringar för miljön	17	22	18
Öka materiell standard	0	5	4
Meningsfull ökning	13	14	6
Betydelselös ökning	50	35	47
Trivsammare arbete	42	13	11
Kontanta löneökningar	25	22	36
Kortare arbetstid	42	36	11
Andel som besvarat fråga 7	67	67	61
Antal	*12=4 %*	*64=19 %*	*28=8 %*
Acceptabelt eller trist			
Köpvillighet	(14)	46	45
Uppoffringar för miljön	(14)	23	20
Öka materiell standard	(29)	11	15
Meningsfull ökning	(0)	24	14
Betydelselös ökning	(100)	38	50
Trivsammare arbete etc	(14)	29	35
Kontanta löneökningar	(0)	11	25
Kortare arbetstid	(71)	66	45
Andel som besvarat fråga 7	43	60	70
Antal	*7=2 %*	*35=10 %*	*20=6 %*

Tabell 20. *Procentandelar olika avtalskrav efter "vill byta arbete".*

Avtal	*Byta arbete* Trivsammare	Tråkigare	Motsvarande
Kontant	5	33	24
Semester	36	33	35
Kortare arbetstid	55	11	37
SUMMA	96	77	96
Bastal	56	9	268

Noter

1. Den gyllene kedjan

1. En teori för att förklara kapitalismens fortbestånd och legitimitet i industriländerna lanserades under 60-talet under beteckningen mutteorin. I teorin hävdades att kapitalet mutat arbetarklassen i de utvecklade länderna genom att låta dem ta del av utsugningen av den tredje världen. Mutorna utgjordes naturligtvis av en hög konsumtion. För en diskussion av denna teori, se Säfve: *Rebellerna i Sverige*.

2. T. ex. tas inte frågan om kapitalets sammansättning i variabelt och organiskt kapital upp, inte heller frågan om det absoluta och relativa mervärdet liksom inte skillnaden mellan produktivt och icke-produktivt arbete.

3. Detta erkännande står i skarp kontrast till hur arbetsvärdeläran presenterats i t. ex. Dencik—Herlits—Lundvall: *Marxismens politiska ekonomi*, t. ex. sid. 18 och sid. 30—31. Arbetsvärdeläran får här karaktären av en objektiv lag.

2. Arbetskraftens värde och konsumtionen av överskott

1. Sten Johansson har i en efterskrift till sin skrift "När är tiden mogen?" tagit upp Marx analys av motsättningen mellan kapital och arbete. Där vänder sig han mot Marx', som Johansson kallar, deterministiska syn på att "hela systemet måste kastas över ända" och menar att Marx också har framhållit att "arbetarklassen kan genom facklig och politisk sammanhållning höja arbetets (läs arbetskraftens — G. A.) värde utan någon egentlig gräns uppåt" (s. 70—71). Men vad som inte tas upp här är kapitalets intressen i detta sammanhang och den automatik som finns i ökningen av lönen genom produktivkrafternas utveckling. Liksom kapitalets skapande av nya behov kan lönekampen vändas i sin motsats och helt och hållet bli i enlighet med kapitalets intressen. Och det är därmed inte alls säkert att arbetskraftens värde höjs i takt med lönen, just därför att detta inte ligger i arbetarklassens intressen.

2. Se särskilt hans bok *Motivation and Personality* kap. 5, där olika former av "basic needs" diskuteras sid. 80—89, samt kap. 8 vari "higher and lower needs" tas upp sid. 146—154.

3. Anledningen till att Baran—Sweezy inte använder begreppet mervärde anger de i en kort not (Baran—Sweezy 1966, sid. 23). De menar att

termen mervärde vanemässigt har en så stark knytning till profit att det skulle vara lämpligare att i deras analys använda begreppet "surplus". Sweezy har vid senare tillfällen beklagat att man inte närmare redogjort för skillnaderna mellan begreppen profit, mervärde och överskott.

3. Arbetet och arbetsmarknaden

1. Jämför debatten mellan långtidsutredningen av 1970 och låginkomstutredningen, där långtidsutredningen hävdade att industrins problem var bristen på arbetskraft, medan låginkomstutredningen hade funnit närmare en miljon arbetslösa i sina mätningar.

2. Öhman 1973, sid. 80. I samma artikel diskuteras den solidariska lönepolitikens och arbetsmarknadspolitikens betydelse för sysselsättningen, strukturomvandlingen och tillväxten. Detta diskuteras också i ett välfärdsperspektiv, varvid intressanta målkonflikter beskrivs.

3. Belysande exempel på den ekonomiska autonomins betydelse finns i Brox redogörelser för småbrukare i Nordnorge i *Centralbyråkraterna och glesbygden* kap. 6.

4. Konsumenten och konsumtionen

1. Gorz betraktar den offentliga konsumtionen som ett möjligt alternativ till den privata konsumtionen för att tillfredsställa kollektiva behov (inte att likställa med kollektiva behov i nationalekonomins termer, t. ex. försvar). Men Gorz urskiljer också kapitalets intressen i den offentliga konsumtionen (Gorz 1964, sid. 71 och 95—96). Baran—Sweezy räknar in de offentliga utgifterna som en del av överskottet i likhet med t. ex. försäljningskostnader. Deras analys gäller dock i första hand USA. Nationalekonomin står ganska handfallen inför den offentliga konsumtionens problem. För en översikt se t. ex. Ståhl 1970.

2. Denna modell formulerades först av Walras under senare hälften av 1800-talet. Walras var verksam i Lausanne och Waldén gör följande beskrivning av miljöns betydelse för uppkomsten av denna modell. "(Walras) såg torgstånden ställas upp varje morgon, bondgummorna klämma på tomater, persikor och gurka, gestikulerande torggubbar utropa sina priser." (Waldén 1971, sid. 149).

3. Baran—Sweezy använder ordet monopol för att beteckna båda dessa fenomen. (Baran—Sweezy 1966, sid. 20 not. 1).

6. En enkät om arbete och konsumtion

1. Som en jämförelse till storleken på detta urval kan nämnas att Goldthorpes och Lockwoods studie av arbetaren i överflödssamhället byggde på ett urval av 326 personer av vilka 229 deltog i hela undersökningen. (Goldthorpe m. fl. 1968, sid. 13).

7. Intervjuer

1. Mot slutet av 60-talet kom några typiska "mjukdata"-rapporter som skildrade svenska förhållanden, t. ex. Åke Ortmark: *Maktspelet i Sverige* 1967, Sara Lidman: *Gruva* 1968, Sture Källberg: *Rapport från medelsvensk stad* 1969 och Åke Daun: *Upp till kamp i Båtskärsnäs* 1969.

Litteraturförteckning

Göran Ahrne: "Normative order, Reification and Role Distance applied to consumer behaviour." *Acta Sociologica* 1974:4, sid. 330—343.

Allmän arbetstidslag. Betänkande avgivet av 1963 års arbetstidskommitté. SOU 1968:66. Stockholm 1968.

Lars Anell: *Det andra samhället.* Pan/Norstedts, Stockholm 1969.

Chris Argyris: "Being human and being organized" (1964) i E. Hollander—R. Hunt (red.): *Current Perspectives in Social Psychology,* 2:a upplagan, sid. 573—578. Oxford University Press, 1967.

Bo Arpi: *Modern marknadsanalys för planering och kontroll.* Bonniers, Stockholm 1969.

Johan Asplund: "Aubert och mjukdatasociologin". *Sociologisk Forskning* 1966:2, sid. 96—105.

Paul Baran: *The Political Economy of Growth.* (1957). Monthly Review Press, New York 1968.

Paul Baran—Paul Sweezy: *Monopoly Capital.* (1966). Penguin Books, Harmondsworth 1968.

Peter Berger—Thomas Luckman: *The Social Construction of Reality.* (1966). Anchor Books, New York 1967.

Erik Bolinder—Bo Ohlström: *Stress på svenska arbetsplatser.* Prisma, Stockholm 1971.

Harper Boyd—William Massy: *Marketing Management.* Harcourt Brace Jovanovich Inc. 1972.

Bertolt Brecht: *Liten hjälpreda för teatern.* (1957). Aldus/Bonniers, Stockholm 1966.

Bruce Brown: *Marx, Freud and the Critique of Everyday Life.* Monthly Review Press, New York 1973.

Ottar Brox: *Centralbyråkraterna och glesbygden.* 1966. Verdandi/Prisma, Stockholm 1970.

Bättre arbetsmiljö. Delbetänkande avgivet av arbetsmiljöutredningen. SOU 1972:86. Allmänna förlaget, Stockholm 1973.

Bengt Börjesson—Kerstin Vinterhed: *Fem familjer i Sverige.* Aldus/Bonniers, Stockholm 1972.

Ragnar Casparsson: *LO under fem årtionden.* Första delen. Tryckeri AB Tiden, Stockholm 1947.

Jarko Cerha: *Masskommunikation med de jämlika.* Almqvist & Wiksell, Uppsala 1973.

Mats Dahlkvist: *Staten, socialdemokratin och socialismen.* Verdandi/Prisma, Stockholm 1975.

Carl Johan Dahlman—Anders Klevmarken: *Den privata konsumtionen 1931—1975.* Industrins Utredningsinstitut/Almqvist & Wiksell, Stockholm 1971.

Åke Daun: *Upp till kamp i Båtskarsnäs.* Verdandi/Prisma, Stockholm 1969.

Peter Dencik: "Om förhållandet mellan arbetskraftens värde och dess pris". *Häften för Kritiska Studier* 1975:1—2, sid. 23—26.

Peter Dencik—Morgan Åberg: "Exploatering inom svensk industri under 1960-talet". *Zenit* 1973:3, sid. 40—53.

Peter Dencik—Lars Herlitz—B.-Å. Lundvall: *Marxismens politiska ekonomi — en introduktion.* Zenit/Cavefors, Staffanstorp 1969.

Robert Dorfman: *Prissystemet.* (1964). Aldus/Bonniers, Stockholm 1967.

Björn Eriksson: *Om den sociologiska analysen av kunskap.* Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Sociologica Upsaliensia 7. Uppsala 1972.

Erich Fromm: "Om en analytisk socialpsykologisk metod och uppgift" (1932) i Lars Dencik m. fl. (red.): *Psykoanalys och marxism. En introduktion till socialpsykologin 1,* sid. 75—101. Cavefors, Staffanstorp 1973.

John Kenneth Galbraith: *The Affluent Society.* (1958). Penguin Books, Harmondsworth 1968.

Bertil Gardell: *Produktionsteknik och arbetsglädje.* PA-rådet, Stockholm 1971.

John Gerlach—Charles Wainwright: *Framgångsrik produktivutveckling.* Beckmans, Stockholm 1972.

Hans Gerth—Wright Mills: *Character and social structure.* (1954). Routledge & Kegan Paul, London 1970.

Erving Goffman: *Asylums. Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates.* (1961 a). Penguin Books, Harmondsworth 1971.

Erving Goffman: *Encounters.* (1961 b). Penguin Books, Harmondsworth 1972.

Lucien Goldmann: "Tingliggörelsen" (1959) i Lucien Goldmann: *Om marxistisk metode,* sid. 76—114. Hans Reitzel, Köpenhamn 1973.

John Goldthorpe m. fl.: *Arbetaren i överflödssamhället. Beteenden och attityder i arbetslivet.* (1968). Aldus/Bonniers, Stockholm 1971.

John Goldthorpe m. fl.: *Arbetaren i överflödssamhället. I klasstrukturen.* (1969). Aldus/Bonniers, Stockholm 1971.

André Gorz: *Arbetarrörelsen i överflödets samhälle.* (1964). Tema, Stockholm 1965.

André Gorz: *Den svåra socialismen.* Tema, Stockholm 1968.

Alvin Gouldner: *The Coming Crisis of Western Sociology.* (1970). Equinox Books/Published by Avon, New York 1971.

Alvin Gouldner: "The unemployed self" i Ronald Fraser (red.): *Work 2*, sid. 346—365. Penguin Books, Harmondsworth 1969.
John Green: *Consumer Theory*. Penguin Modern Economics, London 1971.
Erik Götlind: "Några reflexioner om mjukdatasociologi". *Sociologisk Forskning* 1966:4, sid. 223—233.
Hugo Hegeland: *Från knapphet till överflöd*. Natur och Kultur, Stockholm 1967.
Olof Henell: *Konsumtion och sådant*. Bonniers, Stockholm 1973.
Albert Hirschman: *Exit, Voice and Loyalty*. Harvard University Press, 1970.
Kjell Hobaek: *Produktutveckling*. Beckmans, Stockholm 1969.
Hushållsbudgetundersökningen 1969. Statistiska meddelanden P 1971:9. Statistiska Centralbyrån, Stockholm 1971.
Joachim Israel: *Alienation: från Marx till modern sociologi*. (1968). Andra omarbetade och utökade upplagan. Rabén & Sjögren, Stockholm 1971.
Joachim Israel: *Om konsten att lyfta sig själv i håret och behålla barnet i badvattnet*. Tema/Rabén & Sjögren, Stockholm 1972.
Lena Johansson—Casten von Otter: "Synpunkter på ekonomisk autonomi". *Sociologisk Forskning* 1970:4, sid. 179—188.
Sten Johansson: "Socialpsykologiska synpunkter på ekonomisk löneteori". *Sociologisk Forskning* 1968:3, sid. 173—190.
Sten Johansson: *När är tiden mogen?* Tiden, Stockholm 1974.
George Katona: *Masskonsumtion*. Beckmans, Stockholm 1968.
Sture Källberg: *Rapport från medelsvensk stad*. Pan/Norstedts, Stockholm 1969.
Kelvin Lancaster: "Goods aren't Goods" (1966) i A. S. C. Ehrenberg—F. G. Pyatt (red.): *Consumer Behaviour*, sid. 340—370. Penguin Modern Management Readings, Harmondsworth 1972.
Leif Lewin: *Planhushållningsdebatten*. 2:a upplagan. Almqvist & Wiksell, Stockholm 1967.
Theodore Levitt: *Marknadsföringens filosofi*. Beckmans, Stockholm 1971.
Sara Lidman: *Gruva*. Bonniers, Stockholm 1968.
Sven Lindqvist: *Arbetsbyte*. Aldus/Bonniers, Stockholm 1975.
LO-enkäten 1973. Preliminär rapport. Stencil. Stockholm 1973.
Georg Lukacs: *Historia och klassmedvetande*. (1923). Cavefors, Staffanstorp 1968.
Ernest Mandel: *Der Spätkapitalismus*. 2:a uppl. Edition Suhrkamp 521, Frankfurt 1973.
Mao Tse-Tung: "Bekämpa bokdyrkan" (1930) i Mao Tse-Tung: *Skrifter i urval*, sid. 35—44. Danelius Bokförlag, Göteborg 1969.
Stephen Marglin: "What do bosses do? The origins and functions of hierarchy in capitalist production". *The Review of Radical Political Economics*, vol. 6 nr 2 sommaren 1974, sid. 60—112.

Mihailo Markovic: "The Problem of Reification and the Verstehen—Erklären Controversy". *Acta Sociologica* 1972:1, sid. 27—38.

Karl Marx: *Grundrisse.* (1939). (Grundrisse består av utkast som skrevs 1857—58 och trycktes för första gången i Moskva 1939.) Penguin Books, Harmondsworth 1973.

Karl Marx: *Grunddragen i kritiken av den politiska ekonomin.* (1939). Urval och översättning av Sven-Eric Liedman. Tema Teori 5, Rabén & Sjögren, Stockholm 1971.

Karl Marx: *Kapitalet del 1.* (1867). Cavefors, Staffanstorp 1969.

Karl Marx: *Kapitalet del 2.* (1885). Cavefors, Staffanstorp 1971.

A. H. Maslow: *Motivation and Personality.* Harper & Brothers, New York 1954.

Alexander Mitscherlich: *Society without the father.* (1963). Schocken Books, New York 1970.

Gunnar Myrdal: *Vetenskap och politik i nationalekonomin.* (1930). Tema Rabén & Sjögren, Stockholm 1971.

Gustav Möller: "Den sociala revolutionen". *Tiden* 1918 sid. 241—250.

Martin Nicolaus: "The Unknown Marx" i Robert Blackburn (red.): *Ideology in Social Science*, sid. 306—333. Fontana Collins, 1973 a.

Martin Nicolaus: "Foreword" till Karl Marx: *Grundrisse*, sid. 7—63. Penguin Books, Harmondsworth 1973 b.

Francesco Nicosia: *Konsumentens beslutsprocesser.* (1966). Beckmans, Stockholm 1968.

Harald Niklasson—Lars Soderström: *Välfärdsteori och ekonomisk politik.* (1967). 2:a upplagan. Studentlitteratur, Lund 1970.

Åke Ortmark: *Maktspelet i Sverige.* (1967). Reviderad och utökad upplaga. Wahlström & Widstrand, Stockholm 1968.

Casten von Otter: *Produktionssätt och ekonomisk differentiering.* Institutet för Social Forskning, 1972. Stencil.

Vance Packard: *The Waste Makers.* (1960). Penguin, Harmondsworth 1967.

Goran Palm: *Bokslut från LM.* Författarförlaget, Göteborg 1974.

Richard Perlman: *Labor Theory*, John Wiley & Sons 1969.

A. C. Pigou: *The Economics of Welfare.* London 1921.

Rapport om arbetstiden. LO i Sverige, Stockholm 1973.

Wilhelm Reich: "Ideologin som materiellt våld" (1933) i *Psykoanalys och Marxism. En introduktion till socialpsykologin 2*, sid. 22—56. Roda Bokförlaget, Lund 1973.

R. Reiche: *Sexualitet og klassekamp.* (1968). Rhodos, Århus 1970.

Reklam II. Beskrivning och analys. Delbetänkande av reklamutredningen. SOU 1972:7. Allmänna förlaget, Stockholm 1972.

Stein Ringen: *Materialisme og idealisme i velferdsteorien.* Arbeidsnotat nr 62. Levekårsundersökelsen, Bergen 1975.

Marshal Sahlins: *Stone age economics.* (1972). Tavistock Publications, London 1974.

Kurt Samuelsson: *Det fördömda kapitalet.* (1970). Aldus/Bonniers, Stockholm 1971.

Rolf Sandell: *Att förstå konsumenten.* Norstedts, Stockholm 1969.

Bernt Schiller: "LO, paragraf 32 och företagsdemokratin" i *Tvärsnitt. Sju forskningsrapporter utgivna till LO:s 75-årsjubileum 1973,* sid. 283—398. Prisma, Stockholm 1973.

Strejk. En sammanställning av Arbetarkonferens 1972. Uppsala 1972.

Ingemar Ståhl: "Allokeringsproblem i den offentliga sektorn" i Bo Södersten (red.): *Svensk Ekonomi,* sid. 157—198. Rabén & Sjögren, Stockholm 1970.

Paul Sweezy: "Till teorin om monopolkapitalismen". *Zenit* 1973:3, sid. 12—25.

Torbjörn Säfve: *Rebellerna i Sverige.* Författarförlaget, Göteborg 1971.

Bo Södersten: "Modern inflations- och arbetsmarknadsteori" i Leif Grahm (red.): *Arbetsmarknadsforskning,* sid. 1—16. Stencil. Monografier utgivna av Sociologiska institutionen vid Göteborgs universitet, Göteborg 1974.

Lars Söderström: *Människa eller konsument.* Gebers/Almqvist & Wiksell, Stockholm 1968.

Lars Söderström: *Låginkomstproblemet.* SOU 1972:77. Allmänna förlaget, Stockholm 1972.

Daniel Tarschys—Carl Tham: *Den nygamla vänstern.* (1967). Reviderad och utökad upplaga. Aldus/Bonniers, Stockholm 1969.

Göran Therborn: "Om klasserna i Sverige 1930—1970". *Zenit* 1972:2, sid. 4—36.

Göran Therborn: *Vad är bra värderingar värda?* Zenitserien 16/Cavefors, Staffanstorp 1973.

Utredningen om kortare arbetstid. SOU 1956:20. Stockholm 1956.

Utredningen om kortare arbetstid. Bilagor. SOU 1956:21. Stockholm 1956.

Lars Johan Waldén: *Jämlikhet och köpkraft i svensk konsumtion.* Rabén & Sjögren, Stockholm 1971.

Jan Wallander: *I huvudet på en kapitalist.* Askild & Kärnekull, Stockholm 1975.

Thorstein Veblen: *The Theory of the Leisure Class.* (1899). Unwin Books, London 1970.

Erik Westerlind—Rune Beckman: *Sveriges ekonomi.* 8:e reviderade upplagan. Prisma, Stockholm 1974.

Gunnela Westlander: *Önskemål om kortare arbetstid bland heltidsarbetande manliga och kvinnliga fabriksarbetare.* Stencil. PA-rådet, Stockholm 1975.

Sören Wibe: "Några problem i arbetsvärdeläran". *Häften för kritiska studier* 1975:1—2, sid. 6—22.

Ernst Wigforss: "Spararen, slösaren och den arbetslöse". *Tiden* nr 7—8, december 1928, sid. 501—507.

Hans Zetterberg: "Traditioner och möjligheter i nordisk sociologi". *Sociologisk Forskning* 1966:1, sid. 1—21.

Hans Zetterberg—Karin Busch: "Allmänhetens prioritering av offentlig och privat konsumtion" i Daniel Tarschys m. fl.: *Offentlig sektor i tillväxt*, sid. 79—105. SNS, Stockholm 1975.

Nordal Åkerman: *Apparaten Sverige*. Wahlstrom & Widstrand, Stockholm 1969.

Berndt Öhman: "LO och arbetsmarknadspolitiken efter andra världskriget" i *Tvärsnitt. Sju forskningsrapporter utgivna till LO:s 75-årsjubileum 1973*, sid. 73—150. Prisma, Stockholm 1973.

Dagens Nyheter 1974-03-18.

Dagens Nyheter 1975-06-19.

Upsala Nya Tidning 1973-09-05.

Föreningen Verdandi

Föreningen Verdandi, som är partipolitiskt obunden, vill stimulera idédebatten i sociala, mellanfolkliga och kulturella angelägenheter och upprätthålla en för liberalismen och arbetarrörelsen gemensam tanketradition, vilken kort kan karakteriseras som *radikal humanism* och till vars väsentliga strävanden hör:

1) att gentemot känslotänkande och auktoritetstro ge vidgat utrymme åt den *kritiska reflexionen,* även i livsåskådningsfrågor
2) att hävda opinionsbildningens och den andliga *kulturens frihet* gentemot statliga och andra likriktningstendenser
3) att slå vakt om *rättssäkerheten* och medverka till att elementära humanitetskrav icke åsidosättes av förmenta eller verkliga samhällsintressen
4) att verka för eliminerande av ekonomiska och sociala klassgränser, samt
5) att gentemot framhävandet av nationella intressen förfäkta en *aktiv internationalism.*

Verdandi grundades 1882 av en grupp radikala studenter med Karl Staaff i spetsen. Till föreningens första aktiva medlemmar hörde också Hjalmar Branting, Otto von Zweigbergk, Hjalmar Öhrwall m.fl. Verdandi ville sammanföra de studenter, "vilka omfatta tanke- och yttrandefrihetens grundsatser". Vid en rad av föreningen anordnade debatter riktades uppmärksammade angrepp mot den härskande konservatismen, mot tabuföreställningarna och förljugenheten i 1880-talets Sverige.

Men i sin upplysningsverksamhet följde Verdandi även andra linjer. Sålunda ägnade föreningen från början stort intresse åt

folkbildningsarbetet. Det viktigaste inslaget i denna del av Verdandis aktivitet var den skriftserie, "Studentföreningen Verdandis småskrifter", som kom ut med över 530 nummer under åren 1888—1954. I denna serie publicerades företrädesvis populärvetenskapliga framställningar i skilda ämnen, men även åtskilliga polemiska och kontroversiella skrifter. Böcker av det senare slaget har sedan 1961 utkommit som pocketböcker i serien VERDANDI-DEBATT. Den populärvetenskapliga utgivningen fortsatte 1954 i den skriftserie som ersatte småskrifterna.

Det finns två myter om konsumtionen i de s.k. överflödssamhällena i dag: dels att folk inte är kloka som köper vad som helst, dels att folk fortfarande lider brist på många nödvändiga saker. I den här boken ges en teoretisk kritik av dessa båda uppfattningar och presenteras fakta som beskriver en annan verklighet. Dessa fakta utgörs dels av tabeller från en enkätundersökning, dels av ett kapitel med direkt återgivna intervjuer med ett urval arbetare.

Författaren utgår från ett marxistiskt perspektiv och försöker beskriva innebörden av utsugningen i överflödssamhället. Begreppet reifikation tas upp till diskussion. Mot detta begrepp ställs rolldistansen.

Konsumtionen måste ses i samband med arbetsförhållanden och arbetstider. Man måste sätta behovet av en ökande konsumtion vid sidan av andra behov. Den materiella standarden är bara en del av människans vardagstillvaro.

Boken innehåller också en kort översikt över förhållandet mellan arbetstider och konsumtion och en redogörelse för arbetstidsförkortningar och andra förändringar i arbetslivet under 1900-talet.

Göran Ahrne, f. 1944, är forskningsassistent vid sociologiska institutionen vid Uppsala universitet. Han har bl.a. arbetat med låginkomstutredningens levnadsnivåundersökning och skrivit rapporten "Hushållsarbete och dubbelarbete" (1971). F.n. är han sysselsatt med projektet "Samhällsförändring i Sverige". Föreliggande bok är hans doktorsavhandling.

Bokförlaget Prisma / Verdandi-debatt

ISBN 91-518-1070-0